

TARTU ÜLIKOOL
Filosoofiateaduskond
Ajaloo- ja arheoloogia instituut
Eesti ajaloo õppetool

Kadi Mikk
Metsavendade kujutamine nõukogude
propagandakirjanduses
Magistritöö

Juhendaja: Olev Liivik

Tartu 2013

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	3
Uurimisülesanne.....	3
Historiograafia	6
1. NÕUKOGUDE OKUPATSIOONI ALGUSAASTAD NING VÕITLUS RELVASTATUD VASTUPANULIIKUMISEGA.....	11
1.1. Metsavendluse üldiseloostus.....	11
1.2. Uue võimu tunnusjooned ning võitlus partisanidega	16
2. AASTATEL 1945-1990 AVALDATUD EESTI METSAVENDLUST KÄSITLEVA (PROPAGANDA)KIRJANDUSE KAARDISTAMINE	22
2.1. Olulisimad printsiibid metsavendade propagandistliku kuvandi loomisel	22
2.2. Relvastatud vastupanu käsitlemise ajalooline areng	25
2.2.1. Üldine areng.....	25
2.2.2. Relvastatud vastupanu põhjused ja eesmärgid propaganda kõverpeeglis.....	31
2.3. Metsavendlus kui nähtus ideoloogilisel võitlustandril	40
2.4. Bibliograafiline ülevaade ning periodiseering	43
2.4.1. 1945-1946: Päevakajalised uudislööd	44
2.4.2. 1947-1956: Vaikuse aastad.....	47
2.4.3. 50ndate lõpp-60ndate algus: Esimesed tagasivaatavad üllitised	48
2.4.4. 60ndate keskpaik-70ndate algus: Kirju kuldaeg.....	49
2.4.5. 70ndate algus-80ndate keskpaik: Uus informatiivsuse tasand.....	51
2.4.6. 80ndate lõpp-1990: Harjumuspärase kuvandi pragunemine.....	53
2.4.7. Õpikud ja üldkäsitlused	55
3. PROPAGANDALUGUDE AUTORID	57
3.1. Dmitri Taevere	57
3.2. Hans Salm	60
3.3. Igor Gaspl.....	64
3.4. Ivan Papulovski.....	67
3.5. Rafael Mihhailov.....	68
4. METSAVENDLUSE KASUTAMINE PROPAGANDARELVANA – EESTI RELVASTATUD VASTUPANULIIKUMISE KUVAND PROPAGANDAKIRJANDUSE PÕHJAL	71
4.1. Metsavennasalkade juhtide kuvand Ants Kaljuranna näitel	71
4.1.1. Ants Kaljuranna elulugu 1917-1951	71
4.1.2. Hirmus Ants nõukogude propagandakirjanduses	80
4.2. Ajalooliste sündmuste kujutamine	87
KOKKUVÕTE.....	96
LISAD	101
ALLIKAD JA KASUTATUD KIRJANDUS	119
SUMMARY	130

SISSEJUHATUS

Uurimisülesanne

Nõukogude ühiskonnas olid ajalugu, ajalookirjutus ning isegi ilukirjandus ideologiseeritud. Siiski, ka suukorvistatud tingimustes loodud ideoloogilise ja propagandistliku sisu ning vormiga tööd, nii ajalookäsitlused kui ilukirjandus, pakuvad rohkesti uurimisvõimalusi juba ainuüksi seetõttu, et nad teisesid ühes muutustega poliitilistes ja ühiskondlikes oludes. Propagandakirjandusega lähemalt tutvudes on võimalik saada uusi teadmisi Nõukogude Liidu (NL) ideoloogia toimimise ja selle rakendusmehhanismide kohta – nn kultuurirevolutsioon ajaloo abil oli üks ühiskonna sovetiseerimise lülidest.¹ Propagandakirjanduse, selle eesmärkide ja mõjude uurimine sobitub mitmel viisil ka mneomoajaloo ehk mäluajaloo konteksti, millest kirjutab egiptoloog Jan Assmann, öeldes, et *mäluajalugu ei soovi rekonstrueerida minevikku “nii nagu see tegelikult oli”, vaid selle retseptsioonikäiku, eri aegadel toimunud mineviku kasutusi ja ärakasutusi.*² Nõukogude ajal olid humanitaarteadused valdavalt identiteediloo teenistusse rakendatud ning poliitilis-ideoloogiline surve neile kestis kogu okupatsiooni vältel³, mistõttu mineviku ärakasutamine kõrgemate instantside määratud eesmärkide täitmise nimel oli igapäevane nähtus.

Kommunistlik propaganda kanaliseerus inimeste ajaloolise mälu manipuleerimisele, jõudmaks pikemas perspektiivis juurteta ning rahvusliku eneseteadvuseta *homo soveticuse* ehk nõukogude inimese sünnini, kes oleks tingimusteta kuulekas NLile ning kommunistlikule ideoloogiale. Lähtuti ühtsest minevikunägemusest kui rahvas kokkukuuluvustunnet tekitavast faktorist ning üritati seda oma huvides ära kasutada. Ajalooteadmised peaksid tõesti ühelt poolt kinnitama rahvuslikku identiteeti, lükates samaaegselt ümber mälu kinnistunud vääripilte⁴, kuid nõukogude perioodil püüti saavutada vastupidist – uue ajalookontseptsiooniga piiritletud ajalooteadmiste levitamise abil prooviti lõhkuda rahvuslikku ühismälu⁵, ehitades

¹ Kreegipuu, Tiiu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana ehk kuidas kujundati ajalookäsitlus Nõukogude võimu kehtestamisest 21. juunil 1940 Nõukogude Eesti ajakirjanduses aastatel 1945-1960. // Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2007, nr 3, lk 46.

² Assmann, Jan. *Moses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1997, lk 9.

³ Undusk, Jaan. Ajalookirjutusest Eestis ja eksiilis II maailmasõja järel. // Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2007, nr 1, lk 9.

⁴ Tamm, Marek. Monumentaalne ajalugu. // Loomingu raamatukogu, 2012, nr 28-30. Tallinn: SA Kultuurileht, lk 36.

⁵ James Wertsch on kollektiivse mälu, mis on tema arvates tegelikkuses pigem teadmise kui mälu vorm, põhiliste kujundajatena näinud ajaloolisi tekste. – Wertsch, James. *Voices of collective remembering*. Cambridge: Cambridge University Press 2002, lk 24-29.

samal ajal uut minevikunägemust, millel oli tõelisusega vähe pistmist. Omandi võõrandamise kõrval nähti ajaloo kui olulise legitimeerimisvahendi võõrandamist ühe tähtsaima eesmärgina.⁶ Nõukogude korrale lojaalse inimese sünniga pidanuks paratamatult kaasnema režiimile ebameeldivate sündmuste ja inimeste mäletamine moonutatud kujul või sootuks unustamine. Tegu oli paljuski naiivse eesmärgiga ning soovitud inimtüüpi luua ei õnnestunud, kuid see ei tähenda, et sihtgrupp oleks olnud propaganda suhtes immuunne. Propaganda lõi vaeleusaamu ajaloosündmustest ning protsessidest, mis on tänase päevani osaliselt säilinud ning mille edasikestmise põhjuste seletamiseks tuleb propagandat põhjalikumalt uurida. Tiiu Kreegipuu on rõhutanud ka tõsiasja, et kuigi on huvitav uurida seda, kas ja mil määral ideoloogiline surve ühiskonda tegelikult mõjutas, on sama oluline saada selgust selles, milliseid meetodeid, sh propagandavõtteid, ideoloogilise surve avaldamiseks kasutati.⁷

Läti ajaloolane Aleksandrs Ivanovs on välja toonud kolm nõukogude ajalookirjutusele iseloomulikku joont: *1. sage ajaloo võltsimine ja ajaloolise tõe tagaplaanile surumine 2. ajaloofaktide ja -allikate tendentslik valik ning 3. ajaloofaktide meelevaldne tõlgendamine, lähtudes pigem ideoloogilistest ja poliitilistest kui teaduslikest kaalutlustest.*⁸ Propagandakirjandusel on ajalookirjutusega üsna suur ühisosa, kuid teda tuleks kõrvutada ka okupatsiooniaegse ilukirjandusega, mis sageli, eelkõige 1950ndatel, allus sotsialistliku realismi viljelemiseks ette määratud põhimõtetele. Neist ühe olulisimana võiks välja tuua positiivse kangelase olemasolu, keda iseloomustavad sihiteadlikkus, parteilisus ning moraalne laitmatus.⁹ Mõjuvalt illustreerib nõukogudeaegset kirjandust Johannes Semperi 1945. aastast pärit mõte selle kohta, et *nõukogude kirjanik ei peaks mitte kirjutama, mis talle meeldib, vaid seda, mida kõige enam tarvis on.*¹⁰ J. Semperi öeldut võiks propagandakirjanduse puhul parafraseerida järgmiselt: “Propagandakirjanik ei peaks mitte kirjutama, mis on tõsi, vaid seda, mida kõige enam tarvis on.”

Käesolevas töös on vaatluse all sõjajärgse metsavendluse kuvand nõukogudeaegses kirjasõnas, eelkõige propagandakirjanduses, aastail 1945-1990¹¹, tuginedes nimetatud

⁶ Tamm, M. Monumentaalne ajalugu, lk 42.

⁷ Kreegipuu, T. Ajaloo rakendamine propagandarelvana, lk 47.

⁸ Ivanovs, Aleksandrs. Sovietization of Latvian Historiography 1944-1959. Riia: Institute of the History of Latvia 2005, lk 259.

⁹ Annus, Epp; Epner, Luule; Järv, Ants; Oleks, Sirje; Süvalep, Ele; Velsker, Mart. Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri 2001, lk 379.

¹⁰ Samas, lk 348.

¹¹ Nimetatud ajalised piirid on valitud seetõttu, et on soovitud vältida poolikuid aastaid, st et välja on jäänud aasta 1944, mille sügisel Eesti territoorium taasokupeeriti, ning aasta 1991, mille augustis Eesti iseseisvus taastati.

perioodil ilmunud kirjanduse ning ajakirjandusväljaannete analüüsile. ENSVs okupatsiooni algusaastail (1944-1953) eksisteerinud relvastatud vastupanu kui terviknähtuse propagandistliku kujutamise arenemist kogu nõukogude aja vältel pole varem süvitsi uuritud, ehkki kahtlemata on tegu olulise küsimusega, mis näitab, kas ja kuidas kajastusid NLis aastate jooksul aset leidnud ühiskondlikud muutused selle Eesti ajaloos märgilise tähtsusega teema käsitleluses ning aitab paremini mõista tänaseni säilinud metsavendade tegevust puudutavate väärtadmiste juuri. Hayden White on 2003. aastal üht Jacques Barzuni esseed analüüsides järeldanud, et *ajalugu pole ainult uuritav objekt ega selle uurimine, vaid ühtlasi ja eeskätt teatav suhe minevikuga*.¹² Propagandistlikud lood pretendeerisid selle suhte mõjutamisele, kasutades ära inimestele tuttavaid ajaloolisi episooide, aga edastasid toimunut eksitavalt, moonutatult ning sageli ka võltsitult. Ühiskonnas, kus paberile võis panna vaid heakskiidetud ideoloogia raamidesse sobivat teavet ning tõsiseltvõetavad ajalooallikad polnud kättesaadavad, tuli paratamatult toetuda ajaloomälule.¹³ See aga ei ole püsiv, muutudes või hääbudes koos inimestega. Nii jättis võltsitud minevikupildi pikaajaline pealesurumine tahes-tahtmata ajaloomälule märgi, eeskätt neile põlvkondadele, kes ei kuulunud propagandalugudes kirjeldatud sündmuste kaasaega.

Uurimus on jaotatud neljaks peatükiks. Neist esimest võib näha sissejuhatuseks sellesse keerulisse olukorda, mis valitses Eesti NSVs II maailmasõja järgsetel aastatel ehk siis stalinistlikul perioodil. Peatükis antakse ülevaade Nõukogude okupatsiooniga kaasnenud muutustest, keskendudes eelkõige repressiivpoliitikale, ja sõjajärgsest relvastatud vastupanust – kes olid metsavennad, palju inimesi metsa läks, millised olid partisanide eesmärgid, mil moel püüti neid realiseerida ning kuidas vastupanuliikumine lõpuks likvideeriti.

II peatüki eesmärgiks on aastatel 1945-1990 ilmunud (eestikeelsete) sõjajärgset metsavendlust käsitlevate (propaganda)teoste kaardistamine, seda nii sisuliselt kui kronoloogiliselt. Peatükis tutvustatakse olulisemaid põhimõtteid, millest lähtudes relvastatud vastupanu nõukogudeaegne kuvand loodi, ja vaadeldakse, kuidas metsavendade kujutamine aja jooksul teises. Muutusi on analüüsitud, lähtudes muuhulgas ka sellest, kuidas nõukogude autorid vastasid kõige keskmale küsimusele, millele relvastatud vastupanust kirjutades kahtlemata toetuda tuli – miks ja mille nimel metsavennad oma võitlust üldse pidasid? Samuti on pööratud tähelepanu vastupropagandale, sest partisanidele ning vastupanuliikumise temaatikale kuulus kindel koht ideoloogilisel võitlustandril, kus nõukogude autoritel tuli

¹² White, Hayden. Kirjandusteooria ja ajalookirjutus. // Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2003, nr 1, lk 111.

¹³ Laasi, Evald. Ajaloomälu ja ajalooteadus. // Edasi, 28.09.1990, lk 3.

võidelda nii metsavendade eneste kui välismaiste vastasjõudude poolt levitatava kirjasõnaga. Antud töö allikaline baas on reastatud aastaid 1945-1990 hõlmavasse periodiseeritud bibliograafiasse, mis peegeldab relvastatud vastupanu kuvandit ning aktuaalsust eri aegadel.

III peatükk on pühendatud viiele propagandarindel eriliselt silma paistnud autorile. Peamiselt Riigiarhiivis leiduvatele isikutoimikutele toetudes kirjeldatakse Dmitri Taevere, Hans Salmi, Igor Gaspli, Ivan Papulovski ja Rafael Mihhailovi elukäike, antakse ülevaade nende loomingust ning tutvustatakse peamisi võtteid, mida nad metsavendade kujutamisel kasutasid.

IV peatükk käsitleb vastupanuliikumise kasutamist propagandarelvana konkreetsemal tasandil, näidates kindlate isikute ning ajalooliste sündmuste kujutamise põhjal, milliste võtete abil püüti vormida metsavendluse kuvandit uutesse oludesse sobivaks. Partisanisalkade kurikuulsate juhtide kujutamist lahatakse Ants Kaljuranna ehk Hirmus Antsu näitel, kes oli rahva seas üks legendaarsemaid metsavendi, muutudes nii omamoodi alistumatuse sümboliks. Muuhulgas soovitakse selgitada välja, kas propagandaautorid lähtusid ühest mudelist või kirjutati vastavalt subjektiivsetele eelistustele. Analüüsi aluseks on võetud lood, kus Hirmus Ants esineb antikangelase rollis. Ajalooliste sündmuste puhul keskendutakse sellele, mil määral sisaldasid nende kirjeldused tõsiseltvõetavat informatsiooni ning millised juhtumid propagandateostes üldse kõige rohkem tähelepanu said ja miks.

Antud töös on metsavendade tegevuse kirjeldamisel sageli kasutatud nõukogude ajale iseloomulikku terminoloogiat, sh mõisteid bandiit, bande, kulak jt, mille kohandamine tänapäevase keelekasutusega poleks propagandale keskenduva töö kontekstis mõttekas. Arusaamatuste välistamiseks on ajastutruud väljendid vajadusel kursiivkirjas esile tõstetud.

Historiograafia

Käesolev töö vaatleb paralleelselt kahte üksteisest näiliselt kauget teemat – propagandat ja metsavendlust –, mis nõukogude ajal aga tihedalt põimusid, sest metsavendlust polnud võimalik objektiivselt analüüsida ning põhimõtteliselt saaks igale okupatsiooni tingimustes avaldatud sõjajärgset vastupanu käsitlevale tööle kleepida sildi “propagandistlik”. Pole kahtlust, et propagandale kui äärmiselt olulisele ideoloogilise surve vahendile kuulus nõukogude ühiskonnas tähtis positsioon, ent vaatamata oma tähendusele on propaganda uurimisseis Eestis üsna tagasihoidlik. Konkreetsete nähtuste/sündmuste/isikute

propagandistlikku käsitlemist nõukogude kirjasõnas on uuritud kahetsusväärsest vähe, ehkki propagandaalase teadustöö vajalikkust on korduvalt rõhutatud.¹⁴

Suurima panuse nõukogude propaganda uurimisse on andnud T. Kreegipuu, olles pühendanud teemale nii oma magistri-¹⁵ kui doktoritöö¹⁶ ning ka mitmeid artikleid.¹⁷ T. Kreegipuu on keskendunud eelkõige nõukogude ajakirjanduse kui kommunistliku partei tööriista ja selle efektiivsuse vaatlemisele, sh juunimüüdi kujundamisele (tõlgendus 1940. aasta riigipöördest kui Eesti vabatahtlikust liitumisest NLiga). Märkimist väärivad ka Andreas Ventseli ja Anu Mõistliku magistritööd, mis käsitlevad vastavalt “meie” konstrueerimist poliitilises retoorikas 1940-1953¹⁸ ning võimuhete konstrueerimist nõukogude ajalehediskursuses 1946-1979.¹⁹ KGB nn aktiivsetest meetmetest, mille hulka kuulus ka propaganda, ning eriteenistuste tegevusest ajaloorindel on kirjutanud artiklid Ivo Juurvee.²⁰ Esile tasuks tõsta ka Aigi Heero artiklit nõukogulikust agitatsiooni- ja propagandakirjandusest 1940. aastate lõpus ning 1950. aastate alguses, mis põhineb Felix Kotta poemi “Kindlal sammul” analüüsil.²¹ Nimetatud poem ilmus 1950. aastal samanimelises luulekogus²² ning selle agitaatorlik laad ilmestab stalinistliku perioodi kirjandust ka laiemalt. 2011. aastal sündis käesoleva töö eelkäijaks olev bakalaureusetöö “Metsavendade kujutamine nõukogude propagandakirjanduses Hirmus Antsu

¹⁴ Nt David Vseviov on propagandistlike ajalooteoste uurimise kohta kirjutanud, et *sisuline tõe osakaal on Eesti NSV-s stalinlikul ajajärgul ilmunud ajalookirjutistes nullilähedane*, lisades aga, et *iseloostades tolle aja ideoloogilist lähenemist, võimaldavad need teosed saada täielikult tõest pilti valitsevast olukorrast sotsialistliku liiduvabariigi ajalooteaduses ning nõukogulikest ajaloo võltsimise mehhanismidest*. – Vseviov, David. Tõe osakaal Eesti NSV ajalookirjutuses. // Ajaloolise tõe otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme“ materjalid. Toim. Tarvel, Enn. Tallinn: Kistler Ritso Eesti Sihtasutus 1999, lk 117-122. Samuti on propagandauurimise vajalikkust rõhutanud T. Kreegipuu. – Kreegipuu, T. Ajaloo rakendamine propagandarelvana, lk 46.

¹⁵ Kreegipuu, Tiiu. Nõukogude kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel 1944-1954 kirjanduse ja trükiajakirjanduse näitel. Juhendaja: Tannberg, Tõnu. Magistritöö, Tartu, 2005. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.

¹⁶ Kreegipuu, Tiiu. The ambivalent role of Estonian press in implementation of the Soviet totalitarian project (Ajakirjanduse ambivalentne roll nõukogude totalitaarse projekti elluviimisel Eestis). Juhendajad: Lauk, Epp; Tannberg, Tõnu. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2011.

¹⁷ Vaata nt Kreegipuu, T. Ajaloo rakendamine propagandarelvana, lk 46-68. Samuti Kreegipuu, Tiiu; Lauk, Epp. Was it all pure propaganda? Journalistic practices of „silent resistance“ in Soviet Estonian journalism. // *Acta Historica Tallinnensia*, 2010, nr 15, lk 167-190.

¹⁸ Ventsel, Andreas. „Meie“ konstrueerimine Eesti poliitilises retoorikas 1940.a - 1953.a. Juhendaja: Pärli, Ülle. Magistritöö. Tartu, 2005. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.

¹⁹ Mõistlik, Anu. Võimuhete konstrueerimine nõukogude ajalehediskursuses 1946-1979. Juhendaja: Lauk, Epp. Magistritöö. Tartu, 2007. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.

²⁰ Juurvee, Ivo. KGB, Stasi ja Eesti luureajalugu. // Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2008, nr 2, lk 32-53. Juurvee, Ivo. Idabloki eriteenistused Külma sõja ajaloorindel Andrus Roolahe ja Julius Maderi näitel. // Ajalooline Ajakiri, nr 1/2, lk 47-76.

²¹ Heero, Aigi. Nõukogulikust agitatsiooni- ja propagandakirjandusest 1940. aastate lõpus – 1950. aastate alguses. Felix Kotta poem „Kindlal sammul“. // Uurimusi 1940. aastate Eesti kirjandusest. Koost. Kõvamees, Anneli; Viires, Piret. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2011, lk 139-150.

²² Kotta, Felix. Kindlal sammul. Poeem ja luuletused. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1950.

näitel”.²³ Võrreldes metsavendlust ning propagandat, ei jää kahtlust selles, et historiograafilises mõttes on viimane neist vaeslapse rollis.

Esimene ülevaade relvastatud vastupanust ilmus juba 1943. aastal koguteoses “Eesti rahva kannatuste aasta”.²⁴ Nõukogude Liidus sai metsavendluse teema tagasivaatav käsitlemine alguse pärast Jossif Stalini surma, mil hakkasid ilmuma tegelikele sündmustele tuginevad, kuid tugeva moonutusprotsessi läbinud lood. Ajakirjanduses kajastati metsavendlust varemgi, vahetult II maailmasõjale järgnenud aastail, ent siis oli tegu propagandaga, mida esitati päevakajaliste uudislugude vormis. Dokumentaaljutustuste kõrgajaks kujunesid ENSVs 1960. aastad, eriti kümnendi teine pool, mil propagandajutustusi hakati avaldama eraldi raamatutena²⁵, näiteks ilmus juba 1965. aastal Vassili Valge konkreetselt metsavendlusele suunatud propagandalugu “Metsa hämaruses”.²⁶ Esimene relvastatud vastupanu kohta märkimisväärsel hulgal tõepärast teavet pakkuv teos ilmus alles 1971. aastal.²⁷ Üks viljakamaid metsavendluse uurijaid Mart Laar on 1960ndate teist poolt kommenteerides väitnud, et tollased käsitlused olid tegelikkusele lähemal kui varasemad. Tema arvates toimus 1970. ja 1980. aastate vahetusel taas nihe negatiivses suunas, st et lugude sisuline tõsiseltvõetavus vähenes märgatavalt.²⁸ Metsavendi puudutav propagandakirjandus pärines sageli endiste tšekistide sulest, näiteks viljakas autor D. Taevere oli omaaegne ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee 2N osakonna ülem (D. Taevere elust loe pikemalt 3.1).²⁹

Tõsiteaduslikult sai metsavendade uurimist alustada alles pärast Eesti Vabariigi taasiseseisvumist 1991. aastal. Praeguseks on möödunud üle 20 aasta, kuid sõjajärgse relvastatud vastupanu uurimisseis on tagasihoidlik. Ühena esimestest olulistest väljaannetest tuleks ära märkida 1992. aastal ilmunud Evald Laasi koostatud dokumentide kogu “Vastupanuliikumine Eestis 1944-1949”³⁰, ehkki sinna on koondatud vaid need materjalid, mis olid juba 80ndate lõpus ja 90ndate alguses kättesaadavad. Hiljem on teaduslikku käibesse

²³ Mikk, Kadi. Metsavendade kujutamine nõukogude propagandakirjanduses Hirmus Antsu näitel. Juhendaja: Olev Liivik. Bakalaureusetöö, Tartu, 2011. Käsikiri Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituudis.

²⁴ Eesti rahva kannatuste aasta, II. Koguteos. Tallinn: Eesti Kirjastus 1943.

²⁵ Kuusk, Pearu. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega. Banditismivastase Võitluse osakond aastatel 1944-1947. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2007, lk 14.

²⁶ Valge, Vassili. Metsa hämaruses. Tallinn: Eesti Raamat 1965.

²⁷ Alati avangardis. Eesti miilitsa minevikust ja tänapäevast. Koost. Siimonlatser, Osvald. Tallinn: Eesti Raamat 1971.

²⁸ Laar, Mart. Suurim armastus. Stockholm: Välis-Eesti & EMP 1994, lk 19-20.

²⁹ Dmitri Taevere teostest sobib seoses metsavendlusega esile tuua nt 1979. aastal ilmunud „Agooniad“, milles võib näha puhtakujulist propagandateost. – Mihhailov, Rafael; Taevere, Dmitri. Agoonia. Tallinn: Eesti Raamat 1979.

³⁰ Laasi, Evald. Vastupanuliikumine Eestis 1944-1949. Dokumentide kogu. Tallinn: AS „Nõmm & Co“ 1992.

tulnud rida uusi dokumente. Käesolevas töös on korduvalt kasutatud 1993. aastal ilmunud M. Laari “Metsavendi”³¹, mis on tänini ainus spetsiaalselt Eesti metsavendlusele keskenduv tervikuurimus. Tulenevalt teose ilmumisaajast on mõistetav, et kirjutatus esineb mitmesuguseid puudujääke ja oletusi. Arhiivide läbitöötamine oli 1990. aastate esimesel poolel alles algusfaasis ning M. Laar toetub suures osas mälestustele, millele on iseloomulik subjektiivsus. Nii võib tema kirjutatud metsavendade elu ja tegevust tutvustavatest lugudest leida rahvusromantilisi liialdusi, kuid sellegipoolest on tegu tänase päevani arvestatava ning vajaliku tööga. 2003. aastast pärineb Tiit Noormetsa Suvesõda käsitlev “Metsavennad Suvesõjas 1941”³², 2005. aastal ilmus “Eesti ajaloo” VI köide³³, mille anekdoteeritud Eestit puudutavas osas käsitletakse põhjalikult ka relvastatud vastupanuliikumist, ning 2008. a andis metsavendluse teemalise raamatu välja Aino Lepp.³⁴ Ülevaatlikkusele pretendeerivatest töödest võib möödunud kümnendist ära märkida veel Pearu Kuuse magistritööl põhineva “Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega. Banditismivastase Võitluse Osakond 1944-1947”³⁵, mille sisu tihedalt metsavendlusega põimub. Osaliselt haakub teemaga ka vastaspoolt käsitlev dokumendikogumik “Hävitajad”, mille sissejuhatuses antakse võrdlemisi põhjalik ülevaade hävituspataljonide ajaloost ENSVs.³⁶ Välisajaloolastest on metsavendluse uurimisse kaaluka panuse andnud Jelena Zubkova, kelle “Baltimaad ja Kreml 1940-1953” ilmus 2009. aastal ka eestikeelsena.³⁷ Kindlasti vääriks eesti keelde tõlkimist ka 2010. aastal avaldatud mõjukas ja huvipakkuv uurimus³⁸ relvastatud vastupanust NLi läänepoolsetel äärealadel ning selle mahasurumise meetmetest, mille autoriks on Waterloo Ülikooli juures tegutsev Alexander Statiev. Olaf Mertelsmanni 2012. aasta uurimustööst “Everyday Life in Stalinist Estonia” võib samuti leida ühe partisaniliikumist lahkava artikli – “Resistance and Accommodation in Postwar Estonia”³⁹ –, mis on suunatud eelkõige metsavendluse ning uute oludega kohanemise vahekorra selgitamisele.

³¹ Laar, Mart. Metsavennad. Tallinn: Helmet Raja & Co 1993.

³² Noormets, Tiit. Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides. Tallinn: Riigiarhiiv 2003.

³³ Eesti ajalugu. VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Toim. Pajur, Ago; Tannberg, Tõnu. Tartu: Ilmamaa 2005, lk 320-328.

³⁴ Lepp, Aino. Vabaduse hinnaks on elu. Tartu: Hotpress 2008.

³⁵ Kuusk, P. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega.

³⁶ Hävitajad. Nõukogude hävituspataljonid Eestis 1944-1954. Dokumentide kogumik. Koos. Noormets, Tiit; Ohmann, Valdur. Tallinn: Riigiarhiiv 2006.

³⁷ Zubkova, Jelena. Baltimaad ja Kreml 1940-1953. Tallinn: Varrak 2009 (originaalteos ilmus 2008. aastal Moskvast).

³⁸ Statiev, Alexander. The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands. New York: Cambridge University Press 2010.

³⁹ Mertelsmann, Olaf. Resistance and Accommodation in Postwar Estonia. // Everyday Life in Stalinist Estonia. Frankfurt: Peter Lang Verlag 2012, lk 67-87.

Viimastel aastatel on metsavenna-temaatika Eestis taas aktuaalseks muutunud, kuid ainekäsitletakse pigem konkreetsete isikute ja piirkondade kaudu, tegemata üldistavaid kokkuvõtteid. Nii anti aastal 2010 välja kaks konkreetset Ants Kaljuranda kui ühte kuulsaimat metsavendade juhti puudutavat teost – Valdek Kiiveri toimetatud “Hirmus Ants. Bandiit, kangelane, legend”⁴⁰ ja Mati Mandeli “Kogu tõde Hirmus-Antsust?”⁴¹ –, mis rikastavad oluliselt pilti legendaarse metsavenna elust. Viimast neist on P. Kuusk nimetanud *kõige põhjalikumaks ja sisukamaks metsavenna elulooks, mis seni Eestis ilmunud*.⁴² Kindlasti on teema populariseerimisele kaasa aidanud ka alates 2011. aastast ilmuv raamatusari “Metsavenna-eri”⁴³, mille toimetajaks on samuti V. Kiiver. Sarjas ilmunud faktirohkete ning kahtlemata vajalike teoste eesmärgiks paistab olevat metsavendluse uurimine nõ dokumentaalsel tasandil, ent kahjuks elementaarselt vajalike viideteta. Peale selle sarnanevad “Metsavenna-eri” lood sisult ning stiililt mõnevõrra nõukogude ajast tuttavale must-valgele käsituslaadile.

⁴⁰ Kiiver, Valdek. Hirmus Ants. Bandiit, kangelane, legend. Tartu: Aja Lood 2010.

⁴¹ Mandel, Mati. Kogu tõde Hirmus-Antsust?. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum 2010.

⁴² Kuusk, Pearu. Oli Eesti aeg, Vene aeg, Saksa aeg ja siis tuli Hirmus-Antsu aeg. // Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2011, nr 1, lk 139.

⁴³ Täna on „Metsavenna-eri“ sarjas ilmunud järgmised üheksa raamatut: 1. Erich Jerlet: sajandi rööv. Toim. Kiiver, Valdek. Tartu: Eesti Ajalookirjastus 2011. 2. Kull, Martin S. Elmar Ilp: veri mu kätel. Tartu: Eesti Ajalookirjastus 2011. 3. Truupõld, Asael. Sind Surmani. Tartu: Eesti Ajalookirjastus 2011. 4. Kasela, Rein. Süütalastepäev. Tartu: Eesti Ajalookirjastus 2012. 5. Kull, Martin S. Puhake paremad pojad. Tartu: Eesti Ajalookirjastus 2012. 6. Kull, Martin S. Puhake paremad pojad. II osa. Tartu: Eesti Ajalookirjastus 2012. 7. Pajumaa, Paul. Rusikatega raiutud rada; Läbi pilkase öö. Tartu: Eesti Ajalookirjastus 2012. 8. Pilt, Edgar. Desertöör. Tartu: Eesti Ajalookirjastus 2012. 9. Reimann, Edgar; Saarniit, Elmar Emu. Ali-Baba ja nelikümmend röövlit. Tartu: Eesti Ajalookirjastus 2013.

1. NÕUKOGUDE OKUPATSIOONI ALGUSAASTAD NING VÕITLUS RELVASTATUD VASTUPANULIHKUMISEGA

1.1. Metsavendluse üldiseloostus

Partisanide nimetusena on ajalookirjutuses laialdaselt kasutusel *metsavendade* mõiste (Lätis *meža brālī*, Leedus *miško broliai*), keda üks levinumaid definitsioone määratleb kui *neid inimesi, kes alustasid metsavendadena organiseeritult tegevust [---] ajal, kus võim oli alles punaste käes. Inimesi, kes siis asusid metsa, tegid seda kas häda või idee sunnil, elasid kaasa ohud ja viletsused, rõõmud ning mured, mida pakkus elu metsas, ja kasutasid metsa alalise eluasemena*.⁴⁴ Põhimõtteliselt oli relvastatud vastupanu puhul tegu inimestega, kes ei tahtnud leppida iseseisvuse kaotamisega või kartsid oma saatuse pärast uue võimu kinnistudes ning otsustasid võidelda, ent need tingimused ei pruukinud esineda korraga. Viimast, st hirmufaktorit, on oma uurimistöös tugevalt rõhutanud A. Statiev, kelle hinnangul moodustus vastupanu tuumik neist, kes ei uskunud endal teist valikut olevat.⁴⁵ Võimalusi partisanide defineerimiseks on aga erinevaid ning vaidlused selle üle, kas teatud inimgrupid kuulusid metsavendade sekka või mitte, pole lõppenud.

Metsavendade võitlus tugines algusest peale ebareaalsetele ootustele ning puudus lootus kompromissideks, sest rahvuslike ideaalidega võitlejate sihiga – Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamisega – ei saanud Nõukogude võim mitte mingil tingimusel nõustuda.⁴⁶ Ent partisanid suutsid oma tegevusega ülal hoida vastuhakumeelsust uue võimu suhtes ning samuti püüti säilitada võitlusvalmidus, et lääneriikide ja NLi vahelise sõja puhkedes, millele lootused rajanesid, Eesti iseseisvuse taastamisel kaasa rääkida. Siiski polnud sugugi mitte kõik metsavennad oma rahvuse või riigi patrioodid ning A. Statievi arvates oli rahvuslus pigem loosungiks, mille alla mahutasid NLi ideoloogilised vaenlased kogu selle eriilmelise seltskonna, kes mingil põhjusel kommunistlikku võimu ei pooldanud: tegelikkuses polnud pilt sugugi nii iseseisvusmeelne.⁴⁷ Kahtlemata oli metsavendadel kohalike toetus, sest ilma inimeste poolehoidu ei oleks nad tegutseda saanudki, sõltudes rahva abist nii informatsiooni,

⁴⁴ Eesti ajalugu, VI, lk 184.

⁴⁵ Statiev, A. The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands, lk 98.

⁴⁶ Zubkova, J. Baltimaad ja Kreml 1940-1953, lk 178.

⁴⁷ Vastava hinnangu annab ka A. Statiev: Statiev, A. The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands, lk 311.

toidu kui muu varustuse osas. E. Laasi on elanikkonna suhtumises relvastatud vastupanusse näinud *rahva hinnangut stalinismile ja Nõukogude okupatsioonile*.⁴⁸

Nõukogude võimu vastase relvastatud võitluse juured jäävad juba esimesse okupatsiooniaastasse, mis sööbis enneolematult ulatuslike repressioonide, eelkõige 1941. a juuniküüditamise tõttu teravalt rahva mällu. Esimene okupatsiooniaasta määras suuresti valikuid ka pärast Eesti taasokupeerimist NLi poolt 1944. aastal. Saksa okupatsiooni vältel 1941-1944 jäi vastupanuliikumine küll püsima, kuid oldi äraootaval positsioonil ning põrandaalune võrgustik ei jõudnud taaskordse Nõukogude okupatsiooni alguseks lõplikult välja kujuneda.⁴⁹ Halvavalt mõjus asjaolu, et sakslastest jäi maha hulgaliselt vastupanuliikumist käsitlevaid dokumente. Samas ei olnud inimesed naiivsed ning vastupidiselt 1940. aastale, mil ei teatud, mida oodata, oli 1944. aastal toimuvaga märksa raskem rahumeelselt leppida. Esimese nõukogude aasta terror oli näidanud, kui ulatuslikud repressioonid rahvuslikku eliiti kommunistliku režiimi all ootavad. Eesesisvas tagakiusamises võisid kindlad olla ka need, kes olid seotud kas Kaitseliidu või Omakaitsega – pole üllatav, et paljud otsustasid teise Nõukogude okupatsiooni hakul varjuda. Sõjajärgseil aastail tegutsenud metsavendade täpne arv pole teada – Eesti partisanide üldarvuks on pakutud 30 000, aktiivseid võitlejaid oli nende seas tõenäoliselt umbes kolmandik.⁵⁰ Kõige rohkem partisane liikus Pärnumaal, Virumaal ja Võrumaal.

Peamiste vastupanuvormide alusel on vabadusvõitlust alates Eesti okupeerimisest 1940. aastal ka periodiseeritud: I etapp – relvastatud vastupanuliikumine – algas 1941. aastaga ning lõppes 1953. Relvastatud vastupanu võib omakorda jagada kaheks selgelt eristuvaks etapiks: Suvesõjaks, mis sai alguse NLi ja Saksamaa vahelise sõja puhkedes 1941. aastal, ning relvastatud vabadusvõitluseks, mis kestis 1944. aastast 1953. aastani. Viimase neist ehk metsavendluse perioodi võib samuti kolmeks etapiks jaotada: I 1944.-1945. a kevad, mil II maailmasõda polnud veel lõppenud ning metsavennad olid äraootaval seisukohal, lootes lääneriikide sekkumisele ja uskudes, et Atlandi harta põhimõtted⁵¹ jäävad püsima, II 1945-1949, mille jooksul toimus metsavendade aktiveerumine, uute sihtide seadmine ning

⁴⁸ Laasi, Evald. Sissisõjast Eestis 1945-1953. // Looming. Eesti Kirjanike Liidu kuukiri, 1989, nr 11, lk 1519.

⁴⁹ Vastupanuliikumise juhid küll tundsid üksteist, nad omasid koostegutsemise kogemust ning sõlmitud oli välismaiseid kontakte, kuid põrandaaluseks tegevuseks väga vajalik tehniline baas – punkrid, valedokumendid, sidekanalid jne – oli alles kujunemas. – Eesti ajalugu, VI, lk 320.

⁵⁰ Samas, lk 321.

⁵¹ Atlandi harta allkirjastati 1941. aasta suvel USA presidendi Franklin D. Roosevelti ja Suurbritannia peaministri Winston Churchilli vahel ning selles sõnastati sõjajärgse maailmakorralduse põhimõtted, kusjuures rõhutati rahvaste vaba tahet ning ning suveräänsuse kaotanute iseseisvuse taastamist.

laialdasem organiseerumine ning III, mis algas 1949. aasta märtsiküüditamisega ning lõppes viimaste olulisemate salkade likvideerimisega 1953. aastal.⁵² Järgnevalt hakkas relvastatud vastupanuliikumine hääbuma ja tegutsemist jätkasid ainult üksikud metsavendade salgad.

Esimese etapi puhul on end varjanud inimeste arvuks pakutud 15 000 - 20 000⁵³, kuid mitte kõigist neist ei saanud hiljem aktiivseid võitlejaid. Sel ajal loodeti, et II maailmasõja lõpp toob sobiliku lahenduse ka Eesti jaoks. Kui selgus, et oodatud vabadust ei saabu, püüdsid mõned inimesed uue süsteemiga kohaneda, teised alustasid võitlust. Kõrgperioodil, mille algust võib dateerida 1945. a kevadega, muutusid metsavennad tunduvalt otsustavamaks ning nende ettevalmistus paranes – uusi vastupanuga liitujaid suudeti juba välja õpetada, salastatuse tase tõusis ning kehtis rangem distsipliin. Värske salgaliikmete tausta kontrolliti põhjalikult ning neid pandi proovile, sest taheti välistada agentide imbumist metsavendade hulka. Esialgu elasid partisanid heinaküünides ja onnides, hiljem tulid ka punkrid, mida turvalisuse eesmärgil üsna sageli vahetati. Punkrid olid sobilikud enese varjamiseks, kuid tulenevalt ühest sissekäigust oli avastamise korral end raske kaitsta. Suureks probleemiks oli puudus laskemoonast, relvade osas oli esialgu ülekaalus Saksa varustus, hiljem tõusid esikohale Vene relvad.⁵⁴ Peamisteks vastupanumeetoditeks olid riiklike asutuste rüüstamine, ametiisikute ja uusmaasaajate terroriseerimine, vangistatud kaaslaste vabastamine ning propagandaaktsioonid, näiteks agiteerivate lendlehtede levitamine.⁵⁵ Põhilisteks sihtmärkideks olid kooperatiivid ehk riiklikud kauplused ja valdade täitevkomiteed, kus aktsiooni käigus purustati sisustus, hävitati dokumente ning katkestati side.⁵⁶ Rohkem anti endast märku kevadel ja suvel, sest metsavennad sõltusid aastaagadest – soojal ajal oli tegutsemine tõhusam. Metsavendade tegevuse põhirõhk oli suunatud sõjalistele ettevõtmistele ning nende sammud poliitilisel rindel jäid tagasihoidlikuks, kuid võimustruktuurid toimetasid samal ajal aktiivselt mõlemal suunal.⁵⁷

Baltikumis osutati vastupanu nii Eestis, Lätis kui Leedus ning üldises plaanis oli pilt sarnane – peamiselt talupoegadest koosnevad salgad võitlesid enda riigi suveräänsuse taastamise eest, tuginedes seejuures kohaliku elanikkonna toetusele –, kuid kõigi kolme riigi puhul võib rääkida ka oma rahvuslikust eripärast. Eelkõige paistab silma Leedu, kus vastupanuliikumine

⁵² Kuusk, P. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumise, lk 7.

⁵³ Samas.

⁵⁴ Misiunas, Romuald J; Taagepera, Rein. Balti riigid: sõlteaastad 1940-1990. Tallinn: Koolibri 1997, lk 89.

⁵⁵ Eesti ajalugu, VI, lk 321-322.

⁵⁶ Laar, M. Metsavennad, lk 72.

⁵⁷ Misiunas, R. J; Taagepera, R. Balti riigid: sõlteaastad 1940-1990, lk 93.

oli tugevaim, ületades naabreid oluliselt nii meeste hulga kui organisatoorse taseme poolest. Samuti oli Leedu puhul märkimisväärne roll katoliku kirikul – sealsete juhtide hulgas oli nii vaimulikke kui kõstreid.⁵⁸ Iseäralik oli seegi, et kui Eestis ja Lätis õnnestus Saksa okupatsiooni ajal luua Waffen SSile alluvad rahvuslikud leegionid – vastavalt üks ja kaks diviisi –, siis Leedus saadi mehed (üle 30 000) kokku alles pärast seda, kui neile oli lubatud territoriaalsete kaitsejõudude moodustamist kohalike ohvitseride juhtimisel. Olukorras, kus väeosad pärast mobilisatsiooni läbiviimist siiski Waffen SSile allutati, saatis kindral P. Plechavičius need laiali. Järgnesid repressioonid ning enamik kokkutulnuist põgenes relvi loovutamata metsa – kujunes tulevase vastupanuliikumise tuumik.⁵⁹ Ehkki tegu polnud professionaalsete sõjameestega, oli see siiski arvestatav jõud, millele võrdväärne naaberriikides puudus. Natsionaalsotsialismi mõjutused, milles uued võimud vastupanuliikumist pidevalt süüdistasid, jäid Balti regioonis marginaalseks.⁶⁰ Eesti ja Läti relvastatud võitluse leigust, võrreldes näieks Leedu või Lääne-Ukrainaga, on seletatud muuhulgas tõsiasiaga, et siinsed talupojad olid haritumad ning ei uskunud, et ilma välismaise abita oleks võimalik võita.⁶¹

1949. aastal läbi viidud märtsiküüditamine esialgu aktiveeris metsavendi, kuid pikemas perspektiivis mõjus liikumisele nõrgestavalt, kahandades veelgi baasi, millele see toetus. Pärast küüditamist murti viimaks elanikkonna vastuseis kollektiviseerimisele ning partisanide abistamiseks ei jätkunud enam võimalusi ning sageli ka tahet.⁶² Pingeid ja vastuolusid metsavendade ning nende toetajate vahel tekitas seegi, et rööviti ka kolhoose, mis küll olid näilisest vabatahtlikkusest hoolimata samuti riigiasutused, kuhu inimesed sunniviisiliselt liideti, kuid ühisvara kahjustamine halvendas ka talunike olukorda. Küüditamisel oli metsavendade jaoks hukatuslikud tagajärjed, sh äärmiselt laastav mõju moraalele, sest massideportatsiooni läbiviimise takistamine oli olnud üks partisanide tähtsamaid eesmärgi.⁶³ Siiski saab 1953. aastani rääkida aktiivsest vastupanust, kuna kokkupõrked partisanide ja nõukogude üksuste vahel olid sagedased, leides aset igakuiselt.⁶⁴

⁵⁸ Samas, lk 88.

⁵⁹ Zubkova, J. Baltimaad ja Kreml 1940-1953, lk 156-157.

⁶⁰ Statiev, A. The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands, lk 98.

⁶¹ Samas, lk 137-138.

⁶² Pärast kollektiviseerimist hakkas maarahvas sõltuma kolhoosidest, metsavennad käsitlesid neid aga kui NLi omandit, seega hakkasid partisanid osaliselt oma kaasmaalaste vastu tegutsema.

⁶³ Pro Patria II. Auraamat langenud ja hukkunud metsavendadele 1944-1978. Koost. Kross, Erik-Niiles. Tartu: Kleio 1998, lk 16.

⁶⁴ Samas, lk 18.

Viimasel perioodil oli võitlus juhuslikumat laadi, aga üldiselt metsikum ning vihasem – ka julgeolekuorganite poolel –, sest just sel ajal kasutati enim mörvar-agente ehk *agent-bojevikke*.⁶⁵ Küüditamisjärgselt vastupanuga ühinenud inimeste seas oli arvukalt neid, keda kannustas eelkõige kättemaksuiha. Massirepressioonide-eelsel ajal ei tohiks partisanide kriminaalset tegevust ületähtsustada, sest pahatahtlikele inimestele pakkusid näiteks miilitsa või hävituspataljoni liikme ametikohad oluliselt paremaid võimalusi oma ambitsioonide teostamiseks. Ehkki metsavendade poolt 1944-1953 tapetutest on sõdurite ning jõuorganite esindajate osakaalu hinnatud vaid 10,9 protsendile⁶⁶, ei tohiks unustada partisanisõja omapärasid, eelkõige hägust rindejoont. Pärast märtsiküüditamist võib see-eest tõesti rääkida lühiajalisest jõhkrate arveteõienduste kasvust, kusjuures nn päris-süüdlaste kõrval võisid metsavendade ohvreiks langeda ka nende perekonnaliikmed.⁶⁷ Peagi asendus suurküüditamise järel aktiveerunud vastupanu passiivse enese varjamisega ning hääbus järk-järgult sootuks.⁶⁸ Viimane teadaolev Eestis langenud metsavend oli 1978. aastal arreteerimiskatsel hukkunud August Sabbe.

Eesti vastupanuliikumine tugines üldjuhul üksikutele salga või grupi pealikele/juhtidele, olles vähem organiseeritud kui mujal Baltikumis. Legendaarseimatest metsavendade liidritest võiks nimetada Elmar Ilpi, A. Kaljuranda, Haljand Koovikut, Alfred Käärmani ning Hermann Lippu. Siinsed partisanid liikusid napiarvulistes gruppides – salgad olid maksimaalselt 10-12-mehelised, kuid tavaliselt veelgi väiksemad.⁶⁹ See aga ei välistanud ühisaktsioone, mil võidi organiseeruda isegi 40-50-mehelisteks rühmadeks.⁷⁰ Samas tehti Eestiski katseid ülemaalse metsavendade organisatsiooni loomiseks. Neist edukaim oli 1946. aastal aktiivset tegutsemist alustanud Relvastatud Võitluse Liit (RVL), mida juhtis Endel Redlich – korraldati ühisaktsioone, pöörati tähelepanu ideoloogiale, distsipliinile ning viidi läbi väljaõpet. Vaatamata suurtele ambitsioonidele suurtis see organisatsioon hõlmata vaid väikest osa Eesti territooriumist ja liita ainult üksikuid salku, mistõttu jäi selle mõju tagasihoidlikuks. RVLi langusele sai saatuslikuks 1948. aasta, mil Nõukogude julgeolekule eduka arreteerimistelaine

⁶⁵ Samas.

⁶⁶ Nimetatud arvu esitab oma uurimistöös A. Statiev, arvestamata sinna sisse kohalikku päritolu miilitsamehi, ametnikke ja aktiviste. – Statiev, A. The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands, lk 132.

⁶⁷ Noormets, Tiit. Mehed metsast külvasid surma elu nimel. // Postimees, 27.02.1999.

[www.postimees.ee/leht/99/02/27/uudised.shtm#neljateistkymnes]. Viimati vaadatud: 18. aprill 2013.

⁶⁸ Eesti ajalugu, VI, lk 327.

⁶⁹ Laasi, E. Vastupanuliikumine Eestis 1944-1949, lk 11-12.

⁷⁰ Samas.

käigus kaotati suurem osa kontaktidest ning hulgaliselt liikmeid. Organisatsiooni juhtkonna tabamiseni jõudsid julgeolekuorganid 1949. aastal.⁷¹

1953. aastal, pärast J. Stalini surma, anti Baltikumi vastupanuliikumisele võrreldes eelnevaga märksa realistlikum hinnang. Esialgu oli igas relvastatud inimeses nähtud kriminaalkurjategijat ning vastupanu põhjusi ei peetud oluliseks. Alles 1947. aastal hakati ametlikult tegema vahet kriminaalsel ja poliitilisel banditismil, kusjuures kuriteo iseloomu ei määranud selle sooritajad, vaid ohver, kelle sotsiaalne kuuluvus oli otsustavaks teguriks.⁷² Tegelikult oli kriminaalne banditism rahvusliku relvastatud vastupanu kõrval marginaalne, olgugi et vahel võis nende kahe suuna eristamine tõesti problemaatiline olla, sest metsavendade tegevuses olid põimitud mõlemad poolused. J. Zubkova on välja toonud Jeffrey Burdsi arvamuse, et NLi juhtkond *ajas meelega segi põhimõttelise poliitilise opositsiooni ja vägivaldse kriminaalse banditismi, kasutades võitlust banditismi vastu poliitilise relvana, et taaskehtestada NLi kontroll kogu maa territooriumil.*⁷³ Olukorra muutis veelgi keerulisemaks stalinistliku ühiskonna dogmaatilisus, mille tõttu paigutati ka metsavendlus klassivõitluse raamidesse – Moskvast küll teadvustati relvastatud vastupanu rahvuslikku külge, kuid seda võeti klassivõitluse aspekti kõrval teisejärgulisena ning enam toonitati hoopis metsavendade rikastumissoovi.⁷⁴ 1953. aastal hakati viimaks rääkima vastupanuliikumisest kui NLi sovetiseerimispoliitika ebaõnnestumise kaasnähtusest. Vaatamata sellele, et nõukogude võim oli formaalselt kinnistunud, ei olnud venevastased meeleolud kusagile kadunud.⁷⁵ Lõplikult rahva vastuseisu uuele võimule murda ei suudetudki ning kui aastakümneid hiljem saabus võimalus iseseisvumiseks, siis seda ka tehti.

1.2. Uue võimu tunnusjooned ning võitlus partisanidega

Kui 1940. aasta suvel okupeeris ning likvideeris Nõukogude Liit Eesti Vabariigi, algas sovetiseerimine, mille immanentseks osaks olid repressioonid. 1941. aastal asendus kommunistlik režiim Hitleri-Saksamaa võimuga, kestes 1944. aastani, mil taastati nõukogude

⁷¹ Eesti ajalugu, VI, lk 325-326.

⁷² Kui kuriteo ohvriks oli nõukogude töötaja või uusmaasaaja, seega inimene, kes oli osalenud riigi ettevõtmistes, siis nimetati seda terroriaktiks ehk poliitiliseks kuriteoks. Kui samasugune kuritegu pandi toime tavalise talupoja vastu, siis peeti seda lihtsalt tapmiseks, seega kriminaalkuriteoks. – Zubkova, J. Baltimaad ja Kreml 1940-1953, lk 153.

⁷³ Samas, lk 152.

⁷⁴ Statiev, A. The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands, lk 146-147.

⁷⁵ Zubkova, J. Baltimaad ja Kreml 1940-1953, lk 237.

võim. NLis kuulus võim Üleliidulisele Kommunistlikule (bolševike) Parteile ehk ÜK(b)Ple.⁷⁶ ENSVs teostati võimu kompartei territoriaalse organisatsiooni Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei (EK(b)P)⁷⁷ kaudu, kuid liiduvabariigi tegelikuks juhtorganiks oli EK(b)P Keskkomitee (KK) Büroo.⁷⁸ Samas ei tohiks unustada, et liiduvabariigi tasemel mingit reaalset otsustusõigust ei olnud, sest kohapealsed juhid allusid Moskvast tulevatele suunistele. Kuni 1947. aastani tegeles Eesti sovetiseerimisega ÜK(b)P KK Eesti büroo (vastavad bürood loodi ka teistes Balti liiduvabariikides), mis oli uuele korrale üleminekul EK(b)P kõrval nii abistajaks kui kontrollorganiks.⁷⁹ J. Zubkova on Baltimaade sovetiseerimise poliitikas eristanud kahte etappi – vahemikku 1944-1947 ehk *ettevaatliku sovetiseerimise* perioodi, mil kasutati eelkõige pehmeid vahendeid (arvestati rahvuslike eripäradega, hoiti terrorit tagasihoidlikul tasemel, ei kiirustatud kollektiviseerimisega jne), ning aastaid 1947-1953, mil toimus unifitseerimine vägivaldsete massirepressioonide (küüditamine) abil.⁸⁰ Just 1947. aastal toimusid põhimõttelised muudatused ka julgeolekustruktuuride töös, millest on lähemalt juttu allpool.

Julgeolekuorganitele kuulus liiduvabariikide valitsemise ning sisemise stabiilsuse kindlustamisel oluline roll ning lähtuvalt neile omistatud järelvalveõigusest ka parteiaparaadi üle on Tõnu Tannberg neis stalinismiperioodil näinud justkui *riiki riigis*.⁸¹ 1944-1947 kuulus Eesti NSVs võitluses metsavendadega juhtiv roll ENSV Siseasjade Rahvakomissariaadi (SARK/NKVD) Banditismivastase Võitluse Osakonnale (BVVO), mis tegeles nii *bandiitlik-mässulise tegevuse* kui *poliitilise banditismiga*.⁸² BVVO juhtimise all osalesid võitluses miilitsavalitsus, vastuluure osakond SMERŠ, siseväed ning 1944. a moodustatud hävituspataljonid (alates 1946. a rahvakaitsepataljonid ning 1949. aastast bandiitide hävitajate pataljonid).⁸³ Samas kuulus võitlus relvastatud vastupanuvõitlejatega ka Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi (RJRK/NKGB) pädevusalasse, mille ülesandeks oli *nõukogudevastase elemendi* ehk *kontrrevolutsiooniliste formeringute* ning nendega seotud isikute ja

⁷⁶ Alates 1952. aastast Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei (NLKP).

⁷⁷ Alates 1952. aastast Eestimaa Kommunistlik Partei (EKP).

⁷⁸ Eesti ajalugu. VI, lk 250.

⁷⁹ Zetterberg, Sepo. Eesti ajalugu. Tallinn: Tänapäev 2009, lk 535.

⁸⁰ Zubkova, J. Baltimaad ja Kreml 1940-1953, lk 98.

⁸¹ Eesti ajalugu, VI, lk 256.

⁸² Lisainformatsiooni saamiseks vt nt: Kuusk, P. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega.

⁸³ Kuusk, Pearu. Julgeolekuorganite võitlus Eesti vastupanuliikumisega sõjajärgsetel aastatel: Banditismivastase Võitluse Osakond (1944-1947). // Eesti NSV aastatel 1940-1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koost. Tannberg, Tõnu. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2007, lk 321.

organisatsioonide kõrvaldamine.⁸⁴ SARKi juhtis Aleksander Resev, RJRKd Boris Kumm. 1946. aastal nimetati rahvakomissariaadid ümber ministeeriumideks ning tekkisid Siseministeerium (SM) ja Riikliku Julgeoleku Ministeerium (RJM). 1947. aastal läks BVVO üle RJMi koosseisu, liitudes sama aasta suvel sealse 2N osakonnaga, millele langes järgnevalt vastupanuliikumise mahasurumise pöhiraskus.⁸⁵

Repressioonid olid Nõukogude Liidus riikliku poliitika väljundina püsivalt kasutusel.⁸⁶ Värskest hõivatud alade puhastamist nn vaenulikust elemendist peeti oluliseks eesmärgiks, seetõttu viidi läbi ka hulgaliselt arreteerimisi. Kinnipeetute koguarvuks aastatel 1944-1945 on pakutud 10 000, aastaks 1953 võis erinevatesse töö- ja vangilaagritesse saadetud olla kuni 30 000 inimest, 1944-1953 tapetud metsavendade arvuks tuuakse NLKP KK 1953. aasta märgukirjas 1495.⁸⁷ Üheks oluliseks vahendiks, millega vastupanu nõrgestati, olid amnestiad, mida ENSVs alates 1944. oktoobrist kuni 1955. aastani pakuti viiel korral. Ühe võimaliku versiooni põhjal oli aastaks 1949 tapetud või arreteeritud 10 000 partisini, millele lisandus 7000 legaliseerunut.⁸⁸ Teistel andmetel oli aastail 1944-1957 tapetuid või arreteeritud 7249 ning legaliseerunud 5880.⁸⁹ A. Statievi hinnangul oli legaliseerunud rohkem kui arreteeritud – vastavalt 5880 ja 5796.⁹⁰ Ametlikku statistikasse tuleks aga kriitiliselt suhtuda, sest plaanimajandus hõlmas NLis kõiki valdkondi, sh ka julgeolekut, nii pole sealgi välistatud valeandmete esinemine – sageli püüti ebaõnnestumisi varjata ning vastupidi, liialdati saavutuste kirjeldamisel.⁹¹

Moskva poliitikat partisaniliikumise suhtes võib samuti ajaliselt diferentseerida: 1944. a suvest kuni 1945. a kevadeni, 1945. a suvest 1946. a lõpuni, 1947. algusest 1949. märtsini, 1949 märtsist 1952. aastani.⁹² I perioodil polnud sõda veel läbi, mistõttu Baltikum jäi tagaplaanile. Samuti ei osanud keskvoim Balti riikides puhkenud relvastatud vastupanuliikumist esialgu õigesti hinnata. Seda võib järeltada ÜK(b)P KK Orgbüroo 1944. aasta 30. oktoobri otsustest – neist esimene käis Eesti kohta –, milles kritiseeriti kohalikke juhte ning jagati neile ülesandeid, seejuures oli kodanlike natsionalistide vastase võitluse tugevdamine alles neljandal kohal. Nõukogudevastaseid organisatsioone ja relvastatud

⁸⁴ Kuusk, P. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega, lk 53.

⁸⁵ Samas, lk 133-156.

⁸⁶ Eesti ajalugu, VI, lk 274.

⁸⁷ Samas, lk 275.

⁸⁸ Samas, lk 326.

⁸⁹ Samas.

⁹⁰ Statiev, A. The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands, lk 201.

⁹¹ Tannberg, Tõnu. Relvastatud vastupanuliikumine Eestis aastatel 1944-1953. // Tuna, 1999, nr 1, lk 25.

⁹² Zubkova, J. Baltimaad ja Kreml 1940-1953, lk 163.

salkasid ei mainitud üldse.⁹³ II etapile olid omased suured sõjaväelised SARKi ja RJRK ühisoperatsioonid, mis aga ei toonud oodatud tulemusi, kuid nendega saavutati elanikkonna hirmutamise, mis Meelis Saueagu hinnangul viis hoopis end varjavate isikute hulga tõusuni.⁹⁴ P. Kuusk on suuoperatsioonide läbikukkumise ühe põhjusena välja toonud kahe rahvakomissariaadi omavahelist rivaliteeti, millega kaasnes puudulik koostöö.⁹⁵ Alates 1947. aastast asendusid need järk-järgult tšekistlike meetoditega – peamise võitlusvahendina hakati kasutama agentide värbamist ning nende infiltratsiooni salkadesse.⁹⁶ 50ndate alguses tabati enamik metsavennasalkade liidritest just poolt vahetanud (sageli oli see sundvalik enda või oma pereliikmete elu päästmiseks) agentide abil.⁹⁷ Viimasesse perioodi jääb suurim Baltikumis läbi viidud puhastusaktsioon – 1949. aasta märtsiküüditamine –, mis sai relvastatud vastupanule ka otsustavaks ning mille käigus saadeti välja *bandiidid*, *kulakud* ja *natsionalistid* koos peredega. ENSVst küüditati üle 20 000 inimese, likvideerides nii märkimisväärse osa partisanide toetajaskonnast ning hirmutades allesjäänuid – kohalike abita oli metsavendlus määratud hääbumisele.

Üheks suurimaks Nõukogude julgeoleku õnnestumiseks võib pidada Eesti omariiklust taastada püüdnud Otto Tiefi juhitud Eesti Vabariigi valitsuse liikmete tabamist 1944. aastal. Nimetatud valitsus formeeriti Eesti Vabariigi Rahvuskomitee – 1944. a alguses moodustatud põrandaaluse organisatsiooni – baasil, mille esimeheks O. Tief oli olnud. Need valitsusliikmed, kel õnnestus arreteerimisi vältida, emigreerusid Rootsi ning pärast NLi okupatsiooni taastumist asuski just seal rahvusliku vastupanu keskus, mille reaalne tegevus väljendus aga pigem esinduslike funktsioonide täitmisel. Komitee tegi tihedat koostööd ka endise peaministri Jüri Uluotsaga, kes kuni surmani 1945. aastal Stockholmis oli Eesti Vabariigi peaminister presidendi ülesannetes. Tuleb mõelda, et relvastatud vastupanu toetamine polnud algusest peale Rahvuskomitee jaoks esmase tähtsusega küsimus, pigem loodeti lääneriikidele ning püüti sealsete poliitikutega kontakte luua.⁹⁸

Metsavendluse kõrgperioodi alguse tõttu 1945. aastal olid ka NLi julgeolekuorganid sunnitud oma üleoleku säilitamise nimel rohkem pingutama. Vahetult Eesti taasokupeerimisele

⁹³ Samas.

⁹⁴ Saueauk, Meelis. Nõukogude julgeolekuorganid Eestis 1944-1953: ülesanded, struktuur, juhtimine. // Ajalooline Ajakiri, 2009, 1/2, lk 113-114.

⁹⁵ Kuusk, P. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega, lk 67-68.

⁹⁶ Intervjuu Indrek Jürjoga. Pärast sõda jätkus Eesti metsades sõda. // Postimees, 24.08.1998. [www.postimees.ee/leht/98/08/24/uudised.htm#esimene]. Viimati vaadatud: 15. aprill 2013.

⁹⁷ Statiev, A. The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands, lk 245.

⁹⁸ Zubkova, J. Baltimaad ja Kreml 1940-1953, lk 161.

järgnenud ajal puudus riigi juhtkonnal tegelik ülevaade sellest, mis toimus teatud valdades ja maakondades, sest madalama taseme võimuorganid polnud end veel kõikjal kehtestada suutnud. Linnades, mis olid nõukogude võimu tugipunktideks, partisanid aktiivselt ei tegutsenud, sest sealne võitlus oleks olnud asjatu niigi piiratud ressursside kulutamine. Samas ei saa öelda, et linnades üldse vastupanu ei osutatud, lihtsalt selle vormid olid teised. Maal ründasid metsavennad kohalikke täitevkomiteesid, mis olid põhilisteks sihtmärkideks, ning sagesid teated tšekistide, punaarmeeleaste, miilitsate, kollaborantide ja muude nõukogude võimuga seotud inimeste tapmistest. 1945. aasta suvel täiendasid julgeolekuorganid mitmes piirkonnas oma jõude – lisaks kohalikele osakondadele alustasid SARKi ja RJRK juhtimise all võitlust operatiivgrupid, keda omakorda toetasid Nõukogude julgeoleku väeosad ja hävituspataljonid.⁹⁹ Viimaste peamiseks eesmärgiks oli metsavendi toetava infrastruktuuri likvideerimine, nende isoleerimine ülejäänud elanikkonnast ning nõukogude võimukandjate kaitsmine.¹⁰⁰ Sel perioodil olid partisanisalkade ja julgeolekuorganite vahelised konfliktid sagedased. Üks teadaolev lahing toimus 1. aprillil 1946 Võrumaal Sõmerpalu vallas Hindriku talus (loe selle propagandistliku kujutamise kohta peatükist 4.2).¹⁰¹ Otseseid kokkupuuteid sõjaväeüksustega püüti vältida, sest keskendumine kohalikele võimuesindajatele, kel sageli puudusid nii oskused kui võimalused enesekaitseks, oli kordades efektiivsem ning nõudis vähem ohvreid.

Alates 1949. aastast saab rääkida vastupanuliikumise järkjärgulisest vaibumisest.¹⁰² Põhjustena võib nimetada nii ressursside pidevat defitsiiti, jõustruktuuride surve tugevnemist kui lootuse hääbumist. Nõukogude allikad annavad metsavendade kaotuste kohta erinevaid andmeid, kuid on selge, et partisanide olukord oli raskenenud. Lisaks märtsiküüditamisele mängis sealjuures olulist rolli relvastatud vastupanu mahasurumisele suunatud BVVO ja 2N osakondade ühendamise 1947. aasta juunis, mis viis julgeolekuorganite tegevuse uuele tasemele.¹⁰³ Varasem töökorraldus oli sõltunud pigem propagandistlikest sihtidest, mis tähendas metsavendade eksponeerimist kriminaalsete bandiitidena, mitte tegelikult olukorrast.¹⁰⁴ 1950. aastate alguses võis Nõukogude julgeolek relvastatud vastupanu likvideerituks lugeda. Poliitilist võitlust jätkasid koolinoorte salaorganisatsioonid, kellele

⁹⁹ Pro Patria II, lk 11.

¹⁰⁰ Statiev, A. The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands, lk 216.

¹⁰¹ Talu kuulus Eesti sõjaväe kapten E. Määritsale, seega on lahing tuntud ka Määritsa talu lahingu nime all. Lahingu võitsid ülekaalus olnud NKVDlased.

¹⁰² A. Statievi meelest ammendas relvastatud vastupanuliikumine ennast Eestis juba 1946. aastal, Lätis aasta hiljem. – Statiev, A. The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands, lk 134.

¹⁰³ Kuusk, P. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega, lk 184.

¹⁰⁴ Samas.

langes pärast metsavendluse kadumist vastupanu põhiraskus, ning vägivald asendus kodanikuallumatusega.

2. AASTATEL 1945-1990 AVALDATUD EESTI METSAVENDLUST KÄSITLEVA (PROPAGANDA)KIRJANDUSE KAARDISTAMINE

2.1. Olulisimad printsiibid metsavendade propagandistliku kuvandi loomisel

Nõukogude propaganda oli suunatud eeskätt nende isikute ja nähtustega manipuleerimisele, mis okupatsioonivõimudele kõige rohkem ebameeldivusi valmistasid ning rahvas protestivaimu ja nn kodalik-natsionalistlikku mõtteviisi ülal hoidsid. Kahtlemata kuulus relvastatud vastupanu vastavasse kategooriasse, leides seetõttu kindla koha nõukogude propagandakirjanduse loodud kõverpeeglis. Gustav Naan ütles juba 1945. aastal, et *ainult siis me võime öelda, et kodanlik-natsionalism on täielikult likvideeritud, kui on lõpetatud mitte üksnes nende bandiitide katsed terroriseerida eestlasi, vaid on kaotatud ka kodanlik-natsionalistliku ideoloogia mürgised jäljed inimeste teadvusest.*¹⁰⁵ Võitlus nn bandiitide vastu toimus sõjalise kõrval ka ideoloogilisel rindel ning metsavendade mõrvariteks ja röövliiteks tembeldamisega jätkati NLi viimaste aastateni välja.

Oma olemuselt laveeris propagandakirjandus kusagil pseudoajaloolise kirjanduse ning belletristika vahel. Tihti käsitlesid autorid ajaloolisi isikuid või sündmusi, sealjuures sihipäraselt fakte moonutades. Sel moel loodeti raskendada paikapidavate ajalooteadmiste säilimist, mis nõukogude ühiskonnas olid range tsensuuri ning salastatuse tõttu niigi pideva surve all. Niisiis, Nõukogude perioodil ilmunud metsavennajuttude puhul ei saa rääkida tõsiseltvõetavast ajalookirjutusest ega isegi ajalooliste sugemetega ilukirjandusest. Viimasel juhul võiks autor endale teoreetiliselt kõike lubada, kuid nõukogudeaegsetes propagandalugudest on kirjanduslikus mõttes tähelepanuväärseid võtteid ja ideid peaaegu võimatu leida. Selgelt tulevad esile jutustuste propagandistlik eesmärk, läbipaistev moraalitsemise taotlus ning mustvalgete omadustega kangelapsed ja antikangelased. Puhtalt loomingulisusele pretendeerivad poetilised kõrvalepõiked mõjuvad tahes-tahtmata

¹⁰⁵ Naan, Gustav. Eesti kodanliku natsionalismi arenemisteest. // Eesti Bolševik, 1945, nr 23/24, lk 1023.

tehislikult.¹⁰⁶ Sisuliselt oli propagandalugude näol tegu desinformatsiooniga, mis peab mõjumiseks vähemalt osaliselt ka reaalsuse või üldtuntud teadmistega suhestuma.¹⁰⁷

Nõukogude propagandakirjandusega lähemalt tutvudes saab lugejale peagi selgeks, et autorid lähtusid teatud mallidest, kasutades sealjuures ära erinevaid sotsialistliku realismi tunnuseid. Samas ei joonistu välja absoluutset šablooni ning jääb mulje, et ehkki „kirjanikel“ tuli jääda nõukogude ideoloogia raamidesse, oli neil oma loo ülesehituse juures arvestataval määral vabadust. Propagandaautorid olid kahtlemata hästi kursis sellega, mida ja kuidas kirjutada, et lugu oleks võimudele meelepärane ning inspiratsiooni ammutamine sotsialistlikust realismis kasutatud võtteist pakkus selleks sobivaid eeskujusid. Enamasti olid selle žanri viljakamad propagandalugude autorid mitteprofessionaalsed kirjanikud ning seetõttu tundub kindla spikri kasutamine, vastupidiselt originaalsetele käsitusviisidele, milleks on tarvis tegelikku annet, nende puhul igati ootuspärasena. Propagandakirjanikud lubasid endale ka mänguruumi, kuid erineval määral – mõni mõtles suurema osa sündmustikust ise välja, kasutades vaid tuntud nimesid, teised lähtusid reaalistest faktidest, võrreldes neid omapoolsete propagandistlike täiendustega. Veel tuleks märkida, et propagandaautorid võisid pärineda ka tšekistide hulgast, omades seega relvastatud vastupanust üsna põhjalikke teadmisi. Ent sageli keskenduti tõestisündinud lugudega manipuleerimise asemel hoopis tuntud legendidele, mis olid palju „ohtlikumad“, sest just rahva loodud müütides kaldusid metsavennad ülivõimetega sangariteks kasvama. Tšekistliku taustaga autorite olemasolu, vaatamata sellele, et nad võisid nõ kirjanikena tegutseda mitteametlikult, nt pensionipõlves, annab propagandakirjanduse uurimisele lisaväärtust, sest propagandistlike üllitiste kaudu on võimalik heita pilk sageli läbipaistmatuks jäävale eriteenistuste tegevusele ning valgustada nende eesmärgi.

Rahvusliku identiteedi konstrueerimist uurinud Ruth Wodakile toetudes on T. Kreegipuu toonud oma 1940. aasta juunipöörde propagandistlikku käsitlust analüüsivas artiklis välja nelja erinevat tüüpi makrostrateegiad, mille abil, lähtuvalt eesmärgist, on võimalik rahva eneseteadvust kujundada: konstrueerivad strateegiad, jätkumise ja õigustamise strateegiad, üleminekustrateegiad ja hävitavad strateegiad.¹⁰⁸ Metsavendluse puhul tuleb arvestada

¹⁰⁶ *À la Madal hommikupäike sillerdas veelompide õhukest klaaspinda kullates.* – Gaspl, Igor.

Teenistuskohustuste täitmisel. // Kompromiss on välistatud. Koost. Papulovski, Ivan; Nikišin, Valentin. Tallinn: Eesti Raamat 1984, lk 209.

¹⁰⁷ Bittman, Ladislav. *The KGB and the Soviet Disinformation: An Insider's View.* Washington: Pergamon-Brassey's 1985, lk 49.

¹⁰⁸ Kreegipuu, T. *Ajaloo rakendamine propagandarelvana*, lk 58.

sellega, et ENSV perioodil loodud pildi kõrval puudus relvastatud vastupanust varasem ajalooversioon, mistõttu tuli propagandakirjanduses ja nõukogude ajalookirjutuses peamiselt konstrueerivat strateegiat kasutada. Samas olid olulisel kohal ka hävitavad strateegiad (varasemate väärtushinnangute lammutamine) – seda eelkõige sündmuste tausta ja minevikuseoste loomise juures. Kolmandana võib välja tuua jätkumise ja õigustamise strateegiad, eriti viimased (autorite väärtuste kinnitamiseks pöördutakse sageli mineviku poole), millel metsavendluse kujutamise juures samuti teatav osa, ehkki see pole võrdväärne loovate ja lõhkuvate võtete rolliga.

Nõukogudeaegsetele metsavennalugudele iseloomulikud kangelased ja antikangelased peegeldavad viimast olulist komponenti propagandakirjanduse loomise juures – “meie” ja “nende” konstrueerimist. NLi poliitilises diskursuses ühtis “meie” semantiliselt “rahvaga”, eelkõige “tööraha” või “töötava rahvaga”, sest ajalugu tuli näha ja analüüsida klassivõitluse kontekstis.¹⁰⁹ Nii oli täiesti tüüpiline võte *bandiitide* tegevust hukka mõistes märkida, et see tekitas raevu töötajaskonnas, mitte rahvas üldiselt.¹¹⁰ Ent vahetult sõjajärgsel ajal (kuid ka hiljem), mil kirjutised vastupanuliikumisest olid äärmiselt teravad ning metsavendade kui tapjate ja röövliste teod autorite pilgu läbi täiesti andestamatud, rõhutati sageli, et nende vastu oli terve rahvas: *kogu rahva viha ja põlgus kuulub alatuile mõrvareile*.¹¹¹ Positiivse “meie” kõrval pidi kindlasti olema ka negatiivne “nende” kuvand ning peamine meetod, mida soovitud antagonismi tekitamiseks kasutati, oli vastandamine. Diskursianalüüsi teoreetik Teun A. van Dijk on kirjeldanud nelja printsiipi, millest vastandusi luues lähtutakse: 1. Rõhutatakse positiivset meie kohta. 2. Rõhutatakse negatiivset nende kohta. 3. Jäetakse rõhutamata negatiivne meie kohta. 4. Jäetakse rõhutamata positiivne nende kohta.¹¹² Võrreldes meie-pildi vormimisega on propagandaaurorid metsavendade vaenlasekuvandit ehitades oluliselt konkreetsemad, isikukesksemad ning pakuvad rohkem värvikaid detaile. Väga tähtsal kohal on ka halvustava leksika kasutamine.¹¹³

¹⁰⁹ Samas, lk 60-61.

¹¹⁰ Eesti NSV ajalugu, III. 1917. aasta märtsist kuni 50ndate aastate alguseni. Peatoim. Maamägi, Viktor. Tallinn: Eesti Raamat 1971, lk 587.

¹¹¹ Seltsimees Heino Ott. // Sakala, 16.09.1945, lk 2.

¹¹² Van Dijk, Teun Adrianus. Politics, Ideology and Discourse. // Discourse in Society. Website of Teun A. van Dijk. [<http://www.discourses.org/OldArticles/Politics,%20Ideology%20and%20Discourse.pdf>]. Viimati vaadatud: 20. veebruar 2013.

¹¹³ Kreegipuu, T. Ajaloo rakendamine propagandarelvana, lk 66.

2.2. Relvastatud vastupanu käsitlemise ajalooline areng

2.2.1. Üldine areng

Käesoleva töö eesmärgiks on sõjajärgse metsavendluse nõukogudeaegse kuvandi analüüsimine, mistõttu bibliograafiat on alustatud 1945. aastaga (kogu bibliograafiat vt 2.4). Vahetult pärast II maailmasõda võideldi partisanide vastu aktiivselt nii sõjalisel kui ideoloogilisel rindel ning ajalehtedes käivitus jõuline propagandakampaania. 1945-1946 ilmus ajaleheveergudel kümneid päevakajalisi uudislugusid ning kirju, mis ühest küljest kirjeldasid võitlust *rahvavaenlaste*, *reeturite* ja *saksa fašistide jäänustega*, kuid teisalt keskendusid nõ puhaste kätega metsavendade varjust välja meelitamisele. See tähendas, et paralleelselt kajastati eri maakonnakeskustes *bandiitide* üle peetud näidisprotsesse, mille abil demonstreeriti üheaegselt nii metsavendade väidetavat verejanu kui nõukogude korra kindlust, ning legaliseerunute õnnelikku elu, viidates uue võimu humaansusele ja andestusoskusele. See oli periood, mil loodeti relvastatud vastupanu kiiresti likvideerida, mistõttu selle olemasolu ei hoitud saladuses, pigem püüti väärituks kuulutatud liikumise mahasurumise kaudu iseenda tugevust rõhutada. Legaliseerimine oli üks olulisemaid abinõusid, mida partisaniliikumise nõrgestamiseks kasutati. Eriti tooniandvaks muutus legalisatsioonikampaania 1946. aastal, mil EK(b)P büroos valmis siseministri aruandele põhinev määrus, kus peamise *bandiitliku reservi* hävitamise vahendina tõsteti esile just legaliseerimist.¹¹⁴ Ent, vaatamata propagandakampaania intensiivsusele 1946. aasta suvekuudel, jäi juba 7. juulil 1945. aastal välja kuulutatud amnestia¹¹⁵ edukaimaks – põhjuseks eelkõige inimeste umbusaldus uue võimu suhtes, mis hilisemate kampaaniate ajaks õigustatult süveneda jõudis.¹¹⁶

Märkimisväärne osa nimetatud aastate üllitistest avaldati ilma konkreetset autorit välja toomata – 29 bibliograafias reastatud uudisloost puudub igasugune viide autorile lausa 20 kirjutisel. Legaliseerunute kirjad, mis meenutasid sisult üldjuhul patukahetsusi või üleskutseid, küll reeglina avaldati koos autori nimega, kuid tegelikkuses kujutasid need tänulikkusest õhkavad kirjatööd endast asjatundjate poolt konstrueeritud propagandatekste. Sageli oli mõne endise metsavenna nimi lisatud juba eelnevalt valmis kirjutatud tekstile või

¹¹⁴ Kuusk, Pearu. Eesti NSV Siseministeeriumi / Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Banditismivastase Võitluse Osakond (1944-1947). Juhendaja: Tannberg, Tõnu. Magistritöö. Tartu, 2005, lk 91. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.

¹¹⁵ Aastatel 1944-1955 kuulutati Eesti NSVs välja kokku viis amnestiat.

¹¹⁶ Kuusk, P. Eesti NSV Siseministeeriumi / Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Banditismivastase Võitluse Osakond, lk 91.

siis toimus kirjutamine vabatahtlikult-sunniviisiliselt. Amnestiate tulemused olid oodatust viletsamad¹¹⁷ ning õnneliku tuleviku asemel ootas paljusid metsast väljatulnuid arreteerimine, seega kiidulauluks polnud põhjust. Tähtsamaiks võib pidada kohtuprotsesside kirjeldusi, sest need on keskmisest mahukamad ning sisaldavad vaatamata oma propagandistlikule eesmärgile ning silmnähtavale erapoolikusele vähemalt mingil määral üldsõnalistest väidetest konkreetsemat informatsiooni. Trükiväljaannete seast tõuseb kõige enam esile Võrumaa ajaleht Tööraha Elu (vt täpsemalt Lisad tabel 4), kus ainuüksi 1946. aasta juunist oktoobrini avaldati kaheksa *bandiitlust* puudutavat uudislugu, kusjuures eksisteeris lausa eraldi rubriik „Metsast väljatulnud kirjutavad“. See, et esikohale saab paigutada Võrumaa ajalehe, pole üllatav, sest just Lõuna-Eestis oli relvastatud vastupanu kõige tugevam.

1946. aasta legaliseerimiskampaania suhteline ebaõnnestumine oli üks neist faktoreist, millest lähtudes mõisteti, et metsavendluse likvideerimine võtab plaanitust kauem aega, ning 1947. aastal viidi läbi mõned põhimõttelised muudatused. Kasutusele võeti uus strateegia, millega kaasnes ENSV julgeolekuorganite töökorralduse teisenemine¹¹⁸ ning senise jõulise propagandakampaania asendumine vaikimistaktikaga. Aastatel 1947-1956 ei ilmunud ühtki märkimisväärt metsavennalugu, ehkki „Valgus Koordis“¹¹⁹ näitas, et vähemalt ilukirjanduses polnud *bandiitlus* täielikult maha salatud. Teisteski kirjatöodes võis relvastatud vastupanu kohta ilmuda mõni kaudne vihje, kuid konkreetselt metsavendadest ega isegi bandiitidest üldjuhul ei räägitud. 50ndate teiseks pooleks oli relvastatud vastupanu hääbunud ning ühiskondlik õhkkond ka laiemas plaanis ümber kujunenud – aeg oli küps uut laadi lähenemiseks.

Järgneva, 60ndate esimesse poolde ulatuva vaheetapi kuulutas alanuks 1957. aastal ilmunud järjejutt „Lehed langevad“¹²⁰, mis polnud küll otseselt metsavendlusele suunatud, kuid mille puhul võib juba näha formeervale metsavendluse kujutamise šabloonile omaseid

¹¹⁷ Samas, lk 92.

¹¹⁸ BVVO läks 1947. aasta alguses üle RJM-i alluvusse ning P. Kuusk on kirjeldanud sellega kaasnenud muudatusi osakonna töös järgnevalt: *B. Kummi 25. märtsi 1947.a. direktiiviga nr. 487 sätestati, et edaspidi on RJM-i BVVO ja RJM-i maakonnaosakondade banditismivastase võitluse jaoskondade "peasuunaks võitlus poliitilise banditismiga". Kui agentuurtöötuse või juurdluse käigus selgus, et asi ei ole poliitilise iseloomuga, tuli kinnipeetavad üle anda SM-i maakonnaosakondadele, kelle funktsiooniks jäi võitlus kriminaalse banditismiga*. Tšekistlikud-sõjalised suuoperatsioonid kaotasid oma aktuaalsuse ning põhiliseks muutus agentuurtöö. – Samas, lk 112-113.

¹¹⁹ Leberecht, Hans. Valgus Koordis. Tallinn: Ilurkijandus ja Kunst 1949.

¹²⁰ Grišin, G; Normet, A. Lehed langevad. // Noorte Hääl, 24.03.1957, lk 4; 26.03.1957, lk 4; 27.03.1957, lk 4; 28.03.1957, lk 4; 29.03.1957, lk 4; 30.03.1957, lk 4; 02.04.1957, lk 4; 03.04.1957, lk 4; 04.04.1957, lk 4; 05.04.1957, lk 4; 06.04.1957, lk 4; 07.04.1957, lk 4; 09.04.1957, lk 4; 10.04.1957, lk 4; 11.04.1957, lk 4; 12.04.1957, lk 4; 14.04.1957, lk 4; 16.04.1957, lk 4; 17.05.1957, lk 4; 18.04.1957, lk 4; 19.04.1957, lk 4; 21.04.1957, lk 3; 23.04.1957, lk 4; 24.04.1957, lk 4; 25.04.1957, lk 4; 27.04.1957, lk 4; 30.04.1957, lk 4; 01.05.1957, lk 4.

tunnusjooni. Loos seostatakse relvastatud vastupanu välisluurega, mis on külma sõja kontekstis täiesti loogiline, kirjeldatakse metsavendade põhimõttelagedust ja mitme isanda teenimist, rõhutatakse nende saksasõbralikkust ning verist minevikku. Kusjuures nimetus *metsavennad*, mis ei esine sugugi kõigis propagandalugudes, on mainitud jutustuses täiesti olemas. 50ndate lõpu ja 60ndate alguse esimestes propagandistlikes olukirjeldustes võib näha omamoodi soojenduskatseid, mida sai järgneval perioodil eeskujuks seada. Ehkki neil aastail publitseeriti vaid paar üksikut märkimisväärt kirjatööd, tuleks arvestada, et Noorte Hääles avaldatud „Lehed langevad“ uusi osi võis vaid paaripäevaste vahedega lugeda terve kuu vältel. Tähelepanuväärne on ka „Kodumaa“ asutamine KGB ettepanekul 1958. aastal, millega M. Saueaugu hinnangul algas Nõukogude propaganda „teine laine“, kusjuures välismaale suunatud ajaloo-propaganda abil loodeti vähendada „alternatiivse ajaloo“ mõju ka siseriiklikult.¹²¹

Alates 60ndate keskpaigast saab rääkida propagandakirjanduse kuldajast Eesti NSVs – kuni 1971. aastani ilmus igal aastal vähemalt üks metsavendluse kuvandit peegeldav kirjatöö – ning I. Juurvee on märkinud, et 60ndatel võis propagandakirjanduse ilmunise järsku intensiivistumist täheldada ka idablokis laiemalt.¹²² Üheks põhjuseks oli kindlasti pagulaskirjanduse levik, mis aina rohkem (juba alates 50ndatest) tooni andma hakkas ning milles esitatud väiteid nõukogude propagandameistritel ümber tuli lükata. See oli periood, mil relvastatud vastupanu käsitlemise mall täielikult välja arenes ning metsavennalugude sisu varasemast värvikamaks muutus. Propagandaautorid lasid oma fantaasial vabalt lennata ning kirjutasid tänapäeva vaatenurgast sisutühjasid, kuid see-eest üsnagi mahukaid ja uurimisobjektina huvipakkuvaid lugusid. See oli just puhtakujulise ehk siis minimaalsel määral tõepärast teavet pakuva propagandakirjanduse kuldaeg. Samas „eksis“ nimetatud ajavahemikku ka mõni üksik harjumuspärasest informatiivsem teos, näiteks 1968. aastal ilmunud „Haanjamaa monumendid“¹²³, mille võiks sisu poolest vähemalt osaliselt hilisemasse perioodi paigutada. Ehkki tegu on ilmselgelt propagandistliku kirjatööga, sisaldab see siiski arvestataval määral paikapidavat teavet – sh (ka vähem tuntud) metsavendade ja nende sihtmärkide nimesid ning mitmeid dateeringuid –, eristudes seetõttu teistest. Kõige paremini sobib ajastut iseloomustama aga 1965. aasta must-valge sisuga „Metsa hämaruses“¹²⁴, mis oli ka esimene täies mahus spetsiaalselt metsavendlusele suunatud propagandaraamat. Loost käib

¹²¹ Saueauk, Meelis. Konverents sovetiidentiteedist. [http://www.mnemosyne.ee/wordpress/wp-content/uploads/2012/02/Meelis_Saueauk_-_Sovetiidentiteedist.pdf]. Viimati vaadatud: 19. märts 2013.

¹²² Juurvee, I. Idabloki eriteenistused Külma sõja ajaloorindel, lk 45.

¹²³ Kits, Malev. Haanjamaa monumendid. Tallinn: Eesti Raamat 1968.

¹²⁴ Valge, V. Metsa hämaruses.

korduvalt läbi *Rootsi bande* (ehkki autor on salgajuhi eesnime Jaanist Velloks vahetanud), mille liidriks kuulub „Metsa hämaruses“ peamise antikangelase roll ning hüüdnimi Must Kapten¹²⁵. Selle perioodi lugudest võib küll leida üksikuid tõeseid infokilde, kuid kuna eri toimetustest pärinevate andmete kokkuvõtte teel loodi relvastatud vastupanust sihilikult vägagi eksitav ning segadusseajav pilt, on nende väärtus nullilähedane. Jätkuvalt ilmus ka jutukesti, kus rõhutati metsavendade koostööd välisvaenlaste, eelkõige ameeriklaste, inglaste ja sakslastega – silmapaistvaks näiteks on 1969. aastal raamatuna välja antud „Nähtamatu duell“, kus on juttu Alfons Rebase¹²⁶ plaanist koondada metsavendadest *ühtne isamaaline pere*, millele annaksid relvi ameeriklased ja inglased.¹²⁷ Seda, et 60ndatel välja kujunenud propagandistlik šabloon jäi metsavennalugudes püsima Eesti NSV lõpuni, näitab muuhulgas tõsiasi, et esmakordselt juba 1964. aastal publitseeritud „Langenud teenistuskohustuste täitmisel“¹²⁸ avaldati uuesti nii 1966.¹²⁹ kui 1984. aastal.¹³⁰ Ent aja jooksul hakkas ilmuma ka eelnevast märgatavalt sisutihedamaid ning tõepärasemaid teoseid.

David Vseviov on 1971. aastal ilmunud „Eesti NSV ajaloo“ kolmandas köites näinud *tinglikku versta posti, mis, arvestades pea- ja tegevtoimetaja*¹³¹ *ideoloogilist positsiooni, kannab eneses nii vana stalinistlikku ajalookäsitlust kui ka juba järgneva etapi märke*.¹³² Õeldu sobib hästi kirjeldama 70ndate algusest 80ndate keskpaigani välja antud propagandakirjanduse sisu ka laiemalt, sest publitseeriti küll varasemast oluliselt informatiivsemaid lugusid, kuid samas oldi jätkuvalt kinni vanades mallides. Kui vaadata lugude hulka, võiks öelda, et see periood oli kuldaja jätk, ent kirjutisi ei ilmunud enam nii järjepidevalt ning nende sisus toimusid teatavad edasiarendused. 1971. aastal nägi ilmavalgust „Alati avangardis: Eesti miilitsa minevikust ja tänapäevast“¹³³, mida P. Kuusk on nimetanud esimeseks tõsiseltvõetavamaks ning eelkäijatest tähelepanuväärselt rohkem fakte sisaldavaks

¹²⁵ 1967. aasta loos „Operatsioon „Aknake““ esineb Musta Kapteni nime all hoopis Hendrikson-Janson. – Taevere, Dmitri. Operatsioon „Aknake“. // Rahva Hääl, 16.12.1967, lk 3-4.

¹²⁶ Tuntud tegelane mitmest nõukogudeaegsest propagandaloost. A. Rebane elas aastail 1908-1966 ning osales tõesti alates 1947. aastast Inglise luure töös, tehes ebaõnnestunud katseid metsavendi abistada ja põrandaaluseks organisatsiooniks koondada.

¹²⁷ Hanschmidt, Alfred. Nähtamatu duell. Tallinn: Eesti Raamat 1969.

¹²⁸ Gaspl, Igor. Langenud teenistuskohustuste täitmisel. // Noorte Hääl, 29.12.1964, lk 4; 30.12.1964, lk 3; 31.12.1964, lk 4; 05.01.1964, lk 3; 06.01.1964, lk 3.

¹²⁹ Gaspl, Igor. Langenud teenistuskohustuste täitmisel. Dokumentaaljutustus tšekist Jaan Põdrast. // Mehised inimesed. Koost. Trull, I. Tallinn: Eesti Raamat 1966, lk 95-119.

¹³⁰ Gaspl, I. Teenistuskohustuste täitmisel.

¹³¹ Nimetatud teose peatoimetajaks oli Viktor Maamägi.

¹³² Vseviov, D. Tõde osakaal Eesti NSV ajalookirjutuses.

¹³³ Alati avangardis. Eesti miilitsa minevikust ja tänapäevast.

vastupanuliikumist käsitlevaks raamatuks.¹³⁴ Samuti väärriks esiletoomist E. Laasi 1978. aasta dokumentide kogumik¹³⁵, kus avaldati hulgaliselt metsavendlusega seotud materjale. 70ndatel ja 80ndatel jõudsid varasemast sisutihedamad lood ka ajakirjandusse, eelkõige H. Salmi kirjutiste (eriti „Mõrv metsateel“¹³⁶) näol. Antud perioodi propagandakirjanduse puhul tuleks arvesse võtta ka külma sõja konteksti – kuni Nõukogude Liidu - Afganistani sõja alguseni 1979. aastal kestis pingelõdvendus, mis paistis välisluure temaatika taandumise kaudu ka propagandas peegelduvat. Ehkki mõne üksiku vihje nõ välismaistele isandatele võib leida näiteks 1977. aasta „Luureohvitserist“¹³⁷, ilmus nimetatud etapi esimene metsavendluse ja spionaaži ainek varasemaga sama jõuliselt ühendav teos siiski alles 1979. aastal – selleks oli „Agoonia“.¹³⁸ Kokku on 70ndate algusest 80ndate keskpaigani ulatuvas bibliograafia jaos äramärkimist leidnud 22 kirjutist, kusjuures silma paistab raamatute/pikkade järjejutude suur osakaal.

Taasiseseisvumisele vahetult eelnenud perioodi Eesti ajaloos nimetatakse sageli uueks ärkamisajaks ning selle algus paigutatakse tavaliselt 1987. aastasse, mil puhkes nn fosforiidisõda. Sisuliselt oli tegu rahumeelse vastupanuliikumisega, mis suutis oma eesmärgid ka täide viia – keskvõimude poolt Virumaale planeeritud fosforiidikaevandused jäid rajamata ning kohalik elanikkond sai enesekindlust juurde. Need olid aastad, mil NLi juhtimine kuulus Mihhail Gorbatsõvile, kelle reformid liidu lagunemist oluliselt kiirendasid. *Glasnosti* ehk avalikustamise poliitika tulemusena hakati muuhulgas avaldama seni tundmatuid fakte NSVLi ajaloo kohta – tekkis võimalus mitmeid teemasid värskest vaatenurgast avada ning varasemast objektiivsemaid ajalooteadmisi ka laiemate rahvahulkadeni tuua. Ehkki metsavendluse kui äärmiselt emotsionaalse ning ambivalentse teema käsitlemine jäi veel 1990. aastalgi üsna ühekülseks, võis siiski 80ndate teisel poolel märgata nõukogulike dogmade nõrgenemist,

¹³⁴ Kuusk, P. Eesti NSV Siseministeeriumi / Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Banditismivastase Võitluse Osakond, lk 10.

¹³⁵ Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine. Dokumentide ja materjalide kogumik. Koost. Laasi, Evald. Tallinn: Eesti Raamat 1978.

¹³⁶ Salm, Hans. Mõrv metsateel. // Kodumaa, 10.04.1985, lk 6; 17.04.1985, lk 7; 24.04.1985, lk 6; 22.05.1985, lk 7; 29.05.1985, lk 7; 05.06.1985, lk 7; 12.06.1985, lk 7; 19.06.1985, lk 6; 26.06.1985, lk 7; 03.07.1985, lk 7; 10.07.1985, lk 7; 07.08.1985, lk 7; 21.08.1985, lk 7; 04.09.1985, lk 7; 11.09.1985, lk 7; 25.09.1985, lk 7; 02.10.1985, lk 7; 16.10.1985, lk 7; 23.10.1985, lk 7; 30.10.1985, lk 7; 06.11.1985, lk 7; 20.11.1985, lk 7; 27.11.1985, lk 7; 04.12.1985, lk 7; 11.12.1985, lk 7; 18.12.1985, lk 7; 08.01.1986, lk 7; 15.01.1986, lk 7; 29.01.1986, lk 7; 05.02.1986, lk 7; 12.02.1986, lk 7; 19.02.1986, lk 7; 05.03.1986, lk 7; 12.03.1986, lk 7; 19.03.1986, lk 7; 02.04.1986, lk 7; 09.04.1986, lk 7; 16.04.1986, lk 7; 23.04.1986, lk 7; 07.05.1986, lk 7; 14.05.1986, lk 7; 21.05.1986, lk 7; 28.05.1986, lk 7; 11.06.1986, lk 7; 18.06.1986, lk 7; 02.07.1986, lk 7; 09.07.1986, lk 7; 16.07.1986, lk 7; 23.07.1986, lk 7; 06.08.1986, lk 7; 13.08.1986, lk 7; 27.08.1986, lk 7; 03.09.1986, lk 7; 10.09.1986, lk 6; 17.09.1986, lk 7; 24.09.1986, lk 7; 01.10.1986, lk 7; 08.10.1986, lk 7; 22.10.1986, lk 7; 05.11.1986, lk 7; 12.11.1986, lk 7; 19.11.1986, lk 6; 26.11.1986, lk 7; 03.12.1986, lk 7; 10.12.1986, lk 7; 17.12.1986, lk 6; 14.01.1987, lk 7; 28.01.1987, lk 7; 18.02.1987, lk 7.

¹³⁷ Roden, Ilmar. Luureohvitser. // Noorus, 5/1977, nr 5, lk 7-8; lk 18.

¹³⁸ Taevere, D; Mihhailov, R. Agoonia.

vanade mallide tähtsuse vähenemist ning teatavat ebakindlust nende kasutamisel. Nimetatud tendents paistab välja näiteks 1988. aastal Aja Pulsis avaldatud asjatundjate vestlusringis „Õigustada või hukka mõista?“¹³⁹, mille ilmumise otseseks ajendiks oli ajastu kontekstis selgelt aegunud Eesti Teaduste Akadeemia artikkel „Klassivõitlus Eestis 1940-1950-ndail aastail“.¹⁴⁰ Sama jäika liini jätkati ka õpikuis ning üldkäsitlustes ning kirjutatu põhjal võib väita, et kõige kõrgemal tasemel jäi metsavendade kujutamise šabloon lõviosa lõpuni välja samaks – 1988. aasta 9.-11. klassile mõeldud „Eesti NSV ajaloo“ metsavendluse käsitus baseerus jätkuvalt klassivõitlusel, ehkki lihtsalt *bandiitide* asemel räägiti *metsavendadest-bandiidest*.¹⁴¹ Nimetatud õpik demonstreeris ka seda, kuidas võrreldes metsavendlusega oli näiteks märtsiküüditamise lahkamine selleks ajaks oluliselt adekvaatsemaks muutunud – ei varjata tõsiasja, et *väljasaatmine toimus ilma kohtuotsuseta, oli põhjendamata ja ebaseaduslik*.¹⁴²

Ent 80ndate lõpus sai avaldada ka metsavendlust uuel moel käsitlevaid teoseid, ennekõike paistavad tollaste kirjutiste seas välja Loomingu Raamatukogu vahendusel publitseeritud „Kodu loo“ teine osa¹⁴³ ning „Lugusid möödunud aegadest“.¹⁴⁴ Esimeses rõhutati metsikute veretööde esinemist eelkõige küüditamisele järgnenud ajal ehk siis vastupanuliikumise viimases faasis, kusjuures *bandiitide* asemel räägiti konkreetset metsavendadest ning partisanisõjast. Teises keskenduti metsaläinute raskele olukorrale ning keerulistele valikutele, varjamata näiteks amnesteeritute kurba saatust – paljud arreteeriti paarikuise vabaduse järel uuesti.¹⁴⁵ Eraldi tuleks tähelepanu pöörata tõsiasjale, et „Lugusid möödunud aegadest“ autor Erik Virbsoo (kodanikunimega Heino Susi) oli väliseestlane. See oli ka periood, mil juba võis trükki lasta metsavendi positiivses valguses kajastavaid uudisnuppe, näiteks avaldati 1989. aastal Jaak Pihlaku „Metsavennad päätsid mälestussamba“, kus lisaks partisanide esiletoomisele ühe Eesti Vabadussõja mälestussamba päästjana tõsteti nad kõrgemale miilitsast – viimaste vandaalitsemine olevatki sammast ohustanud.¹⁴⁶ Samas publitseeriti jätkuvalt ka propagandistlikke kirjatöid, kusjuures puhtakujulise propagandaraamatuna vägagi esinduslik „Õised külalised“¹⁴⁷ ilmus (eestikeelsena) veel 1990. aastal. Võib öelda, et 80ndate

¹³⁹ Õigustada või hukka mõista?. Vestlusring. // Aja Pulss, 1988. a mai, nr 9, lk 6-9.

¹⁴⁰ ETA. Klassivõitlus Eestis 1940-1950-ndail aastail. // Rahva Hää, 20.03.1988, lk 3-4.

¹⁴¹ Liim, Allan; Siilivask, Karl. Eesti NSV ajalugu. Õpik IX-XI klassile. Tallinn: Valgus 1988, lk 141-142.

¹⁴² Samas, lk 143.

¹⁴³ Laar, Mart; Vahtre, Lauri; Valk, Heiki. Kodu lugu II. Loomingu Raamatukogu, 42-43, 1989.

¹⁴⁴ Virbsoo, Erik. Lugusid möödunud aegadest. Tallinn: Loomingu Raamatukogu, 3-6, 1989.

¹⁴⁵ Samas, lk 154.

¹⁴⁶ Pihlak, Jaak. Metsavennad päätsid mälestussamba. // Sakala, 08.08.1989, lk 3.

¹⁴⁷ Papulovski, Ivan. Õised külalised. Eesti julgeoleku tegevusest sõjajärgsel perioodil: dokumentaaljutustused. Tallinn: Olion 1990.

lõpuaastate metsavendluse kuvand eristus teistest uute faktide, kuid ka ähmasuse ning mitmetimõistetavuse poolest. Ehkki teatavaid uuendusi võis märgata juba eelneval perioodil, oli siis tegu pigem vana malli detailsemaks ning usutavamaks muutmisega, mitte eri nägemuste paralleelse propageerimisega.

2.2.2. Relvastatud vastupanu põhjused ja eesmärgid propaganda kõverpeeglis

2.2.2.1. Õpikud ja üldkäsitlused

Nagu juba eelpool mainitud, järgiti metsavendade kujutamisel kõige ametlikumat ning jäigemat joont õpikuis ning ENSV ajaloo üldkäsitlustes. Neis hoolega läbimõeldud väljaannetes polnud ruumi kirjanduslikele kõrvalepõigetele või autorite iseseisvale interpretatsioonile, mida võib märgata mitmes teises antud perioodi teoses – just õpikuis ning üldkäsitlustes avaldus kõige selgemalt relvastatud vastupanu propagandistliku kuvandi selgroog ja selle põhiline sisu, mida võis küll laiendada ja üksikasjalikumaks muuta, kuid mille tuum pidi jääma paika. Neid tulekski võtta kui kõige tähtsamaid ning autoriteetsemaid juhiseid, millest iga „omapead“ tegutsev autor lähtuda võis, kartmata seejuures ajaloolise „tõe“ vastu eksida. Tähelepanuväärne on seegi, et põhiosas jäi metsavendluse kuvand, sh liikumise eesmärkide ja põhjuste kirjeldus, õpikuis ning üldkäsitlustes läbi kogu ENSV perioodi samaks, muutudes aastate möödudes siiski mõnevõrra detailsemaks.

Esimeste märgiliste teoste autoriks oli G. Naan, kelle toimetamisel anti 1951. aastal välja keskkoolide ENSV ajaloo õpiku makett.¹⁴⁸ 1952. aastal¹⁴⁹ avaldati see aga hoopis tavalise raamatuna, mille järgi vähemalt ametlikult koolides õpetama ei hakatud. Siin võib näha seost J. Stalini surmaga, mille järel vaimne õhkkond NLis mõnevõrra vabamaks muutus. 1957. aastal ilmus sama teose uuendatud versioon¹⁵⁰, kus varasemat äärmiselt stalinistlikku lähenemist oli oluliselt pehmendatud. Esimesi metsavendlust puudutavaid kirjatöid iseloomustas üldjuhul see, et erinevus relvastatud vastupanu ja nn kulakluse vahel oli peaaegu olematu. Metsavendi nähtigi kas kulakute või nende tööriistadena ning relvastatud vastupanu oli täielikult klassivõitluse raamidesse lülitatud. 1951. ja 1952. aastal jäadi antud teema osas rõhutatult napolisõnaliseks, vähendades nii selle rolli. Tõenäoliselt oli asi selles, et ehkki relvastatud vastupanu kõrgaeg oli 50ndate alguseks möödas, polnud probleem ikka veel likvideeritud. 1957. aastaks muutus metsavendluse käsitlus juba märgatavalt pikemaks ning

¹⁴⁸ Eesti NSV ajalugu. Õpik keskkoolidele. Toim. Naan, Gustav. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1951.

¹⁴⁹ Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim. Naan, Gustav. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1952.

¹⁵⁰ Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim. Naan, Gustav. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1957.

kindlapiiriliseks, olles kulakluse ning metsavendluse vahekorra määratlemisel mõnest hilisemast väljaandest ehk valgustavamgi.

Kahest esimest üllitistest võib metsavendluse osas välja tuua need paar lauset, mis esinevad samal kujul nii õpiku maketis kui hilisemas raamatus – *Eesti töörahva siirdumine kolhooside teele toimus ägeda klassivõitluse tingimustes. Kulakud, kodanlikud natsionalistid ja endised fašistide käsilased püüdsid igati takistada Eesti NSV põllumajanduse sotsialistlikku ümberkorraldamist. Nad korraldasid terroristlike akte külaaktivistide vastu.*¹⁵¹ 1957. aasta trükis jäeti relvastatud vastupanule juba mõnevõrra rohkem ruumi. Märgiti, et *parteiorganisatsioonid mobiliseerisid rahvahulki võitlusesse vaenulike elementide vastu, kes püüdsid segada Nõukogude riigi organite tegevuse taastamist ning et maareformi taastamine toimus terava klassivõitluse olukorras.*¹⁵² Ent säilitati võimalus teha vahet kulakuil ja ülejäänud vastastel, sest lisaks neile mainiti ka *teisi vaenulikult meelestatud elemente, kes ei peatunud mitte millegi ees, et nurja ajada või vähemalt takistada reformi edukat taastamist.*¹⁵³ Varasemaga võrreldes mindi ümbernurga seletustest oluliselt kaugemale ning räägiti ka konkreetsest vastupanust, märkides, et *esimestel sõjajärgsetel aastatel esines Eestis kohati ka banditismi. Osa saksa fašistlike okupantide aktiivsetest käsilastest varjas end metsas, lootes kapitalismi restaureerimisele. Bandiidid ja kulakud hirmutasid töötavaid talupoegi, panid toime terroristlike akte nõukogude korrale ustavate inimeste, eelkõige nõukogude ja parteiaparaadi töötajate ning kolhooside loomise initsiaatorite vastu.*¹⁵⁴ Kulaklus, kodanlik natsionalism ja banditism küll seoti omavahel tihedalt, ent neid ei samastatud – 1949. aasta juures märgiti, et *kulakluse kui klassi likvideerimine tähendas kodanliku natsionalismi jaoks oma peamise toitekeskkonna kaotamist ning ühes sellega hakkas ka banditism välja surema. Märkimisväärne on tõsiasi, et juba siis sai alguse relvastatud vastupanu seostamine kapitalistlike maade luurega, mis väidetavalt kaotas tänu 1949. aasta sündmustele oma peamise toe Eestis.*¹⁵⁵

Kui vaadata ainult õpikuid, siis torkab silma, et metsavendade ja suurtalunike eristamine jõudis neisse alles 1980. aastal, mil ilmus Karl Siilivase toimetatud ENSV ajaloo kõrgkoolide õpiku teine osa.¹⁵⁶ 1959. aastal välja antud keskkoolile mõeldud õpikus relvastatud vastupanu

¹⁵¹ Eesti NSV ajalugu. Õpik keskkoolidele, lk 185. Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani), 1952, lk 431.

¹⁵² Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani), 1957, lk 557-558.

¹⁵³ Samas, lk 558.

¹⁵⁴ Samas, lk 570.

¹⁵⁵ Samas, lk 571.

¹⁵⁶ Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik, II. Koost. Siilivask, Karl. Tallinn: Valgus 1980.

sisuliselt puudub, ehkki taaskord räägitakse teravast klassivõitlusest ning nn kulakute tegevusest, sh terroriaktidest partei ja nõukogude aktivistide vastu.¹⁵⁷ Kõrgkoolide õpikus on juttu metsa pugenud *bandiitidest*, kes organiseerisid terroriakte ning kelle käe läbi langes aastatel 1944-1945 sadu Nõukogude kodanikke. Metsavendi kujutati kui *kulakute käsilasi*, kelle abil viimased külakommunistide mõrvamist korraldasid.¹⁵⁸ Jätkuvalt rõhutati ka seda, et pärast kulakluse kui klassi likvideerimist saabus lõpp *metsades redutavate jõukude* jaoks, mis omakorda tähendas, et *Lääne imperialism kaotas oma põhiagentuuri Eestis*.¹⁵⁹ Edasiminekena võib näha mõõndust, et kollektiviseerimise käigus esines ka raskusi ja vigu, ehkki neid otseselt relvastatud vastupanuga (nt kulakuteks tunnistatud suurtalunike nurkasurmise tõttu tekkinud metsavendluse laine) ei seostatud.¹⁶⁰ Keskkoolidele mõeldud õpikuisse jõudis partisanivõitlus alles 1988. aastal, mil kirjutati *metsavendadest-banditidest*, kes püüdsid kõiki vahendeid tarvitades takistada põllumajanduse sotsialistlikku ümberkorraldamist. Lisati märges, et võimuorganitel tuli nende vastu võidelda talurahva enamuse toetusel.¹⁶¹ Õpikuis kirjutatud analüüsides ilmneb, et metsavendlus ei olnud aines, mida kergekäeliselt kooliõpilastega jagati ning kui seda lõpuks tehti, siis ettevaatlikult ja ennast õigustades. Põhjus on selge – relvastatud vastupanu kuulus nende eriti tundlike teemade hulka, millega seoses kardeti rahvusliku identiteedi ja vastupanuvaimu tugevnemist.

Üldkäsitletuste seas paistab kõige enam silma 1971. aastal ilmunud ENSV ajaloo kolmas köide, mille peatoimetajaks oli Viktor Maamägi.¹⁶² Nii põhjalikku ja informatiivset metsavendluse ülevaadet polnud antud kategooria teostes varem ilmunud ning hilisemadki jäävad võrdluses alla. Teose autorid nägid metsavendades *paandunud hitlerlaste käsilasi*, kes peitusid metsadesse, kust püüdsid jätkata võitlust nõukogude võimu vastu.¹⁶³ Ühest küljest käsitleti kulaklust ja relvastatud vastupanu eraldiseisvate nähtustena, teisalt paigutati nad koos *kulaklik-natsionalistlike elementide* alla, rõhutades, et *banditism* oli nende kõige äärmuslikumaks võitlusviisiks (seega pigem meetod kui eraldi nähtus).¹⁶⁴ 1971. a raamat läks kaugemale üldsõnalistest väidetest ning lugejale pakuti konkreetseid fakte ning isegi üksikjuhtumite kirjeldusi. Tunnistati, et relvastatud *bandiidijõuke* tegutses pea kõigis maakondades, eriti Võrumaal, ning anti lühiülevaade ka kurikuulsast 1946. aasta Sõmerpalu

¹⁵⁷ Eesti NSV ajalugu. Keskkooli IX-XI klassile. Toim. Siilivask, Karl. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1959, lk 214.

¹⁵⁸ Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik, II, lk 255, 264.

¹⁵⁹ Samas, lk 264.

¹⁶⁰ Samas, lk 265.

¹⁶¹ Liim, A. Siilivask, K. Eesti NSV ajalugu, lk 142.

¹⁶² Eesti NSV ajalugu, III.

¹⁶³ Samas, lk 564.

¹⁶⁴ Samas, lk 587.

veretööst (loe toimunu propagandistliku kujutamise kohta lähemalt 4.2). Vaatamata tavalisest detailsemale analüüsile on nimetatud teoses metsavendluse esitlus jätkuvalt tugevalt propagandistlik, nt tõstsid autorid esile seda, et *bandiidid* tapsid ka naisi ja lapsi ning täpsemaid andmeid võib leida just nende mõrvade kohta.¹⁶⁵ Pikemalt räägiti selgitustöö tulemusest (amnestiad) ja rahvakaitsealkade ning julgeolekutöötajate tegevusest, sh kirjeldati ühte 1945. aastal Avinurme vallas toimunud lahingut, ning huvitaval kombel kattub raamatus pakutud arvamus, et *bandiitluse* selgroog murti juba 1946. aasta lõpuks¹⁶⁶, ka A. Statievi nägemusega.¹⁶⁷ Tähelepanuväärne on see, et tavapärase imperialistliku luure *kulakute* ning *banditismiga* seostamise kõrval lisati neist viimase ette täiend „poliitiline“.¹⁶⁸ Nii anti lugejale võimalus mõista, et esines kahte sorti vastupanu – *kulaklus*, mille põhjused olid eelkõige majanduslikud, ning *banditism*, mis omas muuhulgas ka poliitilisi eesmärke. 80ndatel ilmus ka Juhan Kahki ja K. Siilivase „Eesti NSV ajalugu“ (esimest korda aastal 1984, parandatud ja täiendatud trükk aastal 1987)¹⁶⁹, kus metsavendluse osas aga napolisõnaliseks jäadi. Väideti küll, et *massilise kollektiviseerimise peamiseks vaenlaseks ja takistajaks külas oli kulaklus ja tema poolt toetatavad bandiitide rühmad*, lisades, et *niikaua kui maal säilis vaenlast toetav ühiskondlik klass kulakluse näol, oli poliitilise terrorismile raske täielikult lõppu teha*¹⁷⁰, kuid 1971. aasta väljaandega võrreldes on seda siiski vähe. Huvitav on aga see, et 1949. aasta küüditamisest rääkides märgiti, et *pärast kolhoosikorra tugevnemist ja banditismi likvideerimist võimaldati väljasaadetuil oma elukohta tagasi pöörduda*¹⁷¹ – justkui olnuks see nii plaanitudki, mitte hilisem areng. Kui võrrelda 1984. ja 1987. aasta väljaandeid, torkab silma, et hilisemast on kadunud read, kus väideti, et *klassivõitluse käigus hukkus sadu partei- ja nõukogude aktiviste ning et parteiorganisaatoreid ja komsorge mõrvati koos nende perekonnaliikmetega*.¹⁷² Tõenäoliselt oli asi muutunud oludes, sest 1984. aasta erines mentaliteedilt 1987. aastast üsna oluliselt.

Klassivõitlus jäi algusest lõpuni tähtsaimaks lüliks, mille kaudu metsavendlust inimestele avati, ehkki selle rõhutamine aja jooksul vähenes. Üldkäsitlustest kadus kohustuslik *ägeda klassivõitluse olukorra* esile toomine alates 1971. aastast, kuid õpikuis kasutati seda jätkuvalt ka 1988. aastal. Tausttegurina püsis klassivõitlus loomulikult kõikjal. Üldkäsitlustes ja

¹⁶⁵ Samas, lk 587.

¹⁶⁶ Samas, lk 588.

¹⁶⁷ Statiev, A. The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands, lk 134.

¹⁶⁸ Eesti NSV ajalugu, III, lk 592.

¹⁶⁹ Kahk, Juhan; Siilivask, Karl. Eesti NSV ajalugu. Tallinn: Perioodika 1984. Kahk, Juhan; Siilivask, Karl. Eesti NSV ajalugu. Populaarne ülevaade. Tallinn: Perioodika 1987.

¹⁷⁰ Kahk, J; Siilivask, K. Eesti NSV ajalugu, 1984, lk 130.

¹⁷¹ Samas.

¹⁷² Samas.

õpikuis kui ametliku ajaloo kõige otsesemates avaldustes ei käsitletud relvastatud vastupanu kuigi pikalt, ent hinnang sellele oli selge. Metsavendluse olulisimate eesmärkidena nähti võitlust nõukogude võimu vastu ning põllumajanduse sotsialistliku ümberkorraldamise takistamist. Väidetavalt oli relvastatud vastupanu mõjutatud kodanlikust natsionalismist ning fašismist, tegu oli *okupantide käsilastega*, kes tegutsesid eelkõige terrori abil ning lootsid *kapitalismi restaureerimisele*. 1971. oli märgiline aasta ka seetõttu, et metsavendlusest räägiti põhjalikult, jäämata vaid deklaratiivsele tasandile. Seda, et üldkäsitletud olid omamoodi juhisteks, näitab ka tõsiasi, et „Eesti NSV ajaloo“ kolmanda köite ilmumise järel hakkas välja tulema teisigi mõnevõrra informatiivsemaid ning üksikjuhtumeid tutvustavaid kirjutisi.

2.2.2.2. Muud väljaanded

Metsavendlust hakati nõukogude avalikkuses kajastama juba 1945. aastal, kuid esimestel sõjajärgsetel aastatel kirjutati relvastatud vastupanust eelkõige päevakajalises võtmes. Metsavendluse esialgne kuvand oli äärmiselt propagandistlik ning stalinistlikule ajastule omase „mahlase“ sõnavaraga rikastatud. Allikad, kust relvastatud võitluse kohta andmeid võis leida, olid juba eesmärgilt hukkamõistvad, seega polnud vähimalgi määral tõsiseltvõetava teabe leidmiseks erilist lootust. Esimesed metsavendlust puudutavad kirjatükid olid võltsilt emotsionaalsed ja väga värvikad, mis võis tuleneda muuhulgas ka sellest, et ühtki nõ ametliku ajaloo väljannet, mis andnuks eeskuju ja täpsemaid juhiseid, polnud veel ilmunud.

1945. aastal agitaatorite jaoks avaldatud artiklis „Viis aastat nõukogude võimu“ kirjutati, et *eesti rahvas võitleb halastamatult temale vaenulike kodanlike natsionalistide riismete vastu, kes püüavad külvata vaenu eesti ja vene rahva vahele ja maskeerivad oma saksa parunite ketikoera lõusta*.¹⁷³ Sama teatraalselt kirjeldati metsavendi Heino Oti surma tõttu ilmunud kirjutises, kus räägiti *vihast nende nurjatute rahvareeturite-bandiite vastu, kes oma viimaseid riismeid kogudes püüavad nurgataguste terroriaktidega meie ridadest välja viia Nõukogude Eesti paremaid poegi, neid, kes Suure Isamaasõja heroiliselt lahinguis võitlesid eesti rahvale vabaduse, kelle veri on niisutanud meie sünnimaa mulda*. Lisati, et *üksikute bandiitide katsed terroriaktidega eesti rahvast õigelt teelt kõrvale viia on asjatud*.¹⁷⁴ Lausa imetlusväärse osavusega suudeti vaid paari lausesse mahutada korraga kõik olulisemad miinusmärgiga teesid, mida lugejale metsavendade kohta tuli edastada, alustades nende *nurgatagusest* ehk sisuliselt argpükslikust terrorist ja väikesearvulisusest ning lõpetades väitega, et partisanid

¹⁷³ Viis aastat nõukogude võimu Eestis. Abiks agitaatoreile ENSV 5. aastapäevaks. // Rahva Hääl, 18.07.1945, lk 3.

¹⁷⁴ Seltsimees Heino Ott, lk 2.

tapavad just *paremaid poegi*, neid, kes eestlaste vabaduse eest võidelnud. Ühes 1946. aasta artiklis deklareeriti, et *bandiitidejõugud* seavad endale sihiks *võitluse võimu vastu, rahulike elanike terroriseerimise, röövimise ja tapmise*.¹⁷⁵ Kokkuvõtlikult võib öelda, et vahetult sõjajärgsel perioodil oldi metsavendade suhtes kõige karmisõnalisemad, neid kujutati kui ebainimlikke jõhkardeid ning sakslaste abilisi, kelle eesmärgiks oligi sageli vägivald ise, mitte midagi rohkemat. Selle aja leksika oli mõõdutundetult negatiivne ning vastandamine äärmuslik – rahulik ja töökas eesti rahvas versus *inimvihkavad, vägivallakultusele elavad banded*.¹⁷⁶ Märkimisväärne on seegi, et vähemalt relvastatud vastupanu osas oli klassivõitlus antud etapil täiesti kõrvaline, sellest sisuliselt ei räägitud. Varaste metsavennalugude tonaalsus peegeldas ENSV esimeste aastate olukorda, kus võim tundis end veel ebakindlalt ning oma vaenlasi püüti jõulise propaganda abil nõrgestada.

40ndate lõpus saabus propagandarindele metsavendluse osas mõneks aastaks vaikus, sest võimude taktika oli teisenenud. 50ndate teisel poolel, mil teemast taas rääkima hakati, võis märgata uue käsitluslaadi esiletõusu, ehkki metsavendade propagandistliku kuvandi põhisisu jäi samaks. Päevakajaliste lookeste tagasivaatavatega asendumise kõrval oli tähtsaks muutuseks ka uute vaatenurkade sissetoomine. Klassivõitlus on tihedas seoses kollektiviseerimisega, seega 50ndatel ja hiljemgi, mil kolhooside loomine juba seljataga, mängis see olulist rolli ka relvastatud vastupanu käsitlevais propagandalugudes, kus tõsteti just maareformi takistamist ühe olulisima metsavendade sihtmärgina esile. Relvastatud vastupanu osalenuid kirjeldati kui isekaid, laisku ja rahaahneid inimesi. Viimane omadus muutus aja jooksul metsavendadele alatasa süüks pandud verejanuga vähemalt sama oluliseks, kui mitte olulisemaks. 1971. aasta artiklis „Inimesed ilma inimlikkusest“ kirjutas E. Kald Jaan Rootsi *bandest* rääkides, et selle *liikmete elu sisuks ja eesmärgiks oli haiglane võimutaotlus ja omandikirg*. Nimetatud kirjatöö on heaks näiteks nõukogude propagandistide kavalusest, sest oma väidete tõestuseks tõstis autor esile 1949. aastat, mil aset leidnud relvastatud vastupanu uus hoogustumine (st *ägenes fašismist ja kodanlikust natsionalismis läbiimbund ekspluataatorlike klasside jäänuste kallaletung partei ja komsomolitöötajatele, nõukogude aktivistidele ja uusmaasaajatele*) tulenes tema sõnul just kollektiivmajandite loomisest.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Kodanlik-natsionalistlike roimarite jõuk sõjatribunali ees. // Rahva Hää, 01.02.1946, lk 4.

¹⁷⁶ Õiglane karistus bandiitidele. // Tööraha Elu, 17.10.1946, lk 2.

¹⁷⁷ Kald. E. Inimesed ilma inimlikkusest. // Rahva Hää, 17.09.1971, lk 2-3.

Uut tüüpi lugudest kõlas läbi ka nn ajalugude konflikt, sest emigreerunud eestlaste ja paljude teiste vabas maailmas elavate inimeste nägemus sõjajärgsetest aastatest ei ühtinud ENSVs loodud/loodava ajalookontseptsiooniga, mistõttu tuli nende arvamuste mahasurumiseks hoolega nõukogude tõdesid levitada. Mõnes tekstis viidati nimetatud ajendile täiesti varjamatult, näiteks ütles I. Gaspl oma propagandajutukese „Hunt“ lõksus“ juhkirjas üsna otse välja, et tegu on vastusega emigrantlikes ajalehtedes avaldatud kirjutistele metsavendadest – *müüdavad paberimäärijad ülistavat neid bandiite, mõrtsukaid ja röövleid vaimustusest lämbudes*.¹⁷⁸ Samuti muutus seoses külma sõjaga väga aktuaalseks metsavendade sidumine välismaiste luureteenistustega, kelle aitamist või kellega vähemasti ühendusse astumist peeti *bandiitide* jaoks üheks keskseimaks missiooniks ja oluliseks sihiks. Nimetatud tendentsi illustreerivad ehedalt G. Grišini ja A. Normeti looke „Lehed langevad“¹⁷⁹ ning A. Hanschmidt „Nähtamatu duell“ – viimase autor lasi kujutlusvõimel vägagi vabalt lennata ning väitis muuhulgas, et teatud osa *bandiitidest* jäeti fašistide poolt maha nn viienda kolonni tarbeks.¹⁸⁰

Väga esinduslikuks nõ uue aja propagandateoseks võib pidada Malev Kitse „Haanjamaa monumente“, mis ilmus propagandakirjanduse kuldajal – 60ndate lõpus. Tegu on paljuütleva raamatuga, sest autor ei piirdunud vaid eri sündmuste kirjeldamisega, vaid püüdis *bandiitlust* ka sügavamal tasemel analüüsida, avada nende inimeste, keda rahvasuus kutsuti *metsavendadeks, võsavillemiteks* või *võsavendadeks*, käitumise ning tegude tagamaid. Kulakut nimetas Kits *bandiidi paremaks käeks* ning kulaklust *banditismi baasiks*, kusjuures *kulak* olevat olnud see, kes *vormistas tapmiskäsud*.¹⁸¹ Vastates küsimusele, *mis sunnib inimest loomastuma, metsistuma, muutuma bandiidiks – elu valikuta hävitajaks*, leidis autor, et üldjuhul oli tegu *tööpõlgurlusega*.¹⁸² Kits väitis oma raamatus, et *bandiidil pole veendumusi, tal pole rahvust ega kodumaatunnet. Bandiit on kiskja. Poliitiline võitlus, mis külas käis oli väga terav. Kulak kasutas bandiiti kõige verisemateks arveteõiendamisteks rahva kallal*.¹⁸³ Kujutades metsavendi pelgalt suurtalunike tööriistadena, võttis autor neilt igasuguse iseteadlikkuse ja ideaalid. „Haanjamaa monumendid“ sobib perioodi iseloomustama ka seetõttu, et sellegi autor viitas otsesõnu vajadusele vastata emigrantlikes väljaannetes avaldatud väitele, nagu olnuks *bandiitide* näol tegu *eesti rahvaga, kes võitles punase terrori*

¹⁷⁸ Gaspl, Igor. „Hunt“ lõksus. // Noorte Hääl, 04.01.1958, lk 3.

¹⁷⁹ Grišin, G; Normet, A. Lehed langevad.

¹⁸⁰ Hanschmidt, A. Nähtamatu duell, lk 45.

¹⁸¹ Kits, M. Haanjamaa monumendid, lk 33.

¹⁸² Samas, lk 55.

¹⁸³ Samas, lk 64.

vastu. M. Kits oli veendunud, et sündmuste ja tegude meenutamine ei jäta kahtlusi *bandiitide* tegelikes eesmärkides ning tõesti, tema versioon metsavendade ettevõtmistest oli üsna eemaletõukav.¹⁸⁴

80ndatel, eriti kümnendi teisel poolel, ilmunud teoste juures torkab silma, et relvastatud vastupanu kuvandi loomisel hoiti mõnevõrra tagasihoidlikumat joont. Jõuliselt rõhutati nn hirmutatud/petunud metsavendade olemasolu, kelle päästmist ehk normaalsesse ellu tagasitoomist äärmiselt olulise sihina esile toodi. Niisugust lähenemist võib märgata juba vahetult sõjajärgsetel aastatel ilmunud kirjutistes, mil ajaleheveergudel nõ puhaste kätega partisan metsast välja kutsuti, ning pärast mõningast taandumist 60ndatel ja 70ndate esimesel poolel hakkas see hiljem taas aina rohkem kasutust leidma. Võib öelda, et kui esialgu oli propagandistide töödes keskseks võitlus metsavendade vastu, siis aja jooksul tõusis peaaegu sama auväärsele kohale võitlus nende metsavendade eest, kes polnud suuri kuritegusid korda saatnud. I. Papulovski raamatu „Õised külalised“ tutvustuses öeldakse, et see räägib *Eesti julgeolekuorganite võitlusest spioonide ja metsavendade vastu ning selle nimel, et tuua metsadest tagasi kodudesse talupojad, kes olid lasknud end petta nõukogudevastasesest propagandast*. Põhimõtteliselt tegutsevad paljudes propagandalugudes kõrvuti pluss- ja miinusmärki kandvad metsavennad ning oma vigasid mõistnud ja metsast välja tulnud meestest võivad vahel kangelasedki saada, ehkki nende positiivsed küljed pole võrreldavad julgeolekutöötajate hiilgava kuvandiga. Nõ pahade metsavendade eesmärgid jäid kogu uuritava perioodi jooksul laias laastus püsima – ikka väideti, et neid inntustas julmus ja ahnus. Teistel metsavarjunutel justkui polnudki mingit erilist eesmärki, nende tegevust põhjendati eelkõige alusetu hirmuga uue võimu ees, mille kohta lugude antikangelased, st *bandiidid* ja *kulakud*, õudseid ja valelikke jutte levitasid.

Taasiseseisvumisele vahetult eelnenud perioodi analüüsid tuleks arvestada sellega, et paralleelselt eksisteerisid kaks vastandlikku mentaliteeti ja mõttemaailma. Ehkki ulatuslikum metsavendlusteemaliste kirjatükkide laine sai alguse 90ndate alguses, jäädes seega antud uurimistöö ajalistest piiridest välja, jõudsid mõned tavapärasest oluliselt erinevat vaatenurka esindavad lood juba 80ndate lõpus ilmuda. Loomulikult polnud ka siis võimalik kirjutada päris kõike, mis pähe tuli, kuid võrreldes varasema propagandakirjandusega oli areng siiski märgiline. Juba 1989. aastal ENSVs ilmunisloa saanud väliseestlasest autori E. Virbsoo teoses „Lugusid möödunud aegadest“ polnud varasemalt metsavendluse põhjustajaiks ristitud

¹⁸⁴ Samas, lk 44.

rahaahnusest ja jõhkruusest enam juttugi. Sõjajärgse vastupanu puhul rääkis E. Virbsoo hoopis *meeleheite ja jonni metsavendlusest*, sest partisanidel tuli valida, *kas auga surra või häbiga elada*. Autor lisas, et sellises olukorras võisidki *kunagisest isamaalastest saada bandiidid, nagu bolševikud neid algusest peale olid nimetanud*.¹⁸⁵ Eriti tähelepanuväärseks võib aga pidada samal aastal ilmunud „Kodu lugu“, mille loojate patriootlikkus on raamatu lehekülgedel selgelt näha. „Kodu loo“ autorid rääkisid vastupanust *võõrvõimudele ja punasest terrorist* ning rõhutasid, et Omakaitse liikmeid arreteeriti ka kõigest mõne silla või veetorni valvamise eest (nõukogude propagandakirjanduses toonitati üldjuhul, et pelgalt Omakaitseesse kuulumine polnud veel mingi suur patt).¹⁸⁶ Ehkki selleski raamatus on juttu metsavendade veretöödest¹⁸⁷, ei jää lugejale kahtlust selles, et tapmine polnud partisanide jaoks eraldi eesmärk ning kahtlemata ei saanud nende tegevuse ajendina näha saamahimu – peamiseks tõuketegureiks liikumise tekkimise juures olid soov vabadusse (ja ellu) jääda ning nõukogude võimu vihatekitavad repressioonid. Sarnase järelaluseni jõudis E. Laasi juba 1988. aastal, mil ta väitis, rääkides sealjuures relvastatud vastupanu asemel küll relvastatud terrorismist, et 1953. aastani kestnud metsavendluse põhjused peituvad 1941. aasta nn vaenulike elementide väljasaatmises.¹⁸⁸

Metsavendluse eesmärkide ja põhjuste kujutamise mall jäi põhiosas kogu okupatsiooni vältel samaks, kuid mõned muutused ning arengud siiski toimusid. Esialgne äärmiselt must-valge pilt muutus aja jooksul nüansirohkemaks ning nägemus metsavendadest diferentseeritumaks. Samuti on võimalik märgata teatavat leebumist negatiivse leksika kasutamise osas. ENSV algusaastate varaseimates propagandalugudes rõhutati metsavendade kuvandit luues nende seotust fašistidega ning lausa olemuslikku tapahimu. Hiljem, seoses klassivõitluse raamistiku jõulise esilekerkimisega, tõusis tähelepanu keskpunkti partisanide liit suurतालunikega ning nende ahnus. Sajandi teises poolest hakati varasemast veelgi rohkem toonitama, et mitte kõik metsavennad polnud mõrvarid ja röövliid, vaid oli ka neid, kes küll eksisid teiste õhutusel õigelt teelt, kuid olid tegelikkuses siiski korralikud inimesed – julgeolekutöötajad said enesele ka petetud metsavendade päästjate rolli. Nõukogude võimu viimastel aastatel võis metsavendade tegevuse ja eesmärkide kohta varasemast juba märksa realistlikumaid arvamusi leida.

¹⁸⁵ Virbsoo, E. Lugusid möödunud aegadest, lk 151.

¹⁸⁶ Laar, M; Vahtre, L; Valk, H. Kodu lugu II, lk 64-66.

¹⁸⁷ Samas, lk 69-70.

¹⁸⁸ Laasi, Evald. Kui kolhoose tehti. // Horisont, 1988, nr 1, lk 29.

2.3. Metsavendlus kui nähtus ideoloogilisel võitlustandril

Metsavendlususe propagandistlikku kuvandit uurides tuleks arvestada tõsiasjaga, et kuigi nõukogude propagandameistrid nägid vaeva selle nimel, et relvastatud vastupanu osas prevaleeriks nende nägemus, ei suutnud nad alternatiivseid ajalooteadmisi likvideerida – need eksisteerisid edasi nii nõukogudevastaste jõudude üllitistes kui sündmuste kaasaegsete mälestustes, mida järgmistele põlvetele omakorda edasi anti. Ei tohiks unustada, et võitlus nõukogude korra vastu ei toimunud ainult ühel, sõjalisel rindel. Relvastatud võitluse kõrval pöörati tähelepanu ka ideelisele vastupanule ning metsavendlusele sobiva kuvandi loomist võibki näha kui ühte ideoloogilise vastasseisu ilmingut. See, mida inimesed metsavendlusest mäletasid, arvasid ja teadsid, oli kõigi nende tegurite ühismõju tulemus.

Metsavennad osutasid ideoloogilist vastupanu eelkõige sel teel, et tutvustasid oma missiooni kohalikule elanikkonnale, talletades ning võimendades okupatsioonivastaseid meeleolusid. Samas olid metsavennad propagandaliinil äärmiselt ebasoodsas seisundis ja võimalused oma vaadete ning üleskutsete levitamiseks olid kesised. Tegu oli sisuliselt kaitseta jäänud auguga partisanide niigi hõredas rindes, sest metsavendade ideoloogiaalase tegevuse tulemused jäid võrreldes mitmekordses ülekaalus oleva vastase saavutustega tahes-tahtmata marginaalseks. Peamiste abivahenditena oma maailmavaate edasiandmisel kasutati lendlehti, plakateid, nii käsikirjalisi kui trükitud üleskutseid ja deklaratsioone. Vastupidiselt relvastatud võitlusele oli ideeline vastupanu võimalik ka väljaspool Eesti piire ning metsavendluse teemat käsitlesid nii pagulaseestlased kui lääne väljaanded, kus partisanivõitluste temaatikat antikommunistliku ideoloogia raames ära kasutati. Ei tasuks arvata, et ENSVs elavad inimesed piiride taga kirjutatu osas täiesti teadmatutes olid.

Väliseestlaste nägemuse ja lääne publikatsioonides esineva metsavendluse kuvandi vahele võrdusmärki tõmmata aga ei saa. Kodumaalt põgenema sunnitud inimesed oleksid tahtnud näha reaalselt abi okupeeritud Eestile ja sealsetele võitlejatele, mitte lihtsalt pateetilisi sõnavõtte, artikleid ning raadiosaateid, kus õhtutati tegelikkuses meeleheitlikku vastupanu jätkama ning kujundati kohaliku partisaniliikumise nägu oma eesmärkidele sobivaks. Reaalsus oli see, et lääneriigid olid 1943. a Teherani ja 1945. a Jalta konverentsidel andnud vaikiva nõusoleku NLi okupatsiooni kestmajäämiseks Baltikumis. Nii ei hellitanud paremini informeeritud Välis-Eesti kogukond asjatuid lootusi peagi puhkevast sõjast NLi ja lääneriikide vahel, millesse Kodu-Eestis metsavendluse algusaegadel aga jätkuvalt usuti. Väliseestlaste suhtumist illustreerib ilmekalt 1951. aastal Stockholms-Tidningenis eestlastele

avaldatud artikkel, kus lääne ajakirjandusele heideti ette *sensatsiooniplust*, konkreetsel juhul seoses metsavend Hirmus Antsu surmaga.¹⁸⁹ Nimetatud artiklis kritiseeriti otsusekindlalt seda, kuidas metsavendluse temaatikat oma tiraaži tõstmiseks ära kasutatakse, levitades legende ning propageerides ebatõelist kuvandit Eesti partisaniliikumisest, justkui oleks tegu armeega, kus olemas pataljonid ja kompaniid. Ilmneb ka väliseestlaste realistlik suhtumine kodumaal toimuvasse – mõisteti, et Hirmus Ants oli sümbol, *kõigi üksikute kangelaste essents*, mitte tegeliku võimuga liider või väejuht.¹⁹⁰

Käsitledes nn vaba maailma kuvandit raudse eesriide tagusest relvastatud vastupanust, tuleks aga arvestada tõsiasjaga, et vastupidiselt Nõukogude poolele, kus tegelikke teadmisi partisaniliikumise olemusest tahtlikult varjati, ei pruukinud läänes usaldusväärne informatsioon saadavalgi olla. Sageli kirjutati lugusid mälestuste baasil, mis on subjektiivsed, selektiivsed ning lisavad tõelisusele nn emotsionaalset vürtsi, mille mõju analüüsib E. Laasi oma artiklis „Ajaloomälu ja ajalooteadus“.¹⁹¹ E. Laasi analüüsib vaid mälu alusel loodud kujutluspiltide levitamise ohte, sest propagandasõjas võib nii anda vastasele võimaluse laiendada desinformatsiooni kontseпти ka tõestatud sündmustele.¹⁹² NLi propagandakirjanikele nimetatud väljavaade eeldatavasti suurt peavalu ei valmistanud, sest nende poolt esitatud visioon oli niikuinii äärmuslikult kallutatud ning ei pretendeerinudki faktide edastamisele, vaid ideoloogiale allutatud ajaloonägemuse pealesurumisele.

Vastupropagandal oli oma roll kõigis Balti riikides, kuid Eestis oli ideoloogilise võitluse osatähtsus kõige väiksem. Esirinnas seisis Leedu, kus metsavennad suutsid oma tegevuse vältel üllitada 54 erinevat perioodikaväljaannet ning 18 muud publikatsiooni, millest suurimate tiraaž võis ulatuda isegi 5000 eksemplarini.¹⁹³ Kuigi 1949. aastast algas ka Leedu partisanivõitluse järkjärguline taandumine, suudeti 1952. aastal, mil aktiivseid mehi oli metsas vaid 500 ringis, jätkuvalt avaldada 17 perioodilist trükist.¹⁹⁴ Lätis, kus ideoloogiaalne töö allus informatsiooniosakondade või eriüksuste liikmete juhatusel, ilmus partisanisõja algusaastatel lisaks lendlehtedele ja teadaannetele 10 publikatsiooni, mille tiraaž oli ligikaudu 400-500 eksemplari kuus.¹⁹⁵ Eestis oli propagandakirjanduse tootmine kõrvalisem kui

¹⁸⁹ Ants Hirmus. // Stockholms-Tidningen Eestlastele, 1951, nr 57, lk 1.

¹⁹⁰ Samas.

¹⁹¹ Laasi, E. Ajaloomälu ja ajalooteadus, lk 3.

¹⁹² Samas.

¹⁹³ Gaškaite-Žemaitienė, Nijolė. The Partisan War in Lithuania from 1944 to 1953. // The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States. Toim. Anušauskas, Arvydas. Vilnius: Pasauliui apie mus 2006, lk 34.

¹⁹⁴ Samas, lk 42.

¹⁹⁵ Strods, Heinrihs. The Latvian Partisan War between 1944 and 1956. // The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States. Toim. Anušauskas, Arvydas. Vilnius: Pasauliui apie mus 2006, lk 157.

naabrite juures, kuid siingi avaldati lendlehti, teadaandeid ja muid pisitrükiseid. RVLile kuulus ka oma trükipress, mis ideoloogilise opositsiooni tõhustamisele kaasa aitas.¹⁹⁶

Sisuliselt püüdesid Baltikumi metsavendade väljaanded samas suunas – olulisim eesmärk oli rahvas vastupanutahte säilitamine ning seeläbi elanikkonna toetuse kasvatamine oma võitlusele. See tähendas iseendast positiivse, vabadusvõitleja kuvandi loomist. Küll aga erinesid avaldatud materjalid teemaderingi ulatuse ning mitmekihilisuse osas. Ootuspäraselt suudeti sisu puhul rohkem ära teha seal, kus propagandavaldkonnale suuremat tähelepanu pöörati. Eestis olid valdavad pigem loosungliku ainesega üllitised¹⁹⁷, Lätis ja Leedus kajastati sündmusi suuremal hulgal ning oldi sealjuures üksikasjalisemad. Põhirõhk oli aktuaalsete sündmuste edasiandmisel, sageli toetuti sealjuures välismaistele uudistekanalitele. Ei unustatud ka rahvuslikke tähtpäevi, kusjuures Leedus oli märkimisväärne roll religioosel kalendril, ning esines vastaspoole mustamist. Samuti jagati kõikvõimalikku teavet okupatsioonivõimu olemuse ja selle esindajate tegevuse kohta – paljastati julgeolekuagente ning kajastati elanikkonna halvenevat olukorda, kollektiviseerimist, küüditamisi ja teisi repressioone.

NLi poolel tegeldi aktiivselt ideoloogilise vastasrinde saavutuste nullimisega, näiteks moodustati Leedus 1959. aastal KGB töötajatest ja ajaloolastest koosnev grupp, mille ülesandeks oli metsavendlust puudutava propagandakirjanduse publitseerimine, et anda partisanisõjale klassivõitluse või kodusõja nägu.¹⁹⁸ Märkimisväärseks võib pidada ka koguteose „Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas“¹⁹⁹ NLis 60ndatel välja antud lisaosi, ehkki sõjajärgse metsavendlusega on nimetatud kirjatöö sisu vaid kaudselt seotud – muuhulgas rõhutatakse XI osa saatesõnas 30 metsavenna osalemist läänes ilmunud köidete loomisel ehk siis nende kuulumist *avalike või salajaste kivislingeist* autorite hulka.²⁰⁰ Teisalt kasutati metsavendade vastupropagandat omamoodi spikrina, mille kaudu oli teatud juhtudel võimalik relvastatud vastupanu vastase võitluse planeerimiseks lisateavet saada – näiteks võisid vastupropagandas kajastuda partisanide eesmärgid, informeerituse tase (mis omakorda võimaldas teha järeldusi vastava teabe päritolu kohta), tegevuspiirkond, juba teostatud režiimivaenulikud aktid jne. Seda kõike oli võimalik kasutada metsavendadevastase võitluse

¹⁹⁶ Laar, Mart. The Armed Resistance Movement in Estonia from 1944 to 1956. // The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States. Toim. Anušauskas, Arvydas. Vilnius: Pasauliui apie mus 2006, lk 224.

¹⁹⁷ Nt 1946. aastal levitati üle Eesti lendlehti, mis kutsusid kõrvale hoidma NLi Ülemnõukogu valimistest. – Kuusk, P. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega, lk 96.

¹⁹⁸ Gaškaite-Žemaitienė, N. The Partisan War in Lithuania from 1944 to 1953, lk 24.

¹⁹⁹ Paguluses välja antud kümneosaline suurteos Eesti ajaloost, mis ilmus perioodil 1954-1962.

²⁰⁰ Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, XI. Tallinn: Ajaleht „Kodumaa“ 1964, lk 5.

tõhustamiseks (ka propagandarindel). Vaatamata sellele oli vastupropaganda oluline, aidates kaasa rahva protestimeelsuse säilitamisele ning kujutades endast nõukogude propaganda kõrval alternatiivset allikat, millele välisilm partisanivõitluse mõtestamisel toetuda võis.

2.4. Bibliograafiline ülevaade ning periodiseering

Järgneva bibliograafia eesmärgiks on sõjajärgse metsavendluse nõukogudeaegse kuvandi peegeldamine, mistõttu pole keskendutud vaid puhtakujulisele propaganda- või metsavennakirjandusele, vaid püütud kaardistada relvastatud vastupanuga pidepunkte omavaid teoseid ka laiemalt. Välja toodud kirjutised peaksid näitama, mida, kus ja kui palju võis sel teemal avaldada. Aluseks on võetud ENSVs 1945.-1990. aastani trükis avaldatud ja eelkõige eestlastele suunatud lood, mistõttu vaadeldakse vaid eestikeelset kirjandust. Bibliograafia koostamisel olid suureks abiks nõukogude perioodil ilmunud „Artiklite ja Retsensioonide Kroonika“ ning „Raamatukroonika“ numbrid.

Bibliograafia näol on tegu kronoloogilise ülevaatega, kuid sama aastanumbrit kandvate teoste puhul, mille täpne ilmumisaeg pole teada, on lähtutud tähestikulisest järjekorrast. Mõnes töös mainitakse metsavendlust vaid lühidalt, kuid ka lakoonilised ning napisõnalised väited võivad olla tähendusrikkad. Kindlasti pole tegu lõpliku loeteluga, pigem esimese suure sammuga selle koostamisel. Suurimad puudujäägid esinevad nõukogudeaegse ilukirjanduse osas, mille tulemuslikuks läbitöötamiseks puudusid siinkirjutajal vajalikud eelteadmised.

Kokku võib bibliograafiast leida 95 kirjet (vt Lisad tabel 8), millest üheksa kuuluvad eraldiseisva õpikute ja üldkäsitluste kategooria alla ning ülejäänud jagunevad kuue perioodi vahel. Raamatuid avaldati selgelt vähem ning vahetult sõja järel ilmus vaid lühikesi uudislugusid (raamatute ja ajakirjanduses avaldatu vahekorda vt Lisad tabel 7). Koostatud bibliograafia tõestab, et metsavendluse temaatika pakkus autoritele huvi 1990. aastani välja, ehkki varasemaga võrreldes vähenes viimastel aastatel kirjutiste kogumaht. Perioodi kestvust arvestades võib eriti tähelepanuväärseks pidada nn kuldajastul avaldatu hulka – 1964. aastast 1970. aastani peegeldub metsavendluse kuvand lausa kuues raamatus ning kümnes ajakirjandusväljaandes. Järgneval, nn uuele informatiivsuse tasandile jõudnud lugude etapil ilmus kokku isegi 22 üllitist, kuid need jagunesid pikema aja peale.

Ootuspäraselt on metsavendluse käsitlemisele iseloomulik tagasivaatav perspektiiv, sest *bandiitlus* muutus soositud teemaks alles pärast relvastatud vastupanu hääbumist. Sellele reeglile ei allu aastad 1945 ja 1946, mil oli käimas aktiivne propagandakampaania ning ilmus

rohkelt päevakajalisi uudisnuppe ning kirju – metsavendlus oli toleaegete inimeste igapäevaelu osa. 60ndatel lõplikult välja kujunenud propagandistlik mall jäi laias laastus püsima okupatsiooni lõpuni, ehkki viimasel perioodil oli selle kasutamine varasemast ebakindlam, küllap ka seetõttu, et iganenud sisuga ning jäiga šablooni järgi loodud propagandateoste vähene mõju inimeste arvamuste kujundamisel oli 80ndate teisel poolel ilmselge.

2.4.1. 1945-1946: Päevakajalised uudislööd

Viis aastat nõukogude võimu Eestis. Abiks agitaatoreile ENSV 5. aastapäevaks. // Rahva Hääl, 18.07.1945, lk 3.

Mahukas artikkel, mille põhiideeks on maa sõjajärgne taastamine ning puhastamine uue võimu vastastest. Metsavendlus pole kirjutise peateemaks ning sellest räägitakse vaid kaudselt – näiteks mainitakse vaenulike kodanlike natsionalistide riismeid.

Seltsimees Heino Ott'i maamulda sängitamine. // Sakala, 16.09.1945, lk 2.

Järelhüüe Vastemõisa valla parteiorganisaator Heino Oti mälestuseks, kes tapeti metsavendade poolt 9. septembril 1945. Kirjutises antakse partisanide tegevusele ajastukohaselt räige hinnang (*alatud mõrvarid*).

Seltsimees Heino Ott. // Sakala, 16.09.1945, lk 2.

Teine nekroloog Heino Otile, kus räägitakse konkreetsetelt *rahvareeturitest-bandiitidest* ning ülistatakse nõukogude võimu.

Viie bandiidi kohtuprotsess Viljandis. // Sakala, 18.09.1945, lk 3.

Kirjutis kajastab 16. septembril 1945 Ugalas saalis toimunud avalikku kohtuprotsessi viie metsavenna üle, keda süüdistatakse relvastatud kallaletungide organiseerimises nõukogude ja partei aktivistidele. Kohtualustena tuuakse välja Jaan Grünbaum, Viktor Talvi, Jaan Kraut, Julius Loot ja Edgar Pärkmann. Torkab silma tavapärasest reportaažilikuma lähenemisega.

Nõmtak, K. Õiglane karistus bandiitidele. // Rahva Hääl, 18.09.1945, lk 3; Nõmtak, K. Õiglane karistus bandiitidele. // Postimees, 21.09.1945, lk 3.

Artikkel keskendub samuti 16. septembril Ugalas aset leidnud kohtuistungile. Põhiinformatsiooni osas kattub eelmisega, kuid avatakse pikemalt süüdistatavate tausta ehk siis kirjeldatakse negatiivses valguses *bandiitide* minevikku. Rõhutatakse nõukogude võimu oskust andestada neile, kelle hingel pole veretõid. Perioodile iseloomulike propagandistlike tunnustega kirjutis, mis lõpeb rahva kiiduavalduste markeerimisega.

Fashistlikud bandiidid said oma teenitud karistuse. // Postimees, 02.10.1945, lk 3.

Vaatluse all on 30. septembril 1945 Tartus toimunud kohtuprotsess, kus arutati kolme *bandiidi* – Harri Jürgna, Heino Kartau ja Lembit Vuti – süütegusid. Kordub jutt nõukogude võimu oskusest nii andestada kui karm olla.

Bandiidid said teenitud karistuse. // Rahva Hää, 06.10.1945, lk 3.

Käsitleb samuti 30. septembri kohtuistungit. Sisaldab kallutatud ülevaadet süüaluste minevikust ning mitmeid hukkamõistvaid hinnanguid.

Bandiitidel ja nende kaitsjail tuleb anda vastust oma kuritegude eest. // Postimees, 02.11.1945, lk 3.

Artikli taustaks on Viljandis ja Tartus toimunud kohtuprotsessid, kuid eelkõige keskendutakse *bandiitluse* kui sellise tagamaade, samuti metsavendadele ning nende abistajatele osaks langevate sanktsioonide tutvustamisele. Juttu on ka amnestiast.

Tagasi oma töö juurde. // Postimees, 14.11.1945, lk 3.

Ühe koondpealkirja all on avaldatud kaks kirja – Eduard Uutmaa „Küll ma olin rumal“ ja Karl Kurvitsa „Ei ma usu enam vaenlase kuulujutte!“. Tegu on ajastule tüüpiliste kirja vormis üleskutsetega inimestelt, kes väidetavalt läksid metsa koledate kuulujuttude tõttu ning on saanud pärast enese varjamise lõpetamist õnnelikult oma igapäevase töö juurde tagasi pöörduda.

12 bandiidi kohtuprotsess Viljandis. // Sakala, 24.01.1946, lk 3.

Kajastab 20. jaanuaril 1946 aset leidnud kohtuprotsessi, kus süüalusteks Hans Must, Salme Must, Tõnis Rosenberg, Elmar Tombak, Jaan Meiner, August Metsa, Jüri Rosenberg, Jaan Rosenberg, Karl Juust, Leo Lükk, August Pärigma ja Jaan Fredrikson. *Bandiite* süüdistatakse 16 inimese mõrvamises ja 13 röövis. Avaldatakse ka kõigi tapetute nimed ning kirjeldatakse üksikasjalikult valitud ohvrite surma.

Kodanlik-natsionalistlike roimarite jõuk sõjatribunali ees. // Rahva Hää, 01.02.1946, lk 4.

Käsitleb samuti 20. jaanuaril Viljandis peetud kohtuistungit. Salga juhina tuuakse välja Ants Must ning selle tegevusalana märgitakse Viljandi- ja Pärnumaa. Sisaldab samuti ohvrite nimekirja. Räägelt propagandistlik ülevaade.

Tagasi oma töö juurde. // Tööraha Hää, 07.02.1946, lk 3.

Ühe koondpealkirja all on avaldatud kaks kirja – Jüri Järvesalu „Ma ei lase end enam hirmutada“ ja Jaan Allikoja „Küll ma olin rumal...“. Kirjade põhisisuks on kahetsemine ning nõukogude korra kiitmine.

Nad asuvad ausate inimeste tee. // Tööräha Elu, 06.06.1946, lk 2.

Kiidetakse ajalehtedes avaldatud kirjade mõju inimestele metsast väljumiseks julguse andmisel. Jutule on lisatud ka üks kiri – August Kuusi „Võin jälle elada rahulikku elu“.

Kõik tööle!. // Tööräha Elu, 18.06.1946, lk 2.

Pikem artikkel, kus kutsutakse metsavendi üles enda varjamist lõpetama ning rõhutatakse, et tuleks eristada kahte liiki inimesi, kes ei võta ülesehitavast tööst osa – *bandiite* ja *väiksemaid kõrvalehoidjaid*. Viimastele andvat nõukogude võim andeks. Mainitakse ka konkreetseid metsavendi ning tutvustatakse nende vaenulikkude tegevust.

Ottin, A. Sõjatribunal mõistis kohut bandiitide üle. // Tööräha Hää, 20.06.1946, lk 3.

Artikkel puudutab 16. juunil 1946 Kilingi-Nõmmel toimunud kohtuprotsessi Karl Kase salga aktiivsete toetajate üle. Sisaldab ülevaadet K. Kase *bande* tegevusest.

Bandiitide protsess Kilingi-Nõmmel. // Talurahvaleht, 22.06.1946, lk 4.

Veel üks 16. juunil aset leidnud kohtuistung kirjeldus.

ETA. Bandiidid said teenitud karistuse. // Noorte Hää, 27.06.1946, lk 4; ETA. Bandiidid said teenitud karistuse. // Tööräha Elu, 02.07.1946, lk 4.

Artikkel käsitleb samuti K. Kase salka, kuid selles antakse relvastatud vastupanust mõnevõrra laiemahaardeline ülevaade.

H.G. Mineviku varjus. // Tööräha Elu, 11.07.1946, lk 2.

Äärmiselt propagandistlik sõnavõtt. Üleskutse metsavendadele tagasi ühiskonda astumiseks.

Karotamm, N. „Tänuulik nõukogude võimule“. // Tööräha Elu, 20.07.1946, lk 2.

Tegu on N. Karotamme nime all avaldatud vastusega ühele anonüümsele kirjale, milles ennast metsas varjav inimene olevat soovinud teada, missugune karistus teda metsaelu lõpetades ees ootab. Märkimisväärne on autori väide, et enda vabatahtlik võimude kätte andmine garanteerib elu.

Kirjutavad metsast väljatulnud. // Tööräha Elu, 25.07.1946, lk 2.

Avaldatakse kaks kirja – Paul Lille „Ma ei tunne enam hirmu“ ja Paul Truia „Nüüd võin rahulikult töötada“.

Säde, Erik. Leidsin õige tee. // Tööräha Elu, 25.07.1946, lk 2.

Autoriks on väidetav Punaarmee desertöör, kellele tema süü andestati ning kelle sõnul pole amnestia lõks.

Legaliseeritute juures. // Viru Sõna, 27.07.1946, lk 2.

Artiklis on juttu erinevatest inimestest, kes on metsast välja tulnud ning soovivad nõukogude võimu tänada.

Nõmme, Gustav. Kiri Elmar Gustavi pg. Nõmmele. // Viru Sõna, 27.07.1946, lk 2.

Üks isa kutsub enda poega üles lõpetama *metslooma elu* ja koju tagasi tulema.

Bandiidid sõjatribunali ees. // Viru Sõna, 01.08.1946, lk 4.

Teade *Juhkami*²⁰¹ *bande* üle peetava sõjatribunali toimumise kohta 4. augustil.

Bandiidid said teenitud karistuse. // Viru Sõna, 06.08.1946, lk 2; Bandiidid said teenitud karistuse. // Rahva Hää, 10.08.1946, lk 3.

Kajastatakse M. Juhkami seitsmeliikmelise *bande* süüasja tulemusi ning tutvustatakse nende kuritegusid. Äärmiselt propagandistlik ülevaade.

Andre, Kaarel; Andresson, Arnold; Iimre, Albert; Link, Karl; Käärson, Arseni; Priidik, Jaan; Talts, Ado; Talts, Jaan. Metsast väljatulnud kirjutavad: järgige meie eeskuju! // Tööraha Hää, 10.08.1946, lk 3.

Uudislugu, mille on kirjutanud Laiksaare valla legaliseerunud elanikud, kes end väidetavalt saksa okupantide propaganda mõjul metsas varjasid. Autorid räägivad oma helgest tulevikust.

Neidre, E. Metsast väljatulnud kirjutavad. // Tööraha Hää, 20.08.1946, lk 2.

Artikkel keskendub toimetusele saadetud kirjadele, mille autoreiks on metsaelu lõpetanud inimesed, kes nõukogude võimu tänada soovivad. Avaldatakse nende kirjade katkendeid.

Kohtuprotsess bandiitide üle Põlvas. // Talurahvaleht, 17.10.1946, lk 3.

Kajastatakse 13. oktoobril 1946 toimunud kohtuprotsessi kuue *bandiidi* ja kolme *käsilase* üle, peameestena nimetatakse Mihkel Lutti²⁰² ja Richard Kaldmaad.²⁰³

Õiglane karistus bandiitidele. // Tööraha Elu, 17.10.1946, lk 2.

Antakse ülevaade 13. oktoobril 1946 Põlvas läbi viidud kohtuistungist. Sisaldab informatsiooni *bande* liikmete ning tegevuse kohta. Üks väheseid uudisnuppe, kus kirjeldatakse ka kaitsja sõnavõttu.

2.4.2. 1947-1956: Vaikuse aastad

Saat, Joosep. Eesti rahva võitlus EK(b)P juhtimisel Nõukogude võimu kehtestamise eest. Tallinn: Poliitiline Kirjandus 1948.

Märkimisväärne väljaanne, sest vaatamata konkreetset sõjajärgset aega käsitleva peatüki olemasolule ei räägita selles metsavendlusest. Lähimaks viiteks relvastatud vastupanule võib pidada 1944. aasta kohta käivat juttu – mainitakse *kulakliku elemendi* ja *saksa parunite tallalakkujate* soovi talurahvast hirmutada.

²⁰¹ Roela vallast pärit Mihkel Juhkamist sai metsavend 1944. aasta septembris, ta osales ka 1946. aasta märstis toimunud Aruküla punkrilahingus.

²⁰² Aastail 1922-1946 elanud metsavend. Teenis ka Saksa sõjaväes.

²⁰³ Laaksaarelt pärit metsavend, elas aastatel 1906-1946. Osales Omakaitstes.

Leberecht, Hans. Valgus Koordis. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst 1949.

Hea näide sellest, kuidas ajal, mil relvastatud vastupanu oli maha vaikitud, võis ilukirjandusest metsavendluse kohta siiski lugeda. Metsavendade kuvand, ehkki *bandiitlus* esineb vaid kõrvalteemana, on antud teoses selgelt kallutatud ning autori suhtumine hukkamõistev. Ent „Valgus Koordis“ kuulub oma tavapärasest kõrgema kirjandusliku taseme tõttu siiski keskmisest mõjusamate propagandatekstide hulka.

2.4.3. 50ndate lõpp-60ndate algus: Esimesed tagasivaatavad üllitised

Raamatud:

Panksejev, Aleksander. Nõukogude võimuorganite taastamine Eestis pärast fašistlikku okupatsiooni. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1958.

Teoses tuleks näha eelkõige ametliku ajalookontseptsiooni väljundit. Metsavendluse osas jääb autor napolisõnaliseks, ehkki tunnistab *vaenuliku elemendi vastupanu* olemasolu nõukogude organite taastamise perioodil.

Gaspl, Igor. Tõestisündinud lood. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1960.

Erinevatest jutukestest koosneva raamatu juhtkirjas väidab autor, et teoses ei esine väljamõeldist ning kõik olukirjeldused on valminud dokumentaalsete juurdlusmaterjalide põhjal. Olulisel kohal on julgeolekutöötajate kui positiivsete kangelaste kiitmine. Metsavendlust käsitletakse lugedes „Hunt“ püüdis (lk 25-53) ja „Jätis“ (lk 53-73).

Ajakirjandusväljaanded:

Grišin, G; Normet, A. Lehed langevad. // Noorte Hää, 24.03.1957, lk 4 - 01.05.1957, lk 4.

Väidetavalt dokumentaalne olukirjeldus, mis keskendub Rootsi luureteenistuse poolt ENSV territooriumile saadetud luuregruppide tegevusele. Metsavendlus on kõrvaline teema, ent korduvalt kasutatakse Richard Saaliste nime.

Gaspl, Igor. „Hunt“ lõksus. // Noorte Hää, 04.01.1958, lk 3 - 17.01.1958, lk 4.

Väidetavalt dokumentaalne olukirjeldus, mille aluseks on juurdluse materjalid ja julgeolekutöötajate jutustused. Mõeldud vastusena välismaistele metsavendluseteemalistele kirjutistele, kus relvastatud vastupanus osalejaid kiidetakse.

2.4.4. 60ndate keskpaik-70ndate algus: Kirju kuldaeg

Raamatud:

Kuznetsov, Sergei. Elu hinnaga. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1964.

Raamat sisaldab jutustusi kaheksast kangelasest, kellest mitmed hukkusid metsavendade tegevuse tõttu.

Valge, Vassili. Metsa hämaruses. Tallinn: Eesti Raamat 1965.

Esimene metsavennalugu, mis annab välja terve raamatu mõõdu. Partisane kujutatakse äärmiselt propagandistliku malli järgi. Kirjeldatakse erinevate *bandede* kuritegusid.

Mehised inimesed. Koost. Trull, I. Tallinn: Eesti Raamat 1966.

Kogumik sisaldab vaid ühte metsavendlusega seotud lugu – Igor Gaspli „Langenud teenistuskohustuste täitmisel. Dokumentaaljutustus tšekist Jaan Põdrast“ (lk 95-119).

Kits, Malev. Haanjamaa monumendid. Tallinn: Eesti Raamat 1968.

Ajastu kontekstis suhteliselt informatiivne teos, mis tutvustab metsavendade tegevust üksikjuhtumite kaudu. Ent samas sisaldab see arvukalt propagandistlikke hinnanguid, eelkõige üldistuste näol.

Hanschmidt, Alfred. Nähtamatu duell. Tallinn: Eesti Raamat 1969.

Dokumentaaljutustus julgeolekutöötajate võitlusest välisluure ja selle agentidega. Metsavendlus on kõrvaline teema, kuid selle käsitus on silmapaistvalt propagandistlik. 50ndate alguses olevat jätkuvalt tegutsenud ainult üks *bande*.

Ajast raskest, karmist ja kaunist. Vestlusring. // Nõukogude Hiiumaa, 21.07.1970, lk 2-3.

Artikkel keskendub sõjajärgsele Hiiumaale ning metsavendlus esineb kõrvalteemana. Rõhutatakse süütute inimeste metsast väljatoomise vajadust.

Ajakirjandusväljaanded:

Martinson, Ervin. Tagasi inimeste sekka. // Rahva Hää, 27.02.1964, lk 4.

Artikkel räägib julgeolekutöötajate edust vendade Aksel ja Arnold Ojaste legaliseerimisel, kes varjasid ennast umbes 15 aastat. Tegu on ühega neist vähestest pärast 1946. aastat ilmunud kirjutistest, mida võib pidada päevakajaliseks, ehkki põhiosas esitatakse sündmusi siiski tagasivaatavalt.

Gaspl, Igor. Langenud teenistuskohustuste täitmisel. // Noorte Hää, 29.12.1964, lk 4 - 06.01.1965, lk 3.

Dokumentaalne jutustus julgeolekutöötajast nimega Jaan Põder, kes on loo positiivne kangelane, ning võitlusest metsavendadega.

Kuiv, G. Elu täis võitlust. // Punalipp, 16.08.1966, lk 4.

Artikkel on pühendatud *bandiitide* poolt tapetud Lembit Tammingule, keda autor kirjeldab kui tulihingelist kommunistlikku noort.

Laas, I. Neile ei saabunud rahu. // Leninlik Lipp, 23.08.1966, lk 2.

Kirjutis põhineb kunagise kommunistliku noore, Ülo Suubi mälestustel 1940ndate kohta, mil võitlus *bandiitlike* jõudude vastu seisis olulisel kohal.

Pork, August. Vapraste juubel. // Eesti Kommunist, nr 12, 1967, lk 3-10.

Artikkel räägib riikliku julgeolekuorganite käekäigust nende asutamisest alates, peatudes ka konkreetset ENSV-l. Kirjutud nende 50. aastapäeva puhul. Märgitakse, et 1953. aastaks oli Eestis relvastatud pörandalusele põhiosas lõpp tehtud.

Taevere, Dmitri. Operatsioon „Aknake“. // Rahva Hääl, 16.12.1967, lk 3-4.

Lugu keskendub võitlusele välisluurega, mis on aga omakorda seotud metsavendlusega. Loost käivad läbi mitmed kuulsad hüüdnimed, nt Hirmus Ants, Must Kapten ja Must Kinnas.

Viira, Eduard. Järellainetus. // Edasi, 29.02.1968, lk 2 - 07.03.1968, lk 2.²⁰⁴

Autor jutustab sõjajärgsest ajast Avinurme vallas, sh võitlusest *bandiitidega*. Väidab, et 1947. aastaks oli nende oht juba peaaegu täielikult likvideeritud.

Pähklmägi, A. Vestlus lõkke ääres. // Õhtuleht, 13.03.1968, lk 2; 14.03.1968, lk 2.

Jahimeeste hukkamõistvad meenutused *bandiitidest*, sh vendadest Lindermannidest.

Hanschmidt, Alfred. Nähtamatu duell. // Kodumaa, 03.04.1968, lk 6 - 02.10.1968, lk 6.²⁰⁵

Dokumentaaljutustus julgeolekutöötajate võitlusest välisluure ja selle agentidega. Metsavendlus on kõrvaline teema, kuid selle käsitus on silmapaistvalt propagandistlik. 50ndate alguses olevat jätkuvalt tegutsenud ainult üks *bande*.

Levi, Ahto. Halli hundi päevik. // Noorte Hääl, 28.09.1968, lk 4 - 10.12.1968, lk 4.²⁰⁶

²⁰⁴ Viira, Eduard. Järellainetus. // Edasi, 29.02.1968, lk 2; 01.03.1968, lk 1; 02.03.1968, lk 2; 03.03.1968, lk 1; 05.03.1968, lk 2; 06.03.1968, lk 2; 07.03.1968, lk 2.

²⁰⁵ Hanschmidt, Alfred. Nähtamatu duell. // Kodumaa, 03.04.1968, lk 6; 10.04.1968, lk 6; 17.04.1968, lk 6; 24.04.1968, lk 6; 01.05.1968, lk 14; 08.05.1968, lk 6; 15.05.1968, lk 6; 22.05.1968, lk 6; 29.05.1968, lk 6; 05.06.1968, lk 6; 12.06.1968, lk 6; 19.06.1968, lk 6; 26.06.1968, lk 6; 03.07.1968, lk 14; 10.07.1968, lk 6; 17.07.1968, lk 6; 24.07.1968, lk 6; 31.07.1968, lk 6; 07.08.1968, lk 6; 14.08.1968, lk 6; 21.08.1968, lk 6; 28.08.1968, lk 6; 04.09.1968, lk 6; 11.09.1968, lk 6; 18.09.1968, lk 6; 25.09.1968, lk 6; 02.10.1968, lk 6.

²⁰⁶ Levi, Ahto. Halli hundi päevik. // Noorte Hääl, 28.09.1968, lk 4; 29.09.1968, lk 4; 01.10.1968, lk 4; 02.10.1968, lk 4; 03.10.1968, lk 4; 04.10.1968, lk 4; 05.10.1968, lk 4; 06.10.1968, lk 4; 08.10.1968, lk 4; 09.10.1968, lk 4; 10.10.1968, lk 4; 11.10.1968, lk 4; 12.10.1968, lk 4; 13.10.1968, lk 4; 15.10.1968, lk 4; 16.10.1968, lk 4; 17.10.1968, lk 4; 19.10.1968, lk 4; 20.10.1968, lk 4; 22.10.1968, lk 4; 23.10.1968, lk 4; 24.10.1968, lk 4; 25.10.1968, lk 4; 26.10.1968, lk 8; 27.10.1968, lk 4; 29.10.1968, lk 4; 30.10.1968, lk 4; 01.11.1968, lk 4; 02.11.1968, lk 4; 03.11.1968, lk 4; 05.11.1968, lk 4; 06.11.1968, lk 4; 07.11.1968, lk 4; 11.11.1968, lk 4; 12.11.1968, lk 4; 13.11.1968, lk 4; 14.11.1968, lk 4; 15.11.1968, lk 4; 16.11.1968, lk 4; 17.11.1968, lk 4; 19.11.1968, lk 4; 20.11.1968, lk 4; 21.11.1968, lk 4; 22.11.1968, lk 4; 23.11.1968, lk 4; 24.11.1968, lk 4; 26.11.1968, lk 4; 28.11.1968, lk 4; 29.11.1968, lk 4; 30.11.1968, lk 4; 01.12.1968, lk 4; 03.12.1968, lk 4; 04.12.1968, lk 4; 05.12.1968, lk 4; 08.12.1968, lk 4; 10.12.1968, lk 4.

Päeviku vormis ilukirjanduslikkusele pretendeeriv kirjatöö, milles on oluline roll ka metsavendluse temaatikal, kusjuures relvastatud vastupanu kuvand vastab tüüpilisele propagandistlikule mallile.

2.4.5. 70ndate algus-80ndate keskpaik: Uus informatiivsuse tasand

Raamatud:

Alati avangardis. Eesti miilitsa minevikust ja tänapäevast. Koost. Siimonlatser, Osvald. Tallinn: Eesti Raamat 1971.

Varasemast tunduvalt informatiivsem ning tõsiseltvõetavam teos. Sisaldab endiste miilitsatöötajate meenutusi, sh ka sõjajärgse metsavendluse kohta.

Levi, Ahto. Halli hundi päevik. Tallinn: Eesti Raamat 1973.

Vanglaromaanina tuntuks saanud päeviku vormis kirjatöö, milles on oluline roll ka metsavendluse temaatikal, kusjuures relvastatud vastupanu kuvand vastab tüüpilisele propagandistlikule mallile.

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941-1945. Dokumente ja materjale. Koost. Matsukevits, A; Nazarova, N; Paul, I; Ratassepp, O. Tallinn: Eesti Raamat 1975.

Põhiosas käsitleb teos sõjaaega, kuid hävituspataljonide tööst lähtuvalt leidub selles vähesel määral infot ka sõjajärgse metsavendluse kohta (1945. aasta).

Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine. Dokumentide ja materjalide kogumik. Koost. Laasi, E. Tallinn: Eesti Raamat 1978.

Tähelepanuväärselt informatiivne teos, kus on avaldatud mitmeid metsavendlusega seotud dokumente.

Lehtmets, Tõnis. Tume laas. Tallinn: Eesti Raamat 1978.

Ilukirjanduslik teos, kus ühe kõrvalteemana on juttu ka metsavendlusest – rõhutatakse selle ürituse mõttetust.

Taevere, Dmitri; Mihhailov, Rafael. Agoonia. Tallinn: Eesti Raamat 1979.

Väljapaistvalt propagandistlik teos metsavendadest ning nende sidemetest välisluurega, millest valeandmete kõrval võib siiski ka paikapidavaid kirjeldusi leida.

Tarkpea, Erich. Mälestused. Tallinn: Eesti Raamat 1983.

Hea näide sellest, kuidas nõukogude ajal tuli ka mälestusi kirjutades järgida teatud propagandistlikke malle. Metsavendlust mainitakse lühidalt.

Papulovski, Ivan. Keeris. Tallinn: Eesti Raamat 1983.

Metsavendluse kohta sisaldab vaid üksikuid lakoonilisi väiteid.

Kompromiss on välistatud. Lugusid Eesti tšekistidest. Koost. Nikišin, V; Papulovski, I. Tallinn: Eesti Raamat 1984.

Olukirjeldused julgeolekuorganite töötajate *õilsast* tegevusest. Keskmisest informatiivsem teos, nt on avaldatud väljavõtteid operatiivteadaannetest ning fotosid isikutoimikutest.

Mihhailov, Rafael. Kutsumata külaline. Tallinn: Eesti Raamat 1986.

Propagandateos, mis rõhutab Eesti metsavendade liikumise tihedat seotust välisriikidega, eelkõige sakslastega. Olulisel kohal Jaan Rootsi ja Elmar Ilbi *bandede* tegevus.

Ajakirjandusväljaanded:

Kald, E. Inimesed ilma inimlikkusest. // Rahva Hää, 17.09.1971, lk 2-3.

Vaatamata tugevalt kallutatud sisule võib nimetatud artiklist leida ka pikapidavaid infokilde Jaan Rootsi *bande* kohta, sh selle liikmete nimed (kosmeetiliste muudatustega).

Paperno, M. Viimane padrun. // Leninlik Lipp, 14.03.1975, lk 4 - 22.03.1975, lk 4.²⁰⁷

Päevakajaliste sugemetega artikkel traktorist Meeme Moisto tapmisest 1974. aastal, mille taga oli lausa 30 aastat metsas elanud Kalev Gustav Arro. Tagasivaatavalt antakse ülevaade Voldemar Piho *bande* tegevusest. Sisaldab väljavõtet sündmuse kohta koostatud raportist.

Kongo, K. 30 aastat veretööst Osulas. // Tööraha Elu, 16.03.1976, lk 3.

Artikkel kirjeldab 1946. aasta märtsis Sõmerpalu vallas aset leidnud sündmusi.

Roden, Ilmar. Luureohvitser. // Noorus, 5/1977, nr 5, lk 7-8; lk 18.

Lugu on üles ehitatud intervjuu vormis, kuid kõrvaltvaataja pilgu läbi. Küsitletavaks on kunagine julgeolekutöötaja, kes räägib võitlusest metsavendadega.

Salm, Hans. Rännukaarel. // Koit, 18.08.1977, lk 2.

Meenutused võitlusest metsavendadega Lõuna-Eestis, eelkõige Võrumaal.

Salm, Hans. Soojärve saladus. // Koit, 26.11.1977, lk 3.

Meenutused võitlusest metsavendadega 1945. aasta sügisel, tähelepanu keskpunktis eelkõige Mihkel Tikerpuu²⁰⁸ *bande*.

Bendi, Olev. Ta polnud veel 23-aastanegi. // Tee Kommunismile, 12.10.1978, lk 1-3.

Artikkel keskendub 1945. aastal tapetud Heino Otile, kelle mõrva eest läksid 1946. aastal kohtu alla 12 bandiiti eesotsas Hans Mustaga.

²⁰⁷ Paperno, M. Viimane padrun. // Leninlik Lipp, 14.03.1975, lk 4; 15.03.1975, lk 4; 18.03.1977, lk 4; 19.03.1975, lk 4; 20.03.1975, lk 4; 21.03.1975, lk 4; 22.03.1975, lk 4.

²⁰⁸ Tuntud on metsavennad Juhan ja Endel Tikerpuu, keda ka nimetatud artiklis salgajuhi vendadena (ehkki Juhanist on saanud Jaan) esile tuuakse. Tundub, et autor on kolmanda venna ise välja mõelnud.

Hrutski, Eduard. Vennad. // Harju Elu, 20.01.1983, lk 4 - 07.04.1983, lk 4.²⁰⁹

Fantaasiarohke lugu Evald Palmist, kes sõja järel määratakse tööle Banditismiga Võitlemise Osakonna vanemoperatiivvolinikuna. Keskendutakse Heinrich Juhansen *bandele*.

Mihhailov, Rafael. Kutsumata külaline. // Aja Pulss, 1/1985, nr 1, lk 30-31; 1/1985, nr 2, lk 30-31.

Propagandateos, mis rõhutab Eesti metsavedade liikumise tihedat seotust välisriikidega, eelkõige sakslastega.

Salm, Hans. Mõrv metsateel. // Kodumaa, 10.04.1985, lk 6 - 18.02.1987, lk 7.

Vaatamata propagandistliku malli järgmisele on tegu äärmiselt põhjaliku ning informatiivse järjejutuga metsavendadevastasest võitlusest. Saavutas kaasaegsete seas suure populaarsuse

Kesküla, Arved. Nad ei olnud metsloomad. // Edasi, 26.11.1986, lk 6 - 11.12.1986, lk 6.²¹⁰

Rohkelt propagandistlikke hinnanguid sisaldav jutuke, mille põhirõhk asetseb 50ndate *bandiitlusel*, mainitakse nt *Kooviku bandet*.²¹¹

Salm, Hans. Orioni jõugu lõpp. // Aja pulss, 11/1986, nr 22, lk 25-27.

Artikkel tutvustab J. Rootsi *bande* tegevust. Sisaldab arvestataval määral paikapidavat informatsiooni, sh nimesid.

2.4.6. 80ndate lõpp-1990: Harjumuspärase kuvandi pragunemine

Raamatud:

Virbsoo, Erik. Lugusid möödunud aegadest. Tallinn: Loomingu Raamatukogu, 3-6, 1989.

Tulenevalt sellest, et autoriks on väliseestlane, antakse sõjajärgsele relvastatud vastupanule suhteliselt objektiivne hinnang, rõhutatakse metsavendade keerulist ning lootusetut olukorda.

Laar, Mart; Vahtre, Lauri; Valk, Heiki. Kodu lugu II. Loomingu raamatukogu, 42-43, 1989.

Mitmeid ajastu kontekstis radikaalseid hinnanguid sisaldav teos, muuhulgas räägitakse vastupanust *võõrvõimudele* ning *punastest terrorist*. Metsavendlust käsitletakse värskest perspektiivist lähtudes.

²⁰⁹ Hrutski, Eduard. Vennad. // Harju Elu, 20.01.1983, lk 4; 22.01.1983, lk 4; 25.01.1983, lk 4; 27.01.1983, lk 4; 29.01.1983, lk 4; 01.02.1983, lk 4; 05.02.1983, lk 4; 08.02.1983, lk 4; 10.02.1983, lk 4; 12.02.1983, lk 4; 17.02.1983, lk 4; 19.02.1983, lk 4; 26.02.1983, lk 4; 01.03.1983, lk 4; 03.03.1983, lk 4; 05.03.1983, lk 4; 15.03.1983, lk 4; 17.03.1983, lk 4; 22.03.1983, lk 4; 26.03.1983, lk 4; 29.03.1983, lk 4; 31.03.1983, lk 4; 02.04.1983, lk 4; 05.04.1983, lk 4; 07.04.1983, lk 4.

²¹⁰ Kesküla, Arved. Nad ei olnud metsloomad. // Edasi, 26.11.1986, lk 6; 27.11.1986, lk 6; 28.11.1986, lk 6; 29.11.1986, lk 6; 30.11.1986, lk 6; 02.12.1986, lk 6; 03.12.1986, lk 6; 04.12.1986, lk 6; 05.12.1986, lk 7; 06.12.1986, lk 6; 09.12.1986, lk 6; 10.12.1986, lk 6; 11.12.1986, lk 6.

²¹¹ Haljand Koovik ehk Roheline Kindral sündis aastal 1922/1925 ja suri tõenäoliselt 1949, ehkki tema surma ümbritseb tänini saladuseloor.

Papulovski, Ivan. Öised külalised. Eesti julgeoleku tegevusest sõjajärgsel perioodil: dokumentaaljutustused. Tallinn: Olion 1990. Originaalid ilmunud venekeelses kogumikus 1988.

Teos koosneb kahest dokumentaaljutustusest – esimese peateemaks on metsavennad, teise spioonid. Väga olulisel kohal on nn petetud metsavendade kodudesse tagasi toomine. Tüüpiline propagandalugu.

Ajakirjandusväljaanded:

Lepik, Sven. Ambitsioonide meelevallas. // Rahva Hää, 23.09.1987, lk 3.

Sisuliselt on tegu reageeringuga Lagle Pareki soovile metsavendi stalinismi ohvriteks kuulutada ning neile mälestussammas püsitada. Autor näeb selles ajaloolise tõe mõnitamist.

Laasi, Evald. Kui kolhoose tehti. // Horisont, 1/1988, lk 27-29; 2/1988, lk 10-14.

Kirjutises rõhutatakse, et Eesti külas sõjajärgseil aastail aset leidnud klassivõitlus ei käinud tavapäraseid radu mööda ning metsavendade liikumise taga polnud üksnes *kulakud*. *Relvastatud terrorismi* olulisima põhjusena tuuakse esile 1941. aasta väljasaatmist.

Saar, Ants. Rahu esimene aasta. // Rahva Hää, 15.01.1988, lk 3 - 23.01.1988, lk 3.²¹²

Autor meenutab ning püüab analüüsida võitlust *bandiitidega* Viljandimaal. Ühekülgne ning hukkamõistev kirjutis.

ETA. Klassivõitlus Eestis 1940-1950-ndail aastail. // Rahva Hää, 20.03.1988, lk 3-4.

Perioodi kontekstis ülimalt reaktsooniline kirjatöö, mis sisaldab ametlikule ajalookontseptsioonile põhinevaid hinnanguid. Väidetakse, et sõjajärgsesse klassivõitlusesse lülitusid aktiivselt ka emigrantlikud keskused ja Lääne eritalitused ning rõhutatakse kulakute rolli *bandiitluse* õhutamisel. Samas sisaldab artikkel suhteliselt palju arvandmeid.

Ruusmann, Ants. Sõjajärgne klassivõitlus Eesti külas. // Aja Pulss, 3/1988, nr 5, lk 8-10.

Artikkel läheneb *bandiitlusele* kui sõjajärgse klassivõitluse osale, ent toetub sellegipoolest huvipakkuvale statistikale.

Lumiku, Lootlik. Vägivalla võimuses. // Punalipp, 19.01.1989, lk 3.

1949. aasta küüditamist käsitlev kirjatöö, mis sisaldab metsavendluse kohta vaid paari üksikut lauset, muuhulgas väidetakse, et laagrisse saatmiseks piisas näljas ja relvastatud metsavendadele leivapätsi andmisest. Tuuakse esile külarahva rasket olukorda kahe tule vahel.

²¹² Saar, Ants. Rahu esimene aasta. // Rahva Hää, 15.01.1988, lk 3; 16.01.1988, lk 3; 17.01.1988, lk 3; 20.01.1988, lk 3; 21.01.1988, lk 3; 22.01.1988, lk 3; 23.01.1988, lk 3.

Pihlak, Jaak. Metsavennad päätsid mälestussamba. // Sakala, 08.08.1989, lk 3.

Ehkki artiklis on juttu 1941. aastal toimunud, väärneb see siiski esile tõstmist, sest tegu on metsavendade positiivse kajastamisega – nimelt olevat partisanide rünnak ühe Eesti Vabadussõja mälestussamba miilitsate vandaalitsemise käest päästnud.

Talve, Leo. Traagilisest statistikast. // Päevaleht, 28.03.1990, lk 3.

Artikkel tutvustab metsavennaelu alustamise põhjuseid ning selle toon on eelkõige kaastundlik.

Ant, Jüri. 1941. aasta suvesõjast. // Edasi, 18.07.1990, lk 2.

Üldiselt keskendub artikkel Suvesõjale ning pole sõjajärgse vastupanuga seotud, kuid sellest võib leida hinnangu metsavendluse temaatika ühekülgsel kajastamisele ENSVs.

Tõnismägi, Heino. 23 aastat tihnikus. // Rahva Hää, 27.10.1990, lk 3 - 03.11.1990, lk 3.²¹³

Artikkel kirjeldab perekond Mõttuste saatust, rääkides nende näitel nõ hirmu tõttu metsa läinud meestest. Suhtumine neisse on pigem positiivne/kaastundlik – rõhutatakse nõukogude võimu humaansust.

Ruusmann, Ants. Sõjaväelaste halbadest tegudest sõjajärgseil aastail. // Rahva Hää, 22.11.1990, lk 2.

Artikli raskuspunkt asub nõukogude sõjaväelaste kuritegudel, kuid kirjeldatakse ka metsavendade tegevust. Jääb mulje, et relvastatud vastupanu on sisse toodud kirjutise põhisisu tasakaalustamise eesmärgil.

2.4.7. Õpikud ja üldkäsitlused

Õpikud:

Eesti NSV ajalugu. Õpik keskkoolidele. Toim. Naan, Gustav. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1951.

Eesti NSV ajalugu. Keskkooli IX-XI klassile. Toim. Siilivask, Karl. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1959.

Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik. II osa. Koost. Siilivask, Karl. Tallinn: Valgus 1980.

Liim, Allan; Siilivask, Karl. Eesti NSV ajalugu. Õpik IX-XI klassile. Tallinn: Valgus 1988.

Üldkäsitlused:

Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim. Naan, Gustav. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1952.

²¹³ Tõnismägi, Heino. 23 aastat tihnikus. // Rahva Hää, 27.10.1990, lk 3; 28.10.1990, lk 3; 30.10.1990, lk 3; 31.10.1990, lk 3; 01.11.1990, lk 3; 02.11.1990, lk 3; 03.11.1990, lk 3.

Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim. Naan, Gustav. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1957. Uuendatud (vähem stalinistlik) trükk.

Eesti NSV ajalugu, III. 1917. aasta märtsist kuni 50-ndate aastate alguseni. Peatoim. Maamägi, Viktor. Tallinn: Eesti Raamat 1971.

Kahk, Juhan; Siilivask, Karl. Eesti NSV ajalugu. Tallinn: Perioodika 1984.

Kahk, Juhan. Siilivask, Karl. Eesti NSV ajalugu. Populaarne ülevaade. Tallinn: Perioodika 1987.

3. PROPAGANDALUGUDE AUTORID

Sugugi mitte kõik käesolevas töös esitatud bibliograafias (vt 2.4) sisalduvad autorid ei sobi kandma propagandakirjaniku tiitlit, sest kaasatud on võimalikult palju erililmelisi lugusid, mille põhjal metsavendluse üldist kuvandit analüüsida. Ent leidub autoreid, kelle olulisimad (ja sageli ka ainsad) kirjanduslikud katsetused langevad just propaganda kategooria alla. Tähelepanuväärseks võib pidada tõsiasja, et mitmed metsavendluse temaatikale pühendunud propagandameistrid olid tihedalt seotud julgeolekuorganitega, mis võimaldas neil valitud sündmusi puudutavate ajalooliste materjalidega ka lähemalt tutvuda ning teatud juhtudel oma töödes lausa toimikute väljavõtteid publitseerida. Sellistel „kirjanikel“ olid teistega võrreldes ka vabamad käed, ent siiski järgisid nad üldjuhul turvalist ning üsna samalaadset šablooni – kahtlemata tagas see nende usaldusväärsuse. Käesolevas peatükis tutvustatakse alfabeetilises järjekorras viie silmapaistva nõukogude propagandaautori elukäiku ja analüüsitakse nende poolt kasutatud metsavendade kujutamise viisi, kusjuures kõik välja valitud nimed esinevad eelpool leiduvas propagandakirjanduse loetelus vähemalt kahel korral.

3.1. Dmitri Taevere

D. Taevere sündis 28. jaanuaril 1905. aastal Peterburis ning pidas ennast rahvuselt venelaseks, ehkki tema ema oli päritolult eestlane. Ankeedis on D. Taevere märkinud ära kaks algkooli, millest esimese (1912-1917) ta lõpetas ja teist (1917-1920) mitte. Aastatel 1922-1926 jätkas ta hariduse omandamist Peterburis (1914-1924 Petrograd, 1924-1991 Leningrad – edaspidi on kasutusel linna ajastutruu nimetus) J. Marchlewski nimelises Lääne Vähemusrahvuste Kommunistlikus Ülikoolis (vt Lisad foto 2) ning 1926. aastal asus tööle propagandistina Vyazniki linnas. 1927. aasta jaanuarist maini töötas D. Taevere samal ametipostil Barnauli VK(b)P Eesti sektsioonis. VK(b)P liige oli temast saanud 1926. aastal ning OGPUsse (NLI Siseasjade Rahvakomissariaadi Ühendatud Riiklik Poliitvalitsus) asus ta tööle alates 1928. aastast. 30ndate massiterrori tõttu vabastati D. Taevere 1938. aastal ajutiselt ametist, kuid ta naasis sinna juba 1939. aastal.²¹⁴ D. Taevere isikutoimikust on näha, et enne ENSVsse siirdumist 1947. aastal jõudis ta töötada väga mitmetel ametikohtadel, sh ka Moskvas ja

²¹⁴ Pihlau, Jaak. Lehekülgi Eesti lähiajaloost: kuidas ENSV MGB välisluureülem GULAGi arhipelaagi sattus. // Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2007, nr 3, lk 104.

Leningradis, nt aastatel 1945-1947 oli D. Taevere Leningradi oblasti riikliku julgeoleku valitsuse (UNKGB) 2. jaoskonna ülema asetäitja.²¹⁵

ENSVs viibis D. Taevere aastatel 1947-1950 – ajal, mil võitlus metsavendlusega oli vägagi aktuaalne. Esialgu töötas ta RJMi 1. osakonna ülemana, kuid 1948. aasta aprillis asus 2N osakonna etteotsa. Tema ajal jätkus agentuurmeetmete edasine arendamine ning ühe tähtsaima relvastatud vastupanu mahasurumise meetodina nägi D. Taevere vastutavate töötajate komandeerimist kohtadele, et tugevdada parteipoliitilist tööd, viia läbi tõhusamat agitatsiooni ning puhastada kohalikud asutused kahtlastest isikutest.²¹⁶ Olles ENSV julgeolekuorganites kõrgel ametipostil, võttis D. Taevere ka isiklikult mitmetest operatsioonidest osa. Teada on tema kohalviibimine 1949. aasta 14. detsembril toimunud haarangul, mille eesmärgiks oli Richard Saaliste salga likvideerimine – ettevõtmine õnnestus ning hukkusid nii vennad Saalised kui mitmed nende kaaslased. Nimetatud operatsioonis osales väidetavalt mitusada SMi eriväeosa sõdurit ning rühm RJMi tšekiste, metsavendade poolel hukkus viis inimest.²¹⁷ 1949. aastal sai 2N osakonna juht riikliku eriülesande eduka täitmise eest ka ordeni. D. Taevere lahkus ENSVst 1950. aastal ning naasis Leningradi.

Propagandakirjanikuna tõusis D. Taevere esile oluliselt hiljem, ajal, mil oli tavaks tema tšekistlikust minevikust täiesti avalikult rääkida ning seda isegi toonitada, küllap lootuses, et see annab juurde temaga seotud metsavennalugude tõsiseltvõetavusele. Bibliograafias on ära märgitud kaks D. Taevere kirjatööd – 1967. aastal Rahva Hääles ilmunud lühilugu „Operatsioon „Aknake““²¹⁸ ja 1979. aastal koostöös R. Mihhailoviga välja antud „Agoonia“. Neist esimene pakub hea näite autori tausta rõhutamisest – seda saadab järgmine sissejuhatav tekst: *Erupolkovnik D. Taevere töötas sõjajärgsel perioodil juhtival ametikohal Eesti NSV Riikliku Julgeoleku organites. Ta võttis isiklikult osa mitmetest keerukatest operatsioonidest välisluure Nõukogudevastaste aktsioonide likvideerimisel.*²¹⁹ D. Taevere on üks neist autoreist, kelle nimi esineb nii raamatute kaantel kui sisus endas. Nii mainib R. Mihhailov oma teoses „Kutsumata külaline“ polkovnik Dmitri Taeveli, kes juhatab tema loos ühte opratiivnõupidamist – kahtlemata mõeldakse Taeveli all Taeveret.²²⁰ D. Taeveret kiidetakse

²¹⁵ ERAF, f. 1, n. 6, s. 9116, lk 3-3p.

²¹⁶ Saueauk, M. Nõukogude julgeolekuorganid Eestis 1944-1953, lk 99-100.

²¹⁷ Pihlau, Jaak. Vendade Saalistete lugu: 50 aastat saatustlikust punkrilahingust Eidapere metsas. // Eesti metsavendade kodulehekül. [http://www.esm.ee/public/projektid/5/saaliste2.htm]. Viimati vaadatud: 7. aprill 2013.

²¹⁸ Taevere, D. Operatsioon „Aknake“, lk 3-4.

²¹⁹ Samas, lk 3.

²²⁰ Mihhailov, Rafael. Kutsumata külaline. Tallinn: Eesti Raamat 1986, lk 58.

ka raamatus „Kompromiss on välistatud“, kus teda esitletakse kui ühte vanimat tšekisti, keda partei kõige raskematesse lõikudesse suunas.²²¹

D. Taevere kirjutatud propagandistlikele lugudele sisuliselt lähenedes tuleb möönda, et suhteliselt suurele ajalisele distantstile vaatamata ei saa nende puhul rääkida mingist märkimisväärselt kvalitatiivsest arengust. Nii „Operatsioon „Aknake““ kui „Agoonia“ on puhtakujulise propaganda musternäidisteks, ehkki viimases on tõsiseltvõetava informatsiooni hulk siiski märksa suurem. Ent D. Taevere võiks siiski paigutada pigem nende propagandaautorite hulka, kes ka 70ndatel, kui oli võimalik avaldada varasemast oluliselt sisukamaid lugusid, jäid truuks vanale mallile. „Operatsioon „Aknake““ kirjeldab ühte julgeolekuorganite poolt ette võetud välisluurevastastest operatsioonidest, milles autor väidetavalt ka ise osales. Loost võib leida mitmeid rahva seas tuntud (moonutatud) nimesid ja hüüdnimesid (sh B. Kumm, Richard Saliste (Saaliste), Redlich, Hirmus Ants, Must Kinnas, Must Kapten), kuid neid ühendav jutt on täiesti ebausutav ning räigelt propagandistlik. R. Saaliste olevat toimetatud Eesti rannikule koos grupi meestega, kes autori sõnul olid *oma loomult piinajad ning elukutselised timukad*, ent üle piiri õnnestus pääseda vaid nende liidril. Järgneb lugu sellest, kuidas Saaliste soovivat kohalike jõukudega sidemeid luua, kusjuures kõigi tähtsamate (eelpool mainitud) salgajuhtide kohta pakutakse lugejale äärmuslikke valesid täis topitud kirjeldusi. Kirjutis lõpeb Saaliste tabamisega ning vihjatakse tema hukkamisele haarangu käigus, ehkki otse seda välja ei öelda.²²²

Võrreldes oma eelkäijaga on väidetavalt mälestustele ja arhiiviallikatele tuginev „Agoonia“ küll oluliselt mahukam, ent tulemuseks on siiski üsna sisutühi propagandalugu. Asjatundja võib sellest küll leida mitmeid paikapidavaid seiku, kuid need on maetud paksu propagandakihi alla, millest tavalugejal on äärmiselt keeruline läbi näha. Unustada ei tohiks tõsiasi, et „Agoonia“ on D. Taevere ning R. Mihhailovi (vt 3.5) ühistöö. Teos on jaotatud kolmeks peatükiks – „Valget laeva ei tule“, „Musta Kapteni jälgi mööda“ ja „Võitlus Pika Antsuga“. Suurimaks sisuliseks erinevuseks (kõrvutades varasema jutukesega) võib pidada seda, et autorid rõhutasid eksinud ja petetud metsavendade olemasolu ning üldse oli nende lähenemine mõnevõrra pehmem (eriti Hirmus Antsu/Pika Antsu osas). Teoses keskendutakse tšekistide võitlusele *banditismiga* ning oma kangelas kiites või vaenlasi maha tehes ei jääda sugugi tagasihoidlikuks. Metsavendluses nähakse fašismi pärandit ning rõhutatakse *bandiitide* koostööd/soovi koostööks välismaiste keskustega. R. Saaliste nimi käib ka „Agooniast“ läbi,

²²¹ Kompromiss on välistatud, lk 65.

²²² Taevere, D. Operatsioon „Aknake“, lk 3-4.

ehkki Salistest on saanud Sarriste ning mainitakse ka tema venda, ehkki Arturi asemel räägitakse Ilmarist.²²³ R. Saaliste kuvand on äärmiselt negatiivne – juttu on tuntud metsavenna *rafineeritud metsikusest*, sh inimkehalt tükkide lõikamisest ning ohvrite kaevu viskamisest.²²⁴ I peatükk lõpeb haaranguga R. Saalistele ja tema kaaslastele – *bandiitide* liider saab surma.

Ootuspäraselt ei keskendunud D. Taevere ja R. Mihhailov vaid ühele tuntud nimega salgajuhile – kurikuulsad metsavennad võeti järjest ette. II peatükk on pühendatud julmale, kuid arale Mustale Kaptenile, kelle pärisnimi olevat Matti Harikson (võimalik, et moonutus Hendriksonist).²²⁵ Lõpuks Must Kapten tabatakse, kusjuures metsavend jääb operatsiooni käigus ellu ning ei avalda hilisematel ülekuulamistel mitte mingit kahetsust.²²⁶ III peatükis pööratakse esialgu tähelepanu Pikale Antsule (A. Kaljuranna propagandistliku kuvandi põhjalikku analüüsi, mis toetub muuhulgas ka „Agooniale, vt 4.1.2), kes samuti elusalt tabatakse. Raamatu peamise antikangelase roll kuulub aga teose kõiki osi läbivale Redlichile ehk Mustale Kindale (tsiteerivat peast tervet „Mein Kampf“²²⁷), kes leiab oma kurva otsa III peatüki lõpus – seda võib pidada kogu loo kulminatsiooniks. Nii „Agoonia“ kui „Operatsiooni „Aknake““ võiks läbinähtavate süžeede, mõõdutundetu negatiivse leksika kasutamise ning vähese informatiivsuse (ehkki ajastule kohaselt pakub „Agoonia“ sisu mõnevõrra rohkem teavet) tõttu kuulutada nõukogudeaegse propaganda kuldvaramu osaks.

3.2. Hans Salm

H. Salm (vt Lisad fotod 3 ja 4) sündis 23. aprillil 1934 Padise vallas Hattu külas kooliõpetajate perekonda ning on tutvustatavaist autoreist ainus eestlane, ehkki valdas vabalt nii eesti kui vene keelt. 1951. aastast (elulookirjelduse põhjal aga 1949. aastast) 1956. aastani kuulus ta komsomoli (Üleliiduline Leninlik Kommunistlik Noorsooühing ehk ÜLKNÜ) ning 1958. aastal sai temast NLKP liige. 1947-1953 käis ta Rakvere Pedagoogilises Koolis, kus õppis algklasside õpetajaks-vanempioneerijuhiks ning 1953-1955 omandas sõjaväelise keskjuriidilise hariduse ja leitnandi auastme NLi Ministrite Nõukogu juures asuvas Riikliku Julgeoleku Komitee Koolis nr 303, mis asus Vilniuses. 1960-1965 sai ta kaugõppe teel

²²³ Mihhailov, R; Taevere, D. Agoonia, lk 11-12.

²²⁴ Samas, lk 33.

²²⁵ Samas, lk 90.

²²⁶ Samas, lk 135.

²²⁷ Samas, lk 171.

kõrgema juriidilise hariduse Vene NFSV Ühiskondliku Korra Kaitse Ministeeriumi Kõrgemas Koolis Leningradis.²²⁸

Töölaseks oli H. Salm julgeolekuorganitega seotud alates 1955. aastast, mil ta asus ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee Valga rajooni voliniku aparaadi operatiivvoliniku ametipostile, viibides Valgas esialgu vaid ajutiselt. Järgnevad aastad veetis ta samal kohal hoopis Hiiumaal ja Tõrvas. 1959. aastal naasis H. Salm aga Valka ning alustas tööd miilitsaorganeis. Hiljem töötas ta veel teisteski linnades, kuid jäi seotuks korrakaitse- ja julgeolekuorganitega. 1966. aastal määrati H. Salm Põlva rajooni TSN TK Siseasjade Osakonna ülema asetäitjaks operatiivalal ja 1970. aastal sai temast sama osakonna ülem – ametipost, millele ta jäi pikkadeks aastateks.²²⁹ Kõrgel kohal oleva ametnikuna võttis H. Salm aktiivselt osa ka parteialgorganisatsiooni tööst ning ühiskondlikust tegevusest (nt õiguslased loengud elanikkonnale). Teda on seostatud Eesti kahe viimase teadaoleva metsavenna tabamisega – nende kinnivõtmiseks korraldatud haarangute käigus hukkusid nii Kalev Gustav Arro (1974) kui A. Sabbe (1978).²³⁰ Just seoses K. G. Arro saatusega võib H. Salmi nime leida ka propagandalugudest endist – 1975. aasta järjeloos „Viimane padrun“ esineb Põlva rajooni siseasjade osakonna ülem H. Salm hea kangelase rollis, tehes *bandiit-terroristina* kirjeldatud metsavenna kahjutuks. Kirjatöö sisaldab ka lõiku H. Salmi K. G. Arro kohta koostatud raportist.²³¹

H. Salmi isikutoimiku 80ndate algust puudutavast osast võib leida ka paar tema ametialast tegevust kritiseerivat otsust, kuid mehe senised parteilised karistused tühistati 1982. aastal.²³² Siiski vabastati H. Salm 1983. aasta suvel ametist Põlvas ning viidi üle samale ametikohale Valga rajooni.²³³ 1985. aastal tõusis tema personaalküsimus aga taas esile ning 6. märtsist pärineb Valga rajoonikomitee vastus EKP Keskkomiteele, kus teatatakse H. Salmi järjekordsest parteilisest karistusest ning nõustatakse tema ametist vabastamisega. Ametliku otsuse kogenud töötaja pensionile mineku kohta võib leida 17. maist 1985.²³⁴ Pärast seda töötas H. Salm Valga Koduloomuuseumi direktorina ning tegeles aktiivselt kirjutamisega. H. Salm suri 25. aprillil 2008. aastal Valgas.

²²⁸ ERAF, f. 1, n. 6, s. 1341, lk 4, 6-7.

²²⁹ Samas, lk 4p-5, 14-15.

²³⁰ Kaasik, Maris S. Viimased metsavennad raiuti lõpuks graniiti. // Lõunaleht, 07.07.2009. [<http://www.lounaleht.ee/index.php?page=1&id=2366>]. Viimati vaadatud: 8. aprill 2013.

²³¹ Paperno, M. Viimane padrun, 22.03.1975, lk 4.

²³² ERAF, f. 1, n. 6, s. 13410, lk 32-36.

²³³ Samas, lk 40.

²³⁴ Samas, lk 47, 50.

Propagandistlikku tegevust alustas H. Salm juba enne pensionile minekut ning 1977. aastal avaldas ajaleht Koit lausa kaks tema kirjutatud metsavennalugu – „Rännukaarel“²³⁵ ja „Soojärve saladus“.²³⁶ H. Salmi tippteos „Mõrv metsateel“ alustas Kodumaas ilmumist 1985. aasta aprillis, seega ajal, mil valmistati ette tema ametist lahkumist, ning jätkus kuni 1987. aasta veebruarini välja. Tegu on ühe mastaapseima ning informatiivseima metsavennalooga, mis nõukogude ajal üldse avaldatud, kusjuures tähelepanuväärne on ka selle sihtgrupp – Kodumaad kasutati eelkõige väliseestlastele suunatud propaganda levitamiseks. „Mõrv metsateel“ loomise juures oli esmase tähtsusega asjaolu, et H. Salmile anti K. G. Arro tabamise järel luba kasutada salajast agentuurtoimikut, kusjuures autori enda sõnul ei huvitanud teda mitte vastastikused tapmised, vaid julgeolekuorganite *peened agentuurkombinatsioonid, metsavendade „vastuluure“ ja see, kuidas püüdmisvõrku punuti*.²³⁷ 1986. aasta novembris ilmus H. Salmilt ka „Orioni salga lõpp“, mis keskendub J. Rootsi *bandele*.²³⁸ Taasiseseisvumise järgsel ajal asus H. Salm seniste teemade kõrval kirjutama hoopis looduskaunistest ning ajaloolistest paikadest, avaldades selliseid raamatuid nagu „Taagepera sajandite tuules“²³⁹ või „Helme kalmistu“²⁴⁰, ent ta ei unustanud ka luuret ja metsavendi. Nii ilmus 2004. aastal mahukas „Viie luure agent“²⁴¹, 2007. aastal oli H. Salm Kalju Roolaine sõjaaega kirjeldavate memuaaride „Mälestuste kütkeis“²⁴² koostajaks ja toimetajaks ning veel 2008. aastal avaldas ta dokumentaaljutustuse „Luurekooli „Metskassid““.²⁴³

H. Salmi kirjutisi võib pidada nõukogude metsavennapropaganda kõrgeimale tasemele kuuluvaks, sest ta oskas sündmusi kirjeldada petliku detailsusega, mis muudab tema lood erakordselt mõjusaks. H. Salmi teoseid on kohati lausa objektiivsekski peetud²⁴⁴, ent nende põhjalikum analüüs ei jätta kahtlust selles, et tegu on propagandaga. Loomulikult on tagantjärele raske öelda, kas H. Salmi lugude sisu oli mõjutatud rohkem autori isiklikust vaatenurgast ja soovist toimunud propagandistlikult läheneda või ajastust, kus asju polnud

²³⁵ Salm, Hans. Rännukaarel. // Koit, 18.08.1977, lk 2.

²³⁶ Salm, Hans. Soojärve saladus. // Koit, 26.11.1977, lk 3.

²³⁷ Kaasik, M. S. Viimased metsavennad raiuti lõpuks graniiti.

²³⁸ Salm, Hans. Orioni jõugu lõpp. // Aja pulss, 1986. a november, nr 22, lk 25-27.

²³⁹ Käsper, Karl; Salm, Hans. Taagepera sajandite tuules. Valga: Litero 2005.

²⁴⁰ Lepik, Mall; Salm, Hans. Helme kalmistu. Valga: Litero 2007.

²⁴¹ Salm, Hans. Viie luure agent. Eesti luurajatest Teises maailmasõjas. Tallinn: Maalehe Raamatud 2004.

²⁴² Roolaine, Kalju. Mälestuste kütkeis. Valga: Litero 2007.

²⁴³ Salm, Hans. Luurekooli „Metskassid“. Tõrva: Litero 2008.

²⁴⁴ Nt kandis Valga raamatukogus 2009. aastal Hans Salmi loomingule pühendatud näitus pealkirja „Koduuri ja ajaloolane Hans Salm – 75“. Salmi usaldusväärseks ajaloolaseks pidamist on ette heitnud ka Margit-Mariann Koppel oma artiklis „August Sabbe radadel“. – Koppel, Margit-Mariann. August Sabbe radadel. // Kultuur ja Elu, 4/2005. [http://kultuur.elu.ee/ke482_august_sabbe.htm]. Viimati vaadatud: 15. aprill 2013.

tegelikult võimalik teistsugusest aspektist kirjeldada. Arvestades autori ametialast tausta on aga keeruline ette kujutada, et ta ei suhtunud metsavendadesse kui kurjategijatesse.

Sisuliselt on lihtsam lahata H. Salmi väiksemamahulisi lugusid, näiteks 1977. aastal ilmunud lühijutte, mille fookus on selge. Kuigi H. Salm hiljem väitis, et vastastikused mõrvad teda ei huvitanud, siis vähemalt Lõuna-Eesti metsavendade, kes on H. Salmi kirjutiste peategelasteks, toime pandud tapmistele pööras ta oma varasemates kirjutistes rohkelt tähelepanu, loomulikult kallutatult (vägagi detailsed ja verised kirjeldused). „Rännukaarel“²⁴⁵ kujutab endast sõjajärgsetel aastatel langenute surmade lühikirjelduste loetelu, milles autor lihtsalt hüppab ühelt sündmustelt teisele. Asi on lahendatult kavalalt, sest loo alguses mainitakse, et kirjutise taustaks on matkaretk noortega Põlva rajoonis, mille raames külastatakse ka sõjajärgseil aastail elu kaotanute hukkamiskohti. Sellesse vaid leheküljepikkusesse juttu suutis H. Salm põimida lausa kaheksa inimese, sh hulgas ka Hans Valli (loe selle propagandistlike lugude kangelase kohta lähemalt 4.2), surmajuhtumid. Metsavennasalkadest on tähelepanu keskpunktis eelkõige J. Rootsi *bande*.

„Soojärve saladus“²⁴⁶ kirjeldab seda, kuidas autor koos ühe kolleegiga otsib Koorastes kadunud metsajärve, mille pinnale oli 50ndate lõpul tundmatu laip ujunud – tollal jäi juhtum lahendamata. Sujuvalt liiguvad H. Salmi mõtted 1945. aastasse ning ta kirjeldab vendade Tikerpuude (juht väidetavalt Mihkel Tikerpuu) salga tegevust. Loomulikult selgub, et nemad olidki leitud surnukeha aastakümneid tagasi vette visanud. 1977. aasta lugusid võrreldes tuleb aga tunnistada, et „Soojärve saladuse“ sisu on siiski oluliselt vähemal määral nõ propagandistliku kastmega üle ujutatud. „Orioni jõugu lõpp“²⁴⁷, mis on samuti vaid paar lehekülge pikk, ilmus teistest jutukestest märgatavalt hiljem ning keskendus taas J. Rootsi salgale, selle tegevuse ja lõpu kirjeldamisele. Ehkki loost võib leida arvestataval määral informatsiooni (nt nimesid, dateeringuid), ei ole autor suutnud ennast tapmist kirjeldamisel tagasi hoida ning jagab lugejaga kõikvõimalikke vägivaldseid ja propagandistlikke üksikasju. Jätkuvalt on juttu pigem *bandiitidest* kui metsavendadest. „Orioni jõugu lõpu“ avaldamise ajaks oli juba mõnda aega jõudnud ilmuda ka H. Salmi peateos, silmapaistvalt pikk ja põhjalik „Mõrv metsateel“.

Tervelt kahe aasta jooksul Kodumaas populaarsust koguda jõudnud järjejutule pole informatiivsuse osas nõukogudeaegsete metsavennalugude seas võrdset. Paistab, et H. Salm

²⁴⁵ Salm, H. Rännukaarel, lk 2.

²⁴⁶ Salm, H. Soojärve saladus, lk 3.

²⁴⁷ Salm, H. Orioni jõugu lõpp, lk 25-27.

võttis ette talle usaldatud agentuurtoimiku ning püüdis sellest võimalikult palju sündmusi ja teavet üheks looks kokku vorpida ning publitseerida. Äärmiselt avameelsel teosel lubati üllatavalt kaua ilmuda, ent lõpuks otsustasid julgeolekuorganid selle siiski keelata.²⁴⁸ Paistab, et antud loo tekkepõhjuseks polnud siiski H. Salmi soov metsavendlusele varasemast objektiivsemat hinnangut anda, pigem oli mehel uurija hing ning tahe tema kätte sattunud põnevaid materjale laiema rahvahulgaga jagada. „Mõrv metsateel“ puhul torkab silma see, kuidas teksti konkreetsemate ja informatiivsemate osade juures on ilmselgelt toetutud kindlatele dokumentidele, samas kui H. Salmi poolt juurde kirjutatud heietavad lõigud ning vahelaused ei erine propagandistlikkuse ja stiili poolest tema eelnevatest töödest just kuigi palju. Põhimõtteliselt on tegu pika ülevaatega *Võrumaa metsavendade tegevusest, kes sõja järellainetuseski surma ja õnnetust külvasid*²⁴⁹, kus autor ütleb otse välja, et tema meelest olid metsavennad *riisujad ja tapjad*.²⁵⁰ H. Salm võttis järjest ette kuulsaimad Lõuna-Eesti partisanid, nende elulood ja tegemised, eelkõige tapmised, pakkudes nende vaheladeks hõrdaid kirjeldusi *bandiitide* ohvritest – võte, mis on selle propagandakirjaniku loomingule vägagi iseloomulik. Kahtlemata mõjuvad propagandistlikult H. Salmi poolt kirja pandud metsavendadevahelised dialoogid, millest autoril vaevalt aimu sai olla. Samuti ei pääse ta mööda Lääne luuretalitluste teemast ja A. Rebase plaanide tutvustamisest. Tulenevalt sellest, et H. Salm ei jätnud „Mõrv metsateel“ kirjutamist pooleli oma vabast tahtest, lõpeb lugu mõnevõrra ootamatult ning otsad tõmmatakse kiiruga kokku. Just selle mahuka ja uue informatiivsuse perioodi imehästi peegeldava kirjatöö loomise tõttu võib H. Salmi propagandameistri tiitliga pärjata.

3.3. Igor Gaspl

I. Gaspl (vt Lisad foto 5) sündis 24. septembril 1924 Voronežis. Aastatel 1943-1947 kuulus ta komsomoli ning oktoobris 1951 sai ka kommunistliku partei liikmeks. Keskhariiduse omandas I. Gaspl aastatel 1932-1942 Voroneži Keskkoolis, kõrghariiduse aga Voroneži Riiklikus Ülikoolis 1947-1952, õppides seal vene keelt ja kirjandust ning lõpetades kiitusega.²⁵¹ I. Gaspli ankeedis võib esimese väljatoodud teenistuskohana näha kuulumist hävituspataljoni koosseisu Voronežis 1943. aastal. Voronežis viibis I. Gaspl kuni ülikooli filoloogina lõpetamiseni, siirudes seejärel tööle Tallinnasse ajalehe Sovetskaja Estonija juurde.²⁵² Ta jäi

²⁴⁸ Kuusk, P. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega, lk 11.

²⁴⁹ Salm, H. Mõrv metsateel, 10.04.1985, lk 7.

²⁵⁰ Samas, 24.04.1985, lk 6.

²⁵¹ ERAF, f. 1, n. 6, s. 10549, lk 5.

²⁵² Samas, lk 5p-6.

lehega seotuks kuni pensionipõlve alguseni 80ndate I poolel, sealjuures korduvalt ametiredelil tõustes.

Kahtlemata on I. Gaspli (muuhulgas) metsavendluse kuvandit ilmestava propagandistliku loomingu lipulaevaks tema 1960. aastal avaldatud dokumentaaljutustuste kogumik „Tõestisündinud lood“, milles esitatud kuuest novellist kaks on pühendatud relvastatud vastupanule – „Hunt“ püükses“ ja „Jätis“.²⁵³ Esimene neist ilmus esmakordselt juba 1958. aastal („Hunt“ lõksus“). 1964. aastal ilmus Noorte Hääles „Langenud teenistuskohustuste täitmisel“, mille võib leida ka 1966. aasta kogumikust „Mehised inimesed“ pealkirja all „Langenud teenistuskohustuste täitmisel. Dokumentaaljutustus tšekist Jaan Põdrast“. Samuti publitseeriti nimetatud lugu 1984. aastal eestikeelsena trükivalgust näinud kogumikus „Kompromiss on välistatud. Lugusid Eesti tšekistidest“, kus see kannab nime „Teenistuskohustuste täitmisel“. Samast kogumikust võib leida veel ühe I. Gaspli lühijutu – „Lõksu „penidele“.“²⁵⁴ Nähtavasti tavatses I. Gaspl oma lugusi sageli korduvkasutada, moondades vähesel määral nende pealkirju ning tehes ka sisus kosmeetilisi muudatusi (muutes lausete järjekorda, kasutades sünonüüme jne). 1980. aastal ilmus temalt raamat „Pole välistatud, et... : olukirjeldused kriminaaljälituse töömailt“²⁵⁵, kuid selle aines pole metsavendlusega seotud.

Seega, kuigi I. Gaspli kirjutatud lugusid avaldati arvuliselt tunduvalt rohkem, saab siiski rääkida vaid neljast erinevast tema poolt loodud metsavennaloost. Neist varaseimaks oli ka hiljem samalaadse pealkirja all ilmunud „Hunt lõksus“. Nimetatud jutukese antikangelasteks on Albert Kosenkranius ning tema kaaslased Viktor Olde ja Ervin Saar – kõigist metsavendadest räägitakse nene pärisnimesid kasutades. Ent tõepärased nimed moodustavadki lõviosa paikapidavast informatsioonist, mida nimetatud lugu sisaldab, sest kogu sündmustik on kaetud paksu propagandakihi. Samas ei varjanud autor lugeja eest fakti, et A. Kosenkraniuse kaaslased hukkusid haarangu käigus ning peamees ise mõisteti kohtus surma (I. Gaspli sõnul loomulikult rahva kiiduavalduste saatel). Teisena sündis vaid ühel korral publitseeritud „Jätis“, mis oli suunatud Ants Aunveri, väidetavalt vägivaldse taluperemehe, ja tema lähimate kaaslaste Johannes Heska (Heeska)²⁵⁶ ning August Suve tegevusele. Viimane neist olnud väidetavalt välisluure resident – tõenäoliselt on tegu sajaprotsendiliselt

²⁵³ Gaspl, Igor. Tõestisündinud lood. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1960.

²⁵⁴ Gaspl, Igor. Lõks „penidele“. // Kompromiss on välistatud. Lugusid Eesti tšekistidest. Koost. Nikišin, V; Papulovski, I. Tallinn: Eesti Raamat 1984, lk 187-209.

²⁵⁵ Gaspl, Igor. Pole välistatud, et ... : olukirjeldused kriminaaljälituse töömailt. Tallinn: Eesti Raamat 1980.

²⁵⁶ Johannes Heeska on saanud tuntuks eelkõige sellega, et tema juhtimisel rööviti 1. detsembril 1948 ühte reisirongi, saades saagiks tuhandeid rublasid.

väljamõeldud tegelasega. „Jätises“ vahelduvad erinevate tapmiste kirjeldused kunstlike ja kohatute ilukirjanduslikkusele pretendeerivate repliikidega ning lugu lõpeb A. Aunveri tabamisega. Autor väidab, et A. Aunverit oli II maailmasõja ajal innustanud kommuniste tapma soov sakslaste usaldus võita – koostati isegi konkreetne nimekiri. Sellegi loo tõsiseltvõetavus piirneb metsavendade nimedega. Korduvkasutusse ei läinud ka oluliselt hilisem „Lõks „penidele““, mis ilmus propagandakirjanduse kontekstis üsnagi arvestavava väärtusega kogumikus ning ajastul, mil paljud propagandalood sisaldasidki varasemast märgatavalt rohkem konkreetset informatsiooni. Nimetatud jutukese peamiseks antikangelaseks on Erich Jerlet (Jerlet)²⁵⁷ ning käsitletakse ka tema poolt korraldatud ja läbi viidud kuulsat rongiröövi, mis leidis aset 5. septembril 1951. Üsna põhjalikult tutvustatakse kuulsa rongiröövli tausta ning juttu on ka E. Jerleti kaaslasteks olnud Elmar Saarest ja R. Saaliste tegevusest. Avalikustatakse, et E. Jerleti aitas kinni võtta agent, kes ta viinast täis jootis, ehkki väidetavalt oli see viin tegelikkuses mürgitatud.²⁵⁸ Vaatamata tüüpilisele pealispinnale, võib öelda, et tegu on propagandakirjanduse kontekstis suhteliselt informatiivse kirjutisega.

I. Gaspli olulisimaks kirjatööks võib pidada jutukest „Langenud teenistuskohustuste täitmisel“ (varaseim pealkiri), mis leidis ka kõige rohkem avaldamist. Teoses saavad tavapärasest rohkem tähelepanu positiivsed kangelased, eriti julgeolekutöötaja J. Pöder, kelle saatus andsiki loole nime. Antikangelaste osas torkavad silma eelkõige Hirmus Ants (hilisemates lugudes Julm Ants), kelle pärisnimi olevat Kaljukivi, ning välja mõeldud luure- ja diversioonigrupi juht Erich Sorg. Autor lasi kirjutades oma fantaasial lennata ning kasutas ka selliseid nimesid, nagu Canaris ja Cellarius (hiljem ainult Canaris). Tüüpilise propagandavõttena on sisse toodud nõ eksinud metsavend, kes kuulus varem Julma Antsu salka, kuid muutis nende suhtes meelt, nähes, milliste jubedustega nad tegelevad. Võib öelda, et tegu on looga, kus metsavendade maine mustamisega samal olulisel kohal on julgeolekutöötajate kiitmine. Võrreldes nt „Lõksuga „penidele““ sisaldab J. Põdra lugu tänapäeva vaatenurgast huvipakkuvat teavet kindlasti vähem. I. Gaspl ei jõudnud küll ühegi konkreetset metsavendadele suunatud raamatu või pikema loo kirjutamiseni, kuid nelja jutu, mille peamised tegelaskujud ei kordu, avaldamise tõttu võib teda siiski silmapaistvate propagandaautorite nimekirjas esile tuua.

²⁵⁷ Erich Jerlet mõisteti 1952. aastal, just talle on pühendatud üks raamatusarja „Metsavenna-Eri“ teostest – „Erich Jerlet: sajandi rööv“.

²⁵⁸ Metsavendade juhid: Erich Jerlet. // Eesti metsavendade kodulehekül. [http://www.esm.ee/public/projektid/5/juhid/jerlet.html]. Viimati vaadatud: 11. aprill 2013.

3.4. Ivan Papulovski

I. Papulovski (vt Lisad fotod 6 ja 7) sündis 11. detsembril 1923 Temnovka külas Sverdlovski oblastis. Komsomoli ta ei kuulunud, kuid 1948. aastal sai temast kommunistliku partei liige.²⁵⁹ Ta lõpetas 1952. aastal Leningradi oblasti parteikooli ajakirjanduse alal ning 1961-1968 omandas kaugõppes ajalooalase hariduse Tartu Riiklikus Ülikoolis. ENSVsse jõudis I. Papulovski 1946. aastal, asudes kõigepealt tööle vaneminspektorina Siseministeeriumi maanteede ja teekatteta teede valitsuses ("VIIIОСДОР").²⁶⁰ Peagi alustas ta aga edukat karjääri ajakirjanikuna, töötades väga erinevatel ametipostidel ning pälvides oma erialase tegevuse eest sealjuures ka korduvalt tunnustust (nt ENSV teenelise ajakirjaniku preemia 1981. aastal). Kõik sai alguse 1947. aastal, mil I. Papulovski asus tööle Noorte Hääle korrespondendina, millele järgnes toimetajatöö Kirde-Eestis kohalikes ajalehtedes. Aastal 1953 sai ta Molodjož Estonii vastutavaks toimetajaks ning 1962 Sovetskaja Estonija osakonnajuhatajaks ja vastutavaks toimetajaks. 1968-74 töötas I. Papulovski „Aktuaalse kaamera” peatoimetajana, kusjuures 60ndatel (sh ka ETVs töötamise algusaegadel) sattus ta pahandustesse seoses alkoholi liigtarvitamisega²⁶¹, ning 1978-91 ajakirja Tallinn toimetajana. 1965-68 oli ta ka Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee sektorijuhataja. Ajakirjandusliku töö kõrvalt avaldas I. Papulovski näidendeid, olukirjeldusi jms. Teenekas ajakirjanik alustas pensionipõlve 1986. aastal²⁶² ning suri 23. jaanuaril 1998 Tallinnas.

Käesoleva töö raames võiks esile tuua kahte raamatut, mis on I. Papulovskiga tihedalt seotud – 1984. aastal ilmus tema kaastööl valminud „Kompromiss on välistatud. Lugusid Eesti tšekistidest“, mis sisaldab lugusid eri autoritelt, ning 1990. aastal „Õised külalised. Eesti julgeoleku tegevusest sõjajärgsel perioodil“. Mõlema teose puhul on tegu puhtakujulise propagandaga, ehkki esimene neist on üllatavalt informatiivne, sisaldades muuhulgas väljavõtteid julgeolekuorganite dokumentidest. Nimetatud kogumikust võib aga leida vaid ühe I. Papulovski enda poolt kirjutatud loo – selleks on „Tšekist tšekistide perekonnast“ (lk 131-149), mis ei keskendu otseselt metsavendlusele, ehkki julgeolekutöötajaid kiites mainitakse nende võitlust relvastatud *bandiitide* vastu ning kirjeldatakse ka mõnda üksikut metsavendade poolt toime pandud tapmistest. Kogumiku fookus tuleb hästi esile teose eessõnas, kus kirjutatakse, et *selles näidatakse tšekistide oskuslikku ja kangelaslikku tööd*

²⁵⁹ ERAF, f. 1, n. 6, s. 12679, lk 13.

²⁶⁰ Samas, lk 19.

²⁶¹ Samas, lk 56, 72.

²⁶² Samas, lk 94.

*bandiidijõukude tõkestamiseks ja hirmutatud ja vaenuliku propagandada segadusse viidud inimeste tagasitoomiseks rahuliku loova töö juurde.*²⁶³

I. Papulovski enda kirjutistest on metsavendluse temaatika osas peamiseks siiski „Õised külalised“, mis koosneb kahest loost. Neist esimene („Õised külalised“) keskendub konkreetset relvastatud vastupanule, teine aga hilisemale ajale. Raamatu kirjelduses rõhutatakse taas eksinud metsavendade olemasolu – teos rääkivat *Eesti julgeolekuorganite võitlusest spioonide ja metsavendade vastu ning selle nimel, et tuua metsadest tagasi kodudesse talupojad, kes olid lasknud end petta nõukogudevastases propagandast*. Üldiselt on siiski tegu üsna tavalise propagandalooga, mis oma ilmumisaastal kindlasti naeruväärsena mõjus. Rõhutatakse seda, et metsavennad olid inimesi nende metsa tõmbamiseks petnud, rääkides valesid nõukogude võimu kohta. Autori väitel polnud Saksa sõjaväes võitlemine tegelikult mingi eriline kuritegu ning ka Omakaitse kuulumine olnud vaid väike patt.²⁶⁴ Loos täidab antikangelase rolli keegi Tirsi Vello, kes juhtivat 20liikmelist *bandet*. Nimetatud kirjatüki tõsiseltvõetavus on nullilähedane, tegu on vaid propagandistlikku väärtust omava teosega. Paistab silma I. Papulovski kui autori nõrgem seos julgeolekuorganitega, sest nähtavasti pole ta oma lugu kirjutades ühelegi konkreetsele dokumendile toetuda saanud. Arvestades „Õiste külaliste“ ilmumisaega (1990, venekeelne originaal 1988), võib väita, et I. Papulovski oli üks neist propagandameisritest, kes ei suutnud (või ei tahtnud) lõpuni välja oma lugudes relvastatud vastupanu kohta väheselgi määral adekvaatsemat teavet avaldada. Vastandlike nägemuste perioodile kohaselt annavad tema kirjutistes pigem tunda ennastõigustav toon (st et juhtumus olid süüdi metsavendade valed, sest tegelikkuses polnud nõukogude võim sugugi nii karm) ning püüd vanade mallide juurde jääda.

3.5. Rafael Mihhailov

R. Mihhailovit (pärisnimi Himmel Sarv) võib välja valitud autoreist kõige salapärasemaks pidada, sest tema elukäigu kohta on keeruline informatsiooni leida. 1985. aasta esimeses Aja Pulsis tutvustati R. Mihhailovit kui Leningradi kirjanikku, kelle kaasabil endine tšekist D. Taevere 1979. aastal ilmunud teoses „Agoonia“ sõjajärgseisse aastaisse tagasi pöördus. Nimetatud artiklis reklaamiti lugejale ka R. Mihhailovi uusimat raamatut, mille nimeks

²⁶³ Kompromiss on välistatud, lk 3.

²⁶⁴ Papulovski, I. Õised külalised, lk 7, 10.

„Kutsumata külaline“. Teost tutvustati kui dokumentaalse materjali kirjanduslikku töötlust, kus autor iseseisvalt julgeolekuorganite sõjajärgse tegevuse temaatika uuesti ette võtab.²⁶⁵

„Agoonia“ sisust on pikemalt juttu seoses D. Taeverega (vt 3.1), kellega kahasse R. Mihhailov nimetatud raamatu välja andis, kuid lähemalt tasuks tutvuda ka „Kutsumata külalise“ süžeeaga. Autori suhtumine ja loo raskuspunktid avalduvad teose järelsõnas, kus kirjeldatakse sõjajärgset aega ning relvastatud vastupanu järgmiselt: *Nõukogude Liidu paljurahvuselises vennalikus peres hitlerlaste poolt purustatud majandust taastava töörahva iga sammu püüti õelalt takistada, see-eest kuulutati aga metsavendade bandede pealikud peaaegu et rahvuskangelasteks. Koos Eesti metsadesse saadetud SS-lastega korraldasid nad röövimisi ja kallaletunge, uusmaasaajate ning nõukogude ja parteitöötajate tapmisi.*²⁶⁶ Väidetavalt on teosel ajalooline taust, ehkki R. Mihhailov tunnistab selles isegi, et ta on toonud *sisu arendamise huvides ohvriks dateeringute täpsuse ning köitnud omavahel kokku sündmusi, mis toimusid eraldi, teistsuguses ajalises järgnevuses.*²⁶⁷ Pärast mõningast pausi hakkasid alates 70ndate lõpust taas ilmuma kirjatööd, kus metsavendlust jõuliselt emigrantlike keskuste ja välisluurega seostati ning „Kutsumata külaliseski“ rõhutatakse kohaliku vastupanuliikumise sõltuvust välismaistest isandatest ja metsavendade kuulumist mingisse suuremasse võrgustikku (esinevad ka kõik nõi korüfeed, nagu A. Rebane, August Torma jne).²⁶⁸

Üldiselt võib aga öelda, et tegu on igati eeskujuliku propagandateosega, kus pööratakse tähelepanu mitmetele tuntud metsavennajuhtidele ja nende *bandedele*. Autor alustas Ants Musta (pärisnimi olevat Hirve)²⁶⁹ salgast, mis olevat silma paistnud *fanaatilise julmusega*.²⁷⁰ Järgmisena võttis R. Mihhailov ette Avo Pressi (Avo Pruus)²⁷¹, keda süüdistas ka 13. märtsil 1946 Sõmerpalus toimunud veretöös (loe lähemalt 4.2). Pressi *bande* likvideerimisega seoses esineb küll dateering 1. aprill 1946, kuid haarangu enda kirjeldus on rängelt propagandistlik. Autor ei unustanud ka Piho (Voldemar Piho), Riho Randmetsa (Paul Randmaa) ja Žigurs-

²⁶⁵ Mihhailov, Rafael. Kutsumata külaline. // Aja Pulss, 1985. a jaanuar, nr 1, lk 30-31; 1985. a jaanuar, nr 2, lk 30-31.

²⁶⁶ Mihhailov, R. Kutsumata külaline, lk 219.

²⁶⁷ Samas, lk 221.

²⁶⁸ Samas, lk 15.

²⁶⁹ Jaan Ellen on oma „Okupandi salapäevikute“ II raamatus avaldanud lõigu Aleksander Resevi 26. veebruarist 1946 pärinevast teatest, kus on kirjas järgmine info: *Viljandimaal tegutses kaua endise politseikonstaabli Ants Musta bande. Metsikult tapeti partorgid Aleksander Paju ja Heino Ott, NKVDlane Vorobjov jne. 5. kuni 31. detsember tappis BVVO operatiivgrupp 2 ja arreteeris 22 bandiiti ja nende abistajat. Kinni võeti ka Ants Must.* – Ellen, Jaan. Ei halastust, ei armu. Okupandi salapäevikud, II. Tallinn: Jaan Ellen 2007, lk 74.

²⁷⁰ Mihhailov, R. Kutsumata külaline, lk 8-10.

²⁷¹ Avo Pruus hukkus 1. aprillil 1946 toimunud Hindriku talu lahingus.

Rumjantsevi (Viktor Rumjantsev) salkade hävingut ning kirjutas pikemalt J. Rootsist ja E. Ilbist. Kõigi salgaliidrite kirjeldused on äärmiselt kallutatud, eriliselt on vaeva nähtud E. Ilbi verise kuvandiga. Tõsiseltvõetavuse osas jääb „Kutsumata külaline“ pehmelt öeldes tagasihoidlikuks, ehkki loomulikult sisaldab seegi propagandalugu üksikuid tõepäraseid infokilde, mis peaksid aitama lugu usutavamaks muuta. „Kutsumata külaline“ sobiks ideaalselt nõukogude propagandale tüüpiliste võtete tundmaõppimise allikaks, seda eelkõige metsavennalugude kontekstis. Just see tõsiasi ning raamatu mahukus õigustavad R. Mihhailovi propagandaautorina esiletoomist, vaatamata sellele et tema elulugu jääb allikate vähesuse tõttu puudulikuks.

4. METSAVENDLUSE KASUTAMINE PROPAGANDARELVANA – EESTI RELVASTATUD VASTUPANULIIKUMISE KUVAND PROPAGANDAKIRJANDUSE PÕHJAL

4.1. Metsavennasalkade juhtide kuvand Ants Kaljuranna näitel

4.1.1. Ants Kaljuranna elulugu 1917-1951

A. Kaljuranna elukäiku uurides tuleb arvestada asjaoluga, et kui ta kord muutus kurikuulsaks Hirmus Antsuks, kes oli pigem sümbol kui üks konkreetne inimene, hakkasid teisedki metsavennad tema hüüdnime kasutama ning sellega omi tegusid märgistama. Nii loodeti süvendada hirmuõhkkonda oma peamise vastase – Nõukogude julgeoleku – ridades ning tugevdada relvastatud vastupanu autoriteeti, sest koos metsavendade liidrite legendaarsuse kasvuga suurenes elanikkonna toetus nende võitlusele ning see oli liikumise eksisteerimiseks hädavajalik. Veel tuleks silmas pidada seda, et ka rahvasuu armastas A. Kaljuranna loole pööraseid juhtumisi külge pookida – mitu seesugust folkloorset legendi on „Metsavendades“ lugejani toonud M. Laar. Esile on toodud unikaalsete ja universaalsete legendide olemasolu, mis tähendas, et analoogilisi tegusid seostati erinevate metsavendadega (Hirmus Antsuga seotud legende vt Lisad tabel nr. 1).²⁷² Pärnumaal võis loo peategelaseks olla Hirmus Ants, kusagil mujal aga mõni teine kohalik liider.

A. Kaljurand sündis 20. oktoobril 1917. aastal Tallinnas Nõmmel, kuid tänu saarlasest ema Juulile möödus tema lapsepõlv Põhja-Saaremaal Teesu külas. Perekonna esialgne nimi oli Siitse, kuid sellest sai eestistamise käigus A. Kaljurand. Tulevane metsavend kasvas üles vaestes oludes ning isata, kelle kohta täpsemad andmed puuduvad. Haridust omandas ta Pidula koolis kuue klassi jagu. 1935. aastal asus mees Pärnusse, kus elas ning töötas sulasena Soontaga valla Õepa külas.²⁷³

Eesti Vabariigi ajal kuulus A. Kaljurand Kaitseliitu ning lõi hiljem kaasa 1941. aasta juulikuus alanud Suvesõjas. Juba siis oli ta selgelt kommunistliku režiimi vastane, osaledes Soontaga vallamaja ülevõtmises võimude käest, mille käigus sai surma viis vallaametnikku,

²⁷² Kuusk, P. Oli Eesti aeg, Vene aeg, Saksa aeg ja siis tuli Hirmus Antsu aeg, lk 141.

²⁷³ Mandel, Mati. Hirmus Antsu lugu. // Kultuur ja Elu, 2010, nr 1, lk 53.

ning Läänemaa ja Pärnumaa okupantidest vabastamises.²⁷⁴ A. Kaljuranda oli suhtumises nõukogude võimu oluliselt mõjutanud 1941. aasta juuniküüditamine, mille õiglusetus muutis uue korra talle vastuvõetamatuks.²⁷⁵ A. Kaljurand kuulus ka Omakaitsele ning Saksa okupatsiooni all astus ta juba 1941. aasta augustis vabatahtlikult Saksa armeesse, sõdades alates 1942. aastast rindel Pihkva frondil Punaarmee vastu. 1943. aastal mobiliseeriti ta allohvitserina Eesti SS-Leegionisse.²⁷⁶ Teenistuse jooksul tunnustati A. Kaljuranda nelja medali ja kahe aumärgiga.²⁷⁷

1944. aasta sügisel deserteerus A. Kaljurand Saksa armeest, asudes teele Saaremaale, kuid Lihulas arreteeriti ta Nõukogude võimude poolt ning toimetati Tallinna sõjavangilaagrisse. Võimalik, et kodukanti mineku taga oli mõte läände põgenemisest, kuid see ebaõnnestus.²⁷⁸ Kaua meest kinni pidada ei suudetud – juba paari nädala pärast põgenes A. Kaljurand vangistusest.²⁷⁹ Teel Soontaga valda kohtus ta Ülo Kaaluga²⁸⁰, kes oli rahvuslikult meelestatud kaasvang Tallinna vangilaagrist.²⁸¹ Põgenemisest ja Ü. Kaaluga kohtumisest said esimesed sündmused, mida mehed kajastasid oma päevikus, mis kujutab endast lakoonilistest sissekannetest koosnevat logiraamatut.²⁸² Koos otsustati end varjata ning jätkata nõukogude võimu vastu võitlemist. Päevikusse, mida täitis peamiselt Ü. Kaal, on tegevuse algusajaks märgitud 8. detsember 1944.²⁸³

Esialgu moodustasid A. Kaljuranna ümber koondunud metsavendade salga vaid kolm meest – A. Kaljurand ise, Ü. Kaal ning Mihkel Soodla. Nende maa-alune punker asus Õepa küla lähisel. A. Kaljurand märgib oma päevikus õppuste läbiviimist, näiteks laskeharjutusi, ning meestevahelisi vestlusi – püüti end võimalikeks väljaastumisteks ette valmistada. Nimetatud punker pidas vastu 1945. aasta kevadeni, mil miilits selle avastas ning likvideeris. Järgnevalt pidid metsavennad olude sunnil ajutiselt telkides elama, ehitades samal ajal uut punkrit Kiisamaa küla piirkonda, kus elati 1946. aasta jaanuarini. Edasi liiguti Õepa ja Kuhu külade vahele püstitatud punkrisse, kust aga juba märtsis lahkuti, sest selle asupaik oli logistiliselt

²⁷⁴ Samas.

²⁷⁵ Laar, Mart. Hirmus Ants. // Eesti Elu, 1992, nr 12, lk 7.

²⁷⁶ Vabatahtlikul-sunniviisilisel meetodil 1942. aastal moodustatud rahvusväeosa Saksa armee koosseisus.

²⁷⁷ Kiiver, V. Hirmus Ants, lk 16.

²⁷⁸ Samas.

²⁷⁹ Mandel, M. Hirmus Antsu lugu, lk 54.

²⁸⁰ Tegu on nõukogude kultuuritegelase kirjanik Aira Kaalu (1911-1988) vennaga, mis näitab ilmekalt, kui eri teed võisid uue võimu saabudes minna ühe pere inimesed.

²⁸¹ M. Laari väitel oli põgenemine kahe mehe ühine ettevõtmine. – Laar, M. Hirmus Ants, nr 12, lk 7.

²⁸² Samas.

²⁸³ Mandel, M. Kogu tõde Hirmus-Antsust?, lk 52-53. Viimase sissekande tegid mehed 5. veebruaril 1946. – Samas, lk 60.

ebasobiv.²⁸⁴ Hiljem olid grupi baaspiirkonnaks Kurese ja Vastupää külad.²⁸⁵ 1947. aastal liitus A. Kaljurand uue salgaga, mis tegutses Kirbla valla ja Soontaga valla piiril, tõustes sealgi juhtpositsioonile. 1948. aastal ühines metsavendadega Arvet Pill²⁸⁶, kellest sai A. Kaljuranna hea sõber ning nad tegutsesid koos kuni grupi likvideerimiseni. Kolmas oluline liige selles salgas oli saarlane Heino Kaup ("Meinhard"), kellest sai samuti üks A. Kaljuranna lähimaist kaaslastest ning kelle hukkamisega on seostatud tema hilisemat vastumeelsust RVLi suhtes.

Metsavendluse I etapile oli omane passiivne enese varjamine ning ka A. Kaljuranna salk ei olnud selles mõttes erandiks, hoides aastatel 1944-1945 madalat profiili ning jälgides sõjasündmuste käiku. Oldi äraootaval seisukohal ning loodeti, et pärast II maailmasõda algab uus sõda NLi ning lääneriikide vahel. Loodi ning hoiti sidemeid teiste partisanisalkadega – 1945. aasta 5.-8. aprillil võeti osa Halinga vallas Maima küla lähedal Põrgupõhja staabipunkris toimunud kokkutulekust, kus osales paarkümmend metsavenda. Koos kuulati lääne raadiosaateid ning agitatsioonikõnesid, milles väljendusid selgelt II maailmasõja tulemustega seotud ootused – järjekordne sõda pidi andma võimaluse Eesti iseseisvuse taastamiseks.²⁸⁷ Teiste seas olevat sõna võtnud ka A. Kaljurand, kutsudes üles otsustavale tegevusele, näiteks võimuvastaste rünnakute korraldamisele.²⁸⁸

1945. aasta kevadel sai alguse A. Kaljuranna salga aktiveerumine, millega kaasnesid rünnakud võimuasutustele ning muud protestiaktisioonid – 28. märtsil rünnati Soontaga vallamaja, vabastades sealsed kinnipeetavad, kusjuures vabastajad lammutasid kambri seina kangiga maha.²⁸⁹ Öösel vastu 1. maid heisati samale hoonele sinimustvalge lipp ning Nõukogude julgeoleku dokumentides on heiskajaks märgitud A. Kaljurand.²⁹⁰ Veebruaris 1946 levitati Soontagas lendlehti sisuga: *Tuhandete Eesti laste ja naiste hinged kisendavad Venemaa Sarmaatia legendikkudel õigluse järele/Kodumaa eest surnud kangelaste veri/kohustab meid tasumisvõitlusse põlise ida vaenlase vastu/seks ühine Eesti rahvas/võitlema kutsub sind Kaleva/mõõk, teravalt lõika, meil vaenlane võita.*²⁹¹ A.

²⁸⁴ Samas, lk 58.

²⁸⁵ Samas, lk 88.

²⁸⁶ Mandel, M. Hirmus Antsu lugu, lk 55.

²⁸⁷ Mandel, Mati. Metsavendlus ja märtsiküüditamine Pärnumaa põhjaosas. // Uuemaid aspekte märtsiküüditamise uurimisest. Eesti Ajaloomuuseumi teaduskonverentsi materjale. Koost. ja toim. Liivik, Olev; Tammela, Hiljar. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum 2009, lk 99.

²⁸⁸ Mandel, M. Kogu tõde Hirmus-Antsust?, lk 56.

²⁸⁹ Mandel, M. Hirmus Antsu lugu, lk 54.

²⁹⁰ Laasi, E. Vastupanuliikumine Eestis 1944-1949, lk 17.

²⁹¹ Laar, M. Hirmus Ants, nr 13, lk 7.

Kaljurannal õnnestus luua sidemed vallasekretär Lilli Allmäega²⁹², kellelt ta sai röövide planeerimisel kasulikku infot rahade liikumise kohta.²⁹³ Samuti saadi L. Allmäelt abi dokumentide vormistamisel, näiteks Ü. Kaalu taskust leiti Soontaga vallamajast pärit pitsatiga varustatud komandeerimistunnistuse blankett²⁹⁴, ning informatsiooni vallas toimuva kohta, sh operatiivgruppide tegevuse osas.²⁹⁵ 3. novembril 1945 viibis naine ülekuulamisel ning pärast seda alustas ta tööd julgeolekuorganite agent „Ellenina“.²⁹⁶ 9. mail 1946 oli tal määratud kohtumine metsavendadega Joonuse küla piirkonnas toimuval tantsuõhtul, mis tegelikult kujutas endast SARKi varitsust. A. Kaljurand olevat saabunud koos Ü. Kaaluga jalgratastel.²⁹⁷ Kokkupõrge algas segadusega, milles metsavendadel õnnestus esimesena tuli avada ning A. Kaljurannal varjuda. Ü. Kaal sai raske peahaava ning langes vangi. Esialgu pidasid tšekistid kättesaadud meest A. Kaljurannaks, sest Ü. Kaalu kotist leiti pakk salgajuhi kirju ja šifreeritud tekstiga märkmik. Mehelt endalt Nõukogude julgeolekul infot saada ei õnnestunud, sest ta suri 28. juunil saadud vigastustesse eelnevalt tunnistusi andmata. Seejuures oli oluliseks teguriks puudulik arstiabi – meest hoiti rohkem kui kuu aega meditsiinilise hooleta.²⁹⁸

Vaatamata metsavennaelule jõudis A. Kaljurand luua suhte Saaremaalt pärit Vilhelmine-nimelise neiuga, arvatavasti alates 1940. aasta lõpust, mil mees saatis Vilmale oma esimese kirja. Tutvunud olid noored aga juba lapsepõlves, sest nad elasid naabermajades.²⁹⁹ Armunute omavahelisest kirjavahetusest, mis kestis 1945. aastani, ilmneb kurikuulsa metsavenna romantilisem pool. SARK sai aga peagi nende sidemetele jälile ning Vilma arreteeriti ja toimetati Soontaga vallamaja arestikambrisse. Olukorrast kuuldes vabastas A. Kaljurand koos Ü. Kaalu ja M. Soodlaga 1945. aasta kevadel naise vangistusest.³⁰⁰ Vilma edasiseks elupaigaks sai Virika küla Järvamaal, kust SARK ta 1948. aasta novembris leidis, vahistas ning vangistusse saatis.³⁰¹ 1948. aasta aprillis oli Vilma aga sünnitanud tütre – Tiitu –, kelle

²⁹² Ants Kaljurand ja Lilli Allmäe/Lilia Alamäe olid tuttavad juba 1941. aastast saati. – Kiiver, V. Hirmus Ants, lk 35.

²⁹³ Laar, M. Metsavennad, lk 92.

²⁹⁴ Kiiver, V. Hirmus Ants, lk 35.

²⁹⁵ Mandel, M. Kogu tõde Hirmus-Antsust?, lk 59.

²⁹⁶ Samas, lk 60.

²⁹⁷ A. Kaljuranna julgusega jalgrattal ringi liikuda on seotud mitmed legendid, nt olevat ta NKVD käest pääsenud, sõites jalgrattal härrasmeheks rietatuna piiramisrõngast välja. – Laar, M. Hirmus Ants, nr 13, lk 7.

²⁹⁸ Kiiver, V. Hirmus Ants, lk 19-20.

²⁹⁹ Mandel, M. Kogu tõde Hirmus-Antsust?, lk 54.

³⁰⁰ Mart Laari sõnul pani just see seik aluse A. Kaljuranna hüüdnimele „Hirmus Ants“. – Laar, M. Hirmus Ants, nr 13, lk 7.

³⁰¹ Kiiver, V. Hirmus Ants, lk 30.

isaks on sünnitunnistusele märgitud Ants.³⁰² Hiljem oli metsavenna elus veel teisigi naisi ning üks neist sai ka poja, kelle isaks on peetud just A. Kaljuranda.³⁰³

Hirmus Antsu kuulsuse kasv, mida võimendasid legendid tema imelistest pääsemistest ning tšekistidest jagusaamistest (vt nt Lisad tabel nr. 1 legend nr. 3), oli üks põhjustest, miks A. Kaljurand sattus julgeolekuorganite erilise tähelepanu alla ning tema tabamiseks töötati välja spetsiaalne plaan. Siseasjade rahvakomissar A. Resev ja Nõukogude julgeoleku rahvakomissar B. Kumm kinnitasid 5. juulil 1945 operatiivplaani, mis nägi ette Eesti territooriumil viie operatiivgrupi moodustamise ning ka Pärnumaal loodi RJRK juhtimise all eraldi operatiivrühm³⁰⁴, mis korraldas Soontaga kandis mitu haarangut.³⁰⁵ Hirmus Ants jäi tabamata. Ta jätkas kommunistliku režiimi autoriteedi õõnestamist ning teda heroiseeris rahvasuu. K. Kroon, kelle kogutud mälestusi Mart Laar „Metsavendades“ kõrgelt hindab, on kirjutanud muinasjutulisest „Baltika“ juhtumist: *Hirmsal Antsul oli kombeks kirja teel enda saabumisest ette teatada. Nii teatas ta Pärnu restorani „Baltika“ direktorile, et saabub lõunale. Direktor viis kirja NKVD-sse. Kokkulepitud ajaks piirati restoran ümber erariietes NKVD meeste poolt. Ettenähtud ajal sõitis restorani ette Vene sõjaväe numbriga „Pobeda“ ja sealt astus välja kõrge ohvitseri mundris Ants Kaljurand, keda NKVD-lased ei tundnud. A. Kaljurand lõunatas ning jättis taldrikule rikkaliku jootraha ja taldriku alla kirja: „Suur tänu lõuna eest. Hirmus Ants“.*³⁰⁶ Tõsi on aga see, et metsavennad ei heitunud isegi linnade külastamise ees, eelkõige käidi Tallinnas ja Pärnus.

Aastaid 1947-1948 võib pidada Põhja-Pärnumaa metsavendade tegevuse kõrgpunktiks, mil salkade väljaastumised muutusid väga sagedaseks ning korraldati otseseid rünnakuid nõukogude võimu vastu, röövides ametiisikuid, panku, kaupluseid ning teisi riiklikke asutusi.³⁰⁷ Tegelikult ei jäänud partisanidel lihtsalt muud üle, kui otsustavamalt tegutsema hakata, sest nende majanduslik baas ehk talud kannatasid äärmusliku maksukoormuse all, mis raskendas oluliselt metsavendade toetamist. Samuti kasvas julgeolekuorganite surve – koostöös kahtlustatavaid inimesi jälgiti pidevalt, suurenes agentide ning nuhkide hulk.³⁰⁸ Kahe leeri vahele jäänud maarahval oli sõjajärgsetel aastatel tõesti raske. Riiklike nõudmiste eiramine tõi kaasa repressioonid, kuid nende täitmisel tuli muretseda metsavendade

³⁰² Mandel, M. Kogu tõde Hirmus-Antsust?, lk 81.

³⁰³ Samas.

³⁰⁴ Kuusk, P. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega, lk 73.

³⁰⁵ Laar, M. Hirmus Ants, nr 13, lk 7.

³⁰⁶ Samas.

³⁰⁷ Mandel, M. Metsavendlus ja märtsiküüditamine Pärnumaa põhjaosas, lk 99.

³⁰⁸ Mandel, M. Kogu tõde Hirmus-Antsust?, lk 77.

pahameele ja karistuse pärast, seetõttu toimus metsavendade abistamine tihtipeale vabatahtlikult-sunniviisiliselt. See tähendas, et talunikud, kes soodsal ajal oleksid meelsasti metsavendi abistanud, olid olukorras, kus eneselegi ei jätkunud, kuid metsavennad nõudsid jätkuvalt oma osa. M. Laari sõnul A. Kaljurand *kohalike talupidajate vara ega mehi ei puutunud*, keskendudes vaid riigiomandi rüüstamisele.³⁰⁹ Jälgides A. Kaljuranna salga tegevust, saab nimetatud väide kinnitust, kuid vaid osaliselt, sest täielikult ei suudetud taludest jõu abil varustuse hankimist vältida – 1948. aasta veebruaris rööviti kolme eri talu, kust saadi riideid, jahu, liha, raha ja muud tarvilikku.³¹⁰ Nimetatud juhtumid olid siiski erandid ning üldiselt olid salga jaoks välja kujunenud kindlad talud, kus moona järel käidi. Hirmus Antsu salga jaoks olid olulisimad toetuspunktid Kiisamaa külas asuvad Kaubi, Mokka ja Panga talud.³¹¹

Suurküüditamisele eelnenud aastatel oli A. Kaljuranna grupp väga aktiivne – rünnakud toimusid tihti ning enamasti õnnestunult. 1947. aasta juuli lõpus tapeti hävituspataljoni võitleja Erich Peitson, eesmärgiga varastada tema sõiduauto Dodge Brothers ning samal suvel rööviti ka kohalikku meiereid, kust saadi noosiks üle 50 000 rubla.³¹² 14. novembri hommikul rööviti Koonga võitööstust – saagiks üle 60 000 rubla.³¹³ 1948. aasta esimesest poolest võib Hirmus Antsu jõugu tegevusest ära märkida järgmised ettevõtmised: 26. aprillil rünnati Audru miilitsajaoskonda ja rööviti sidejaoskonda ning 18. mail toimus Pärnu-Audru teel kokkupõrge ENSV Ministrite Nõukogu autoga³¹⁴, sest see sattus peale ühe riikliku varuja veoauto röövimisele. Autos viibinud inspektor Aleksander Suurkask sai tulistamise käigus surma.³¹⁵ Tuleks ära märkida, et teadaolevalt vastutas A. Kaljurand kogu oma metsavenna-aastate jooksul isiklikult vaid ühe inimese, miilits Erich Pärtsoni tapmise eest, mis toimus 13. jaanuaril 1949. aastal.³¹⁶ Aasta teisel poolel, eelkõige suvel ja sügisel, metsavendade rünnakud jätkusid ja intensiivistusid. Olulisematest sündmusest võib välja tuua järgmised: 10. juunil rööviti Soonataga valla raamatupidajat Ilmar Kõrgemaad, 17. juunil rüüstati Audru kooperatiivi kauplust, 25. juulil Tõstamaa krediitkassat, 27. juulil öösel Kihlepa kauplust, 27. augustil Rootsi poodi, 16. septembril autobussi, 23. septembril Lõpe kooperatiivi, 15.

³⁰⁹ Laar, M. Metsavennad, lk 92.

³¹⁰ Mandel, M. Kogu tõde Hirmus-Antsust?, lk 78-79.

³¹¹ Kiiver, V. Hirmus Ants, lk 95-98.

³¹² Samas, lk 36, 40-41.

³¹³ Mandel, M. Kogu tõde Hirmus-Antsust?, lk 72.

³¹⁴ A. Kaljurand isiklikult selles konfliktis ei osalenud.

³¹⁵ Mandel, M. Kogu tõde Hirmus-Antsust?, lk 85.

³¹⁶ Kiiver, V. Hirmus Ants, lk 9.

oktoobril rändkino autot, 19. oktoobril Kirbla vallamaja.³¹⁷ Aasta viimastel kuudel muutusid metsavennad passiivsemaks, kuid sellegipoolest omastati 3. novembril suurem summa. Soonataga valla maksuinspektor Ado Laurilt ning 11. novembril rööviti 55 000 rubla Karuse valla Paatsalu krediitkassat ning kohaliku kooperatiivi kauplust.³¹⁸

1940. aastate lõpuks oli Nõukogude poolel arusaamine relvastatud vastupanust oluliselt paranenud ning julgeolekuorganite töö efektiivsemaks muutunud. Nõukogude julgeolek oli teinud kindlaks, et A. Kaljurand tegutseb grupis, kuhu kuulub viis liiget.³¹⁹ Salgajuhini jõudmine oli siiani ebaõnnestunud, kuid mitmete tema abiliste ja sidemeeste tabamise tulemusena jõuti aegamööda lähemale ka Hirmus Antsu enese tabamisele.³²⁰ Perioodil 22. juunist 1. juulini 1948 teostas RJM tšekistlik-sõjaväelise operatsiooni RVLi ja A. Kaljuranna salga likvideerimiseks, mille käigus tapeti tema võitluskaaslane Johannes Kiviselg ning arreteeriti viimase vend Aleksander Kiviselg.³²¹ Augustis võeti kinni mitmed A. Kaljuranna toetajad Vastupää ja Kurese külast, 16. novembril tabas sama saatus M. Soodlat. Mitmelt arreteeritult, teiste seas ka M. Soodlalt, omandasid julgeolekuorganid palju olulist informatsiooni oma missiooni edukaks lõpuleviimiseks. Tulemused olid peatselt näha – 1948. aasta jõululaupäeval pääsesid A. Pill ja Hirmus Ants napilt neid Männiku talus tabanud piiramisrõngast.³²² 1. jaanuaril 1949, kui metsavennad plaanisid külastada arreteeritud M. Soodla naist, tapeti esimesena majja sisenenud metsavend ning kunagisest partisanigrupist ei olnud enam õieti midagi alles, sest jätkuvalt tegutsesid veel vaid A. Pill ja A. Kaljurand ise.³²³ Peatselt moodustus aga uus grupp, kuhu kuulusid lisaks eelpool mainitud meestele veel kolm metsavenda.³²⁴

A. Kaljurannast on räägitud ka kui vabadusvõitlejast, tuginedes eelkõige tema sidemetele organiseeritud vastupanuliikumisele. 1946. aastal loodi E. Redlichi juhtimisel salaorganisatsioon Relvastatud Võitluse Liit (RVL), mille eesmärgiks oli ühendada metsavennad ühisesse võitlusesse nõukogude võimu vastu. RVLi programmi järgi oli tegu *vabatahtliku, salajase ja relvastatud rahvusliku vastupanuliikumise organisatsiooniga võitluseks Eesti au ja sõltumatuse eest*.³²⁵ Soonataga naabruses tegutses 1940. aastate teisel

³¹⁷ Mandel, M. Metsavendlus ja märtsiküüditamine Pärnumaa põhjaosas, lk 99.

³¹⁸ Kiiver, V. Hirmus Ants, lk 75-79.

³¹⁹ Mandel, M. Kogu tõde Hirmus-Antsust?, lk 103.

³²⁰ Laar, M. Hirmus Ants, nr 14, lk 7.

³²¹ Mandel, M. Kogu tõde Hirmus-Antsust?, lk 95.

³²² Kiiver, V. Hirmus Ants, lk 85.

³²³ Mandel, M. Metsavendlus ja märtsiküüditamine Pärnumaa põhjaosas, lk 100.

³²⁴ Samas.

³²⁵ Laar, M. Suurim armastus, lk 52.

poolel RVLi kohalik juhtkond, kuhu kuulus ka Mihkel Soosalu, kel oli piirkonnas oma salk.³²⁶ M. Soosalu astus 1947. aastal A. Kaljurannaga ühendusse ning tegi talle ettepaneku RVLiga liitumiseks, mille viimane vastu võttis, asudes juhtima ala, kuhu kuulusid Soontaga, Audru, Sauga, Are ja Seliste vallad.³²⁷ 1948. aastal hakkas A. Kaljuranna side RVLiga nõrgenema ja arreteerimisele järgnenud ülekuulamistel oli ta organisatsioonist rääkides napolisõnaline, jättes mulje vähesest koostööst ning märkides sealjuures, et ta lootis RVLilt võitluses rohkem abi saada.³²⁸ Tegelikult liitus A. Kaljurand RVLiga vaid formaalselt ning mingit sisulist koostööd sellele ei järgnenudki.³²⁹ Oluline on see, et 1948. aasta juunis lasti Pärnumaal RVLi tribunali otsuse baasil maha Meinhard, kes ei allunud RVLi korraldustele ning tarvitas kohalike elanike kallal vägivalda.³³⁰ Nimetatud sündmus mängis mõjukat osa RVLi ning Ants Kaljuranna vahelistes lahkkelides.³³¹ M. Mandel on näinud lisaks Meinhardi hukkamisega kaasnenud pahameelele vähesed ühistegevuse põhjuseid A. Kaljuranna soovimatuses alluda RVLi juhtkonnale ning ebasümpaatias organisatsiooni liigse bürokraatlikkuse suhtes.³³² Tegelikult ei omanud RVLi keskstaap talle alluvate salkade üle kõikehõlmavat kontrolli ning tegu oli suhteliselt autonoomsete üksustega.³³³ Veel on A. Kaljuranda seostatud ühendusega „Vaba Eesti“ – näiteks olevat ta Kuresel viibides tegelenud isegi liikmete värbamisega –, kuid kahjuks ei leidu selles osas kindlate järelduste tegemiseks piisavalt uurimismaterjale.³³⁴

A. Kaljuranna salgale sai saatuslikuks 1949. aasta suvi, mil Nõukogude julgeolekul õnnestus grupp likvideerida. Kauakestva töö tulemusena oli selleks ajaks saavutatud metsavendade liikumistest ning tegevusest korralik ülevaade ning 23./24. juunil 1949. aastal suudeti A. Kaljurand viimaks tabada.³³⁵ Ohtlikult lähedale oli aga jõutud juba varem, sest sama aasta kevadel otsis metsavenda taga tema ema Juuli, kes oli saanud julgeolekuorganitelt ülesande poeg üles otsida ja paluda tal peidust välja tulla. A. Kaljurand sellele ei reageerinud, mõistes, mis tegelikult toimub.³³⁶ Samuti langetas kevadine märtsiküüditamine järsult meeste moraali, sest väljasaatmise takistamist oli ka Hirmus Antsu salk eesmärgiks pidanud. Soontaga vallas

³²⁶ Mandel, M. Metsavendlus ja märtsiküüditamine Pärnumaa põhjaosas, lk 100.

³²⁷ Laar, M. Hirmus Ants, nr 14, lk 7.

³²⁸ Samas.

³²⁹ Kiiver, V. Hirmus Ants, lk 6.

³³⁰ Laar, M. Suurim armastus, lk 57-58.

³³¹ Mandel, M. Hirmus Antsu lugu, lk 55.

³³² Samas, lk 56.

³³³ Laar, M. Suurim armastus, lk 56.

³³⁴ Mandel, M. Kogu tõe Hirmus-Antsust?, lk 90.

³³⁵ Mandel, M. Metsavendlus ja märtsiküüditamine Pärnumaa põhjaosas, lk 101.

³³⁶ Kiiver, V. Hirmus Ants, lk 94.

oli küüditatavate nimekirjas 120 nime, tegelikkuses saadeti välja 93 inimest – igatahes vähendas see metsavendade võimalusi kohalikelt toidu- ja muu abi saamisel.³³⁷

Otsustav haarang Hirmus Antsu tabamiseks toimus Soontaga vallas Võitra küla kandis, kus salk jaanipäeva tähistas. Kolm metsavenda ning Aleksei Madisson, kes oli üks vähestest salgajuhi headest sõpradest, viibisid Kooru/Koodu talus, kuhu nad olid viina järele läinud. Jooming kestis hilise ööni ning meestele olevat hommikul koduteelegi üks pudel kaasa antud. Tuigerdades edasi, sihtpunktiks arvatavasti A. Madissoni Võitra külas asunud Rätsepa talu, mis oli saanud metsavendade teiseks koduks³³⁸, jäi A. Kaljurand koos A. Pilliga kahte mahajäänud kaaslast oodates magama, olles ärgates sõdurite poolt ümber piiratud.³³⁹ Venima jäänud meestest üks tapeti põgenemiskatsel ning teine, A. Madisson, saadi kätte.³⁴⁰ Metsavennad ise arvasid hiljem, et nende tabamiseks kasutati unerohu ja M. Laargi kaalub oma kirjutistes seda võimalust.³⁴¹ M. Mandel peab salga Nõukogude julgeolekule ülesandjaks agenti varjunimega „Leida“.³⁴² Tuleb tunnistada, et kuulsa salga tabamislugu on tänaseni mõnevõrra segane.

Vangistamisele järgnes töötlemine ning piinamine eeluurimise käigus, mille tulemusena saadi A. Kaljurand rääkima. Ülekuulamistel andis ta detailseid ülestunnistusi, näiteks teiste partisanisalkade ja üksikute metsaläinute osas, mida on talle hiljem ette heidetud. Samuti esitas A. Kaljurand julgeolekuorganitele pika nimekirja oma abistajatest. Arvestades nõukogudeaegsele ülekuulamispraktikale iseloomulikke meetodeid – vange hoiti sageli näljas ja janus, neil ei lastud magada, kasutati ka vägivalda – võisid aga ka väga tugevad inimesed murduda. Igatahes ei ole A. Kaljuranna avameelsuse põhjused tänini teada. Hiljem Tallinnas toimunud suletud kohtuistungitel, mis kestsid 13. - 17. novembrini 1950, püüdis ta tulutult osa antud tunnistustest tagasi võtta. Süüdistusi oli hulgaliselt – 15 relvastatud röövi, Ministrite Nõukogu ametnik A. Suurkase, miilits E. Pärtsoni ja rahvakaitsetöötajase E. Peitsoni tapmised, osalemine Suvesõjas, osalemine Omakaitstes, teenimine Saksa sõjaväes ning kuulumine RVLi.³⁴³ A. Kaljurand ja veel kaks kohtualust mõisteti surma, nende abistajad määrati eri tähtaegadeks vangilaagrisse. Surmamõistetud mehed hukati Tallinnas Patarei

³³⁷ Mandel, M. Kogu tõde Hirmus-Antsust?, lk 120.

³³⁸ Samas, lk 128.

³³⁹ Kiiver, V. Hirmus Ants, lk 107.

³⁴⁰ Samas.

³⁴¹ Laar, M. Hirmus Ants, nr 15, lk 7.

³⁴² Mandel, M. Metsavendlus ja märtsiküüditamine Pärnumaa põhjaosas, lk 103.

³⁴³ Kiiver, V. Hirmus Ants, lk 109.

vanglas 13. märtsil 1951 mahalaskmise läbi.³⁴⁴ Kokku oli koos kuulsa metsavennaga kohtu all 20 inimest ning 1990. aastal rehabiliteeriti neist kõik peale A. Kaljuranna ning A. Pilli, kes *olid tunnistatud süüdi terroristlike aktide ning röövimiste toimepanemises*.³⁴⁵

4.1.2. Hirmus Ants nõukogude propagandakirjanduses

Olulisimaks propagandistliku kirjanduse iseloomujooneks võib pidada manipulatsiooni ajalooliste faktidega, eelkõige tähendas see nende asetamist nõukogude ideoloogiale sobivasse konteksti, kuid ka lihtlabast varjamist. A. Kaljurand kui üks tuntumaid metsavendade liidritest valmistas okupatsioonivõimudele korduvalt probleeme ning täidab propagandalugudele iseloomuliku antikangelase rolli mitmes nõukogudeaegses metsavendade vastu suunatud jutukeses. A. Kaljuranna käsitlemine on ootuspärane, sest arvestades Hirmus Antsu kuulsust rahva seas, oli vajalik tema positiivse kuvandi kõrvale luua negatiivne, nõukogude eelistustele vastav pilt. Analüüsi aluseks on võetud kolm lugu, milles Hirmus Ants on antikangelase rollis: 1977. aastal ajakirjas Noorus avaldatud I. Rodeni "Luureohvitser", D. Taevere ja R. Mihhailovi 1979. aasta "Agooniast" pärit jutustus "Võitlus Pika Antsuga"³⁴⁶ ning 1984. aastal ilmunud I. Papulovski ning V. Nikišini koostatud raamatu "Kompromiss on välistatud. Lugusid Eesti tšekistidest" jutuke "Teenistuskohustuste täitmisel". Kontrastide ja võrdlusemomentide loomise nimel on kohati kasutatud ka 1965. aastal välja antud V. Valge raamatut "Metsa hämaruses" ning 1967. aasta D. Taevere teost "Operatsioon "Aknake"", kus Hirmus Antsu roll pole küll nii keskne, kuid mis kolme põhilooga kõrvutades ilmusid propagandakirjanduse sisu ja informatiivsuse mõistes hoopis teisel ajastul.

A. Kaljuranna kujutamist uurides pakub esimese huvitava näite metsavendade propagandistliku kujutamise eripäradest tema nimi. Kahes kolmest analüüsi aluseks võetud loost ei kasutatud kumbagi tema ehtsatest nimedest, ei pärisnime ega hüüdnime. Täispika nime sissetoomist üldiselt välditi, keskendudes moonutatud hüüdnimedele. "Agoonias" kutsutakse A. Kaljuranda Pikaks Antsuks,³⁴⁷ mis mõjub mehe tegelikust hüüdnimest ehk kraadi võrra ohutumalt, arvestades seda, et A. Kaljurand oli "Hirmus" just nõukogude võimu esindajate jaoks. "Kompromiss on välistatud" lehekülgedel väidetakse, et A. Kaljuranna tegelik perekonnanimi on Kaljukivi, jäädes enamjaolt siiski "Julma Antsu" või lihtsalt

³⁴⁴ Laar, M. Hirmus Ants, nr 15, lk 7.

³⁴⁵ Kiiver, V. Hirmus Ants, lk 111.

³⁴⁶ Mihhailov, Rafael; Taevere, Dmitri. Võitlus Pika Antsuga. // Agoonia. Tallinn: Eesti Raamat 1979, lk 136-168.

³⁴⁷ Mihhailov, R; Taevere, D. Võitlus Pika Antsuga, lk 136.

“Julma” nimetuse juurde.³⁴⁸ “Hirmsa” vahetamine “Julma” vastu võis olla juhuslik eksitamiskatse, kuid ei saa välistada sedagi, et “Julma” kasuks otsustati läbimõeldult, arvestades selle süngemat tähendust ning lugejate võimalikku assotsiatsiooni Ivan Julmaga, kes on ajalukku läinud kui üks verisemaid Eestiga seotud Venemaa valitsejaid. “Luureohvitseris” kasutatakse küll Hirmus Antsu ehtsat hüüdnime, sealjuures aga märkides, et nii kutsus *bandiit* ennast ise.³⁴⁹ Mõlemas 60ndatest pärinevas propagandaloos esineb A. Kaljurand samuti oma tavapärase hüüdnime all ning mingeid trikke sellega ei mängita, ehkki “Metsa hämaruses” autor pidas vajalikuks eraldi rõhutada, et Hirmus Antsul oli hirmus nimi.³⁵⁰

A. Kaljurannale kui antikangelasele omistatakse kõigis lugudes erisuguseid negatiivseid tunnusoone, eelkõige tapahimu ning röövellikust. Hirmus Antsu soovitakse presenteerida kui julma ning verejanulist *bandiiti*, kelle ohvritena tuuakse esile süütuid inimesi, sh naisi ja lapsi. Samas märgitakse “Agoonias” esitatud Antsu kirjelduses üllataval kombel ka positiivseid aspekte – nii räägitakse tema aukartustäratavast kasvust, kergest sportlasesammust, isegi tasakaalukusest, lõbususest ning tähelepanelikkusest.³⁵¹ Seda kõike küll ühe Antsu tuttava silmade läbi, seega esindamata objektiivset hinnangut, kuid siiski tuleb mõnda teatava “hea” külje esiletoomist. Propagandistlike eesmärkide saavutamise vaatenurgast võib seda näha kui edasiminekut, mis tugineb mitmekülgsemale tegelastele lähenemisele, muutes nad seeläbi usutavamaks. Edusamm tõesti, sest 1965. aastal oldi igasugustest plussmäärgiga iseloomustusest veel väga kaugel – A. Kaljuranda kirjeldatakse kui ühe väga verise komando liiget, kuhu kuulusid sakslaste poolehoidjad, kes tapsid tohutul hulgal inimesi.³⁵² Mõni aasta hiljem ilmunud teoses “Operatsioon “Aknake” peetakse kuulsat metsavenda küll üheks *töörahma igivaenlaste* seast, kelle armastatuimaks tegutsemismeetodiks olevat röövimine, põletamine ja tapmine, kuid Mustale Kaptenile³⁵³ ja Mustale Kindale³⁵⁴ jäävat ta oma ohtlikkusest alla.³⁵⁵ Tegelikuses vältis A. Kaljurand nii kohalike talupidajate ründamist kui nende vara puutumist, sest tema eesmärgiks oli võitlus kommunistliku korra vastu, mitte maainimeste terroriseerimine ning nende arvelt rikastumine. Seda tõestavad ka erinevatest

³⁴⁸ Gaspl, I. Teenistuskohustuste täitmisel, lk 211.

³⁴⁹ Roden, I. Luureohvitser, lk 8.

³⁵⁰ Valge, V. Metsa hämaruses, lk 21.

³⁵¹ Mihhailov, R; Taevere, D. Võitlus Pika Antsuga, lk 137.

³⁵² Ants olevat kinnivõetuna tunnistanud järgmist: *Me tapsime inimesi nii grupiviisi kui ka üksikult.* – Valge, V. Metsa hämaruses, lk 21.

³⁵³ Teoses SS-ohvitser Hendrikson-Janson, ehkki tegelikuses seostatakse seda nime mitme mehega, nt Ferdinand Nurmega.

³⁵⁴ Teoses SS-ohvitser Redlich – hüüdnimi „Must Kinnas“ pandi Endel Redlichile tõenäoliselt RJMi poolt.

³⁵⁵ Taevere, D. Operatsioon „Aknake“, lk 3.

allikatest pärinevad andmed A. Kaljuranna tegevuse kohta, kus rünnakuobjektidena valitsesid nõukogude asutused – vallamajad, kooperatiivid jne. Sageli ei räägita A. Kaljurannast eraldi, pigem iseloomustatakse metsavendi grupina, nimetades neid tavapäraste *bandiitide* ning *röövlite* kõrval ka *metsikuteks* ja *eksitatud inimesteks* ning *lootusetuteks kõrilõikajateks*. Rõhutatakse nende omakasuhimu ning kadedust.

Partisane seostatakse sakslastega, olgu siis relvastuse, sõjaväelise mineviku või muude sidemete kaudu. Saksavastasus oli nõukogude propagandas väga olulisel kohal – vaid Molotov-Ribbentropi pakti³⁵⁶ kehtimise ajal sai Saksamaast ajutiselt NLi liitlane, millest NLi propagandakirjandus ja ajalookirjutus aga vaikisid. Saksamaa näol kasutati osavalt ära aastaid eksisteerinud vaenlase kujundit, otsides pidepunkte ka oma teiste vastaste – metsavendade – sidumiseks juba kinnistunud negatiivsete seisukohtadega. Kahtlemata võis tahtmise korral leida metsavendade ja sakslaste vahel seoseid, ehkki need olid nõukogude propagandateostes selgelt ülepaisutatud. Paljud metsavennad olid Saksa okupatsiooni ajal teeninud Saksa sõjaväes ning kasutasid ka Saksa relvastust, mis asendus järk-järgult siiski Vene päritolu varustusega. “Kompromiss on välistatud” kirjeldab A. Kaljuranda kui (saksa) *okupantide sabarakku*, kes koos kaaslastega pärast Eesti *vabastamist* (nõukogude võimu poolt) Audru valla elanike terroriseerimist alustas.³⁵⁷ Samuti kirjeldatakse tema kontakte E. Sorgiga, kes olevat 1942. aastal vabatahtlikult Saksa sõjaväkke astunud, SS-i koosseisus allohvitseriks saanud ning pärast sakslaste lahkumist viinud läbi terroriaktsioone ning kogunud luureandmeid.³⁵⁸ “Luureohvitseris” kirjeldab kapten Tamm oma *bandiidimaskeeringut*, mille juurde kuulus ka Saksa püstolkuulipilduja.³⁵⁹ Siiski on näha, et 1970ndate II poolel ei olnud nõ saksa aspekti rõhutamine nii keskne kui varem. D. Taevere 60ndate teisel poolel ilmunud jutustuses esineb Hirmus Ants hitlerliku armee allohvitserina ning teised nimetatud salgajuhid olevat SS-ohvitserid.³⁶⁰ Samuti rõhutab “Metsa hämaruses” kogu loo vältel metsavendade, sh A. Kaljuranna seotust Omakaitse ning sakslastega, kelle okupatsiooni jooksul tapeti autori sõnul 125 000 *süütut ja kaitsetut* inimest.³⁶¹

³⁵⁶ MRP nime all tuntud mittekallaletungilepingu, mille juurde kuulusid ka salaprotokollid Euroopa jagamise kohta, allkirjastasid 23. augustil 1939. aastal NLi ja Saksamaa välisministrid V. Molotov ja J. von Ribbentrop. MRP-d uuendati 28. septembrist 1939 pärineva piiri- ja sõpruse lepinguga. MRP kehtis kuni 22. juunini 1941, mil Saksamaa seda rikkus ja NLi ründas.

³⁵⁷ Gaspl, I. Teenistuskohustuste täitmisel, lk 211.

³⁵⁸ Samas, lk 215.

³⁵⁹ Roden, I. Luureohvitser, lk 7.

³⁶⁰ Taevere, D. Operatsioon „Aknake“, lk 3-4.

³⁶¹ Valge, V. Metsa hämaruses, lk 23.

Kõigis jutustustes ilmneb autorite soov tekitada lugejas kaastunnet metsavendade ohvrite ning julgeolekutöötajate suhtes. „Luureohvitseri“ kangelaskuju kapten Tamm kirjeldab näiteks, kuidas tema astus Nõukogude julgeoleku ridadesse, et kaitsta külaelanikke, olles näinud ühe perekonna *koletut mõrvamist*, lisades sealjuures, et isegi hällilapsele ei olnud metsavennad halastanud. Kapten mainib pateetiliselt, et tal on tulnud kanda *oma võitluskaaslasi õlgadel viimsele puhkepaigale*.³⁶² „Agoonias“ omistatakse vallamaja esimehe poolt konkreetset Pika Antsu jõugule noore mehe ja naise mõrvamine, märkides, et viimase kolm last peavad emata üles kasvama.³⁶³ Raamatus „Kompromiss on välistatud“ puistab hinge Julma Antsu endine kaaslane, kes pöördub „kangelasliku“ kapten J. Põdra poole, tuues oma meelemuutuse põhjuseks asjaolu, et ta oli sunnitud vaatama, *kuidas tugevad mehemürakad tapsid rahulikult kaitsetuid lapsi*.³⁶⁴ Kahes esimeses loos on mõrvatuteks uusmaasaajad – tahetakse jätta muljet, justkui oleksid metsavennad tapnud kadedusest inimesi, kes polnud süüdi muus kui maa vastuvõtmises. Uusmaasaajad võisid küll olla partisanide rünnakuobjektideks, kuid selleks ei piisanud vaid maareformiga neile pakutud maa aktsepteerimisest – uusmaasaajate endigi seas oli metsavendi ning nende abistajaid. Motiivid olid teised – kollaboratsioon võimudega, omavoli.³⁶⁵ Samas võib 70. ja 80. aastate teostes esitatud pilti veel tagasihoidlikuks nimetada, sest näiteks 1965. aasta „Metsa hämaruses“ minnakse isegi nii kaugemale, et kirjeldatakse üht õpetajannat, keda metsavennad kommunismis süüdistavad, oma laste nimel anumas, kuid kes sellegipoolest halastamatult maha lastakse, vaatamata asjaolule, et hukkamise ajal on naine südameataki tagajärjel teadvusetu.³⁶⁶

Moonutatud faktide hulga vaatamata leidub propagandakirjanduses ka tõepäraseid infofragmente, nt 1984. aasta „Kompromiss on välistatud“ pakub lugejale katkendeid julgeolekuorganite operatiivteadaannetest³⁶⁷ ning 1979. aastast pärinevas „Agoonias“, mille autor toetus kirjutamisel nii Nõukogude julgeoleku arhiivile kui isiklikele materjalidele, segunevad samuti valeandmed tõsiseltvõetavate kirjeldustega.³⁶⁸ „Luureohvitseris“ mainib kapten Tamm, et arvatavasti on Hirmus Antsul keegi, kes talle julgeolekuorganite tegemiste kohta infot annab.³⁶⁹ A. Kaljurannal tõesti oli informaatoreid, kellelt ta röövide

³⁶² Roden, I. Luureohvitser, lk 8.

³⁶³ Mihhailov, R; Taevere, D. Võitlus Pika Antsuga, lk 138-139.

³⁶⁴ Gaspl, I. Teenistuskohustuste täitmisel, lk 224.

³⁶⁵ Laasi, E. Sissisõjast Eestis 1945-1953, lk 1524.

³⁶⁶ Valge, V. Metsa hämaruses, lk 21-22.

³⁶⁷ Vt näidet: Gaspl, I. Teenistuskohustuste täitmisel, lk 103.

³⁶⁸ Laar, M. Suurim armastus, lk 19.

³⁶⁹ Roden, I. Luureohvitser, lk 8.

ettevalmistamiseks vajalikkude teavet sai.³⁷⁰ Kõige tõsielulisem on „Agoonia“, kus räägitakse Pika Antsu jõugu kalleletungidest kooperatiivkauplustele, nõukogude asutuste töötajate vastastest rünnakutest ning parteijuhi „Pobeda“ varastamisest.³⁷¹ Ära märgitakse isegi Ministrite Nõukogu auto ründamine, mille käigus autos olnud mees tapeti.³⁷² 1948. aasta 18. mail oli vastav sündmus tõesti aset leidnud, kusjuures tegu oli juhusliku, mitte planeeritud aktsiooniga, ning inspektor A. Suurkask hukkus. Hirmus Ants isiklikult nimetatud kokkupõrkes ei osalenud, kuid asjaga olid seotud tema salga liikmed. „Agoonias“ kujutatakse ka A. Kaljuranna sidemeid E. Redlichiga, kuigi ülepingutatult, ning sedagi, et ühes Pärnu restoranis ei tundnud sealviibiv julgeolekuohvitser lõunatavat A. Kaljuranda lihtsalt ära.³⁷³ Seda juhtumit on ka M. Laar kirjeldanud.³⁷⁴ „Luureohvitseris“ õnnestub NKVDI partisanid tabada jaanipäeval, mis on peaaegu tõene, sest A. Kaljuranna salk likvideeriti 23. juunil, kuid jutustuses lisatakse, et metsavennad olid *nii kohkunud, et väga suureks laskmiseks ei läinudki*.³⁷⁵ See viimane märg pole õige, sest aktsioon ei möödunud ohvriteta – üks mees sai haarangu käigus surma.³⁷⁶

Isik, keda nõukogude „kirjanikud“ arusaadavatel põhjustel A. Kaljuranna elust välja ei jätta, on H. Kaup ehk Meinhard ning tema tegemised. Meinhardist on pikemalt juttu „Agoonias“, kus teda kirjeldatakse kui A. Kaljuranna adjutanti, kusjuures mees oli tõesti Hirmus Antsu parem käsi. Meinhardi iseloomustatakse kui *sadisti* ning *vägistajat*, kes talupoegadega iseseisvalt arveid õiendab, kasutades *metsikuid ülekuulamise meetodeid ja piinamist*.³⁷⁷ Minnakse veelgi kaugemale, tuues lugejani andmed RVLi³⁷⁸ kohtuniku rollist Meinhardi surmamõistmisel, mis A. Kaljurannale sugugi meeltemööda polnud. Lisatakse ka, et mainitud vahejuhtum lõhkis sideme A. Kaljuranna ning E. Redlichi vahel.³⁷⁹ Toimunut kirjeldatakse küll NKVD-le sobivas võtmes, kujutades sündmuste käiku nende kavala plaani õnnestumisena, kuid sellegipoolest on tegu üllatava avameelsusega. Samast sündmusest on juttu ka D. Taevere 1967. aasta üllitises, kus ta märgib, et *Hirmus Antsu bandes olevat olnud*

³⁷⁰ Informaatoriks oli vallasekretär Lilli Allmäe.

³⁷¹ Mihhailov, R; Taevere, D. Võitlus Pika Antsuga, lk 144.

³⁷² Samas, lk 142.

³⁷³ Samas, lk 146.

³⁷⁴ Laar, M. Hirmus Ants, nr 13, lk 7.

³⁷⁵ Roden, I. Luureohvitser, lk 8.

³⁷⁶ Laar, M. Hirmus Ants, nr 15, lk 7.

³⁷⁷ Mihhailov, R; Taevere, D. Võitlus Pika Antsuga, lk 142.

³⁷⁸ Raamatus nimetatakse organisatsiooni püsivalt Redlich-Wendti salgaks.

³⁷⁹ Mihhailov, R; Taevere, D. Võitlus Pika Antsuga, lk 144.

*keegi Adjutant, kes oma julmuselt ületavat isegi pealikut ennast ning suhtuvat võrdlemisi halvasti Redlichisse, kelle mehed olevat ta Antsu pahameeleks seetõttu tapnud.*³⁸⁰

Erinevate metsavennasalkade juhtidega seotud ajalooliste sündmuste kirjeldusi vaadeldes jäävad silma teatud aspektid, mida propagandaautorid väldivad. Neist peamisteks on ootuspäraselt julgeolekuorganite ebaõnnestumised, mida vaikitakse maha või vähemalt pehmendatakse. Heaks näiteks on ka eespool nimetatud legend Pärnu restoranis „Baltika“ toimunud³⁸¹, mida „Agoonias“ põgusalt mainitakse, varjamata seejuures, et restorani külastanud A. Kaljuranda ei tundnud metsavennaga samal ajal seal tantsimas ja lõõgastumas käinud uurija poolt ära. Rääkimata jäetakse aga asjaolu, et legendi järgi oli NKVDd metsavenna restorani saabumisest Hirmus Antsu enese poolt ette hoiatatud. Raamatus tahetakse panna lugeja uskuma, et uurija, kes A. Kaljuranda ära ei tundnud, sai hiljem täiesti juhuslikult teada, kes temaga samal ajal restoranis viibis, mingit Nõukogude julgeoleku varitsust ei mainita.³⁸² M. Laari kirja pandud loo järgi oli „Baltika“ aga tšekistide poolt ümber piiratud ning Hirmus Ants pääses tänu kavalusele.³⁸³ „Agoonia“ põhjal saab just „Baltika“-intsident murranguliseks, andes julgeolekuorganitele teadmise A. Kaljuranna *armukese* olemasolust³⁸⁴, kelle isik ja asukoht välja selgitatakse ning kellega kohtumiselt kuulus metsavend hiljem tabatakse.³⁸⁵ Nii võetakse sündmus, mis folkloorsetes lugudes oli Nõukogude julgeoleku jaoks äärmiselt häbistav, ning muudetakse see kaugeleulatuvate ning võimuorganitele kasulike tulemustega kokkusattumuseks.

M. Mandeli järgi oli salga ülesandjaks agent „Leida“.³⁸⁶ „Luureohvitseris“ ei mainita Hirmus Antsu tabamisega seoses agenti, küll aga tehakse seda „Agoonias“ ning kogumikus „Kompromiss on välistatud“. Viimases neist on kaks kaastöölist – üks Julma salga liikmetest ning tšekist, kes tegutseb metsavenna kulleri rollis. „Agoonias“ on nende hulk veelgi suurem – Julma Antsuga tuttav talumees Madis, julgeolekuagent „Jasmiin“, kollaborandist metsavend Hans Sorgsepp ning ühe Võrumaa partisanisalga juhina esinev Juhan Kask, kes Antsu rühma sulandub. Peaaegu kõik agendid saavad oma tööga edukalt hakkama, kavaldades Antsu üle. Vaid H. Sorgsepp ei jää truuks ühelegi poolele – taas on jutustusse kavalalt põimitud näide

³⁸⁰ Taevere, D. Operatsioon „Aknake“, lk 3-4.

³⁸¹ Sealjuures polnud oluline, kas see sündmus tegelikult aset leidis, vaid see, mida rahvas uskus, ning „Baltika“ legend on kindlasti üks kuulsamaid Hirmus Antsuga seotud lugusid.

³⁸² Mihhailov, R; Taevere, D. Võitlus Pika Antsuga, lk 146-147.

³⁸³ Laar, M. Hirmus Ants, nr 13, lk 7.

³⁸⁴ Nimelt istunud A. Kaljurannaga samas lauas ka üks daam.

³⁸⁵ Mihhailov, R; Taevere, D. Võitlus Pika Antsuga, lk 147.

³⁸⁶ Mandel, M. Metsavendlus ja märtsiküüditamine Pärnumaa põhjaosas, lk 103.

metsavendade reeturlikust ning kasuahnest iseloomust, sest H. Sorgsepa murrab unistus jõukast talust ning kadedus suurmaaomanike ees.³⁸⁷ J. Kaske olevat Ants algusest peale äraandlikkuses kahtlustanud, kuid jätnud midagi ette võtmata, nähes viimase *erakordset mehisust* võrreldes *tema riiukukkedega* (siin on silmas peetud Hirmus Antsu enese võitluskaaslaseid).³⁸⁸

Hirmus Antsu salga likvideerimist on kujutatud kõige propagandistlikumat šablooni järgides. „Luureohvitseris“ toimub sündmus küll õigel päeval, kuid muus osas on tegu eeskujuliku näitega nõukogude ajupesuvõtetest. Antsu saab kätte julgeolekutöötajatest *kõige kõhetum, kes on veidi lühinägelik ning laskmises üsna kehv*. Lisatakse ironiseerivalt, et *suure rõõvlipealiku jaoks piisas just temast*. Ilmekalt kirjeldatakse metsavenda abitult maas lebamas, *silmad punnis ning käed-jalad laiali*.³⁸⁹ Sama liini järgi juhindub ka „Teenistuskohustuste täitmisel“, kus metsavennad ei jõua mingit vastupanu osutada ning täidavad kõik Nõukogude julgeoleku korraldused vastuvaidlematult.³⁹⁰ Erilaadne lähenemine esineb „Agoonias“, kus Ants tabatakse üksi, kuid ta ei alistu kaugeltki vastupanuta, *tulistades enda ümber kui hullumeelne*, sealjuures lisatakse, et metsavenna jalust saamiseks läks vaja viit meest.³⁹¹ Ants võetakse kinni lahkumisel oma *kallikese* juurest, kellega ta Lihula külje all kohtumas oli.³⁹² Huvitav on see, et 1978. aastal avaldatud E. Laasi dokumentide ja materjalide kogumikust, mis nime järgi keskendus küll kollektiviseerimisele, kuid tegelikkuses sisaldas ka metsavendluse kohta huvitavaid infokilde, võib leida ülestähenduse ka *bandiitide grupi „Hirmus Ants“ tabamise* kohta. Nimetatud märgistus pärineb EK(b)P Pärnumaa Komitee teatest EK(b)P Keskkomitee partei-, ametiühingu- ja komsomoliorganisatsioonide osakonnale 27. juunil 1949 ning seal on kirjas, et RJMi *organid avastasid ja likvideerisid Pärnumaal ööl vastu 25. juunit 11 inimesest koosneva bandiitide grupi eesotsas „Hirmsa Antsuga“*.³⁹³ Tuleks märkida, et teatud tahke A. Kaljuranna elust ei puudutatud propagandalugudes üldse, sh tema sulase päritolu ning hukkamist 1951. aastal.

A. Kaljurand kui nimekas metsavennasalga juht kuulus kahtlemata nende partisanide sekka, kellele nõukogude ühiskonnas ega ka propagandistide lugudes andeks ei antud. Autorid kasutavad tema kirjeldustes rohkelt negatiivset sõnavara, alavääristamist ja mõnitamist.

³⁸⁷ Mihhailov, R; Taevere, D. Võitlus Pika Antsuga, lk 162.

³⁸⁸ Samas, lk 167-168.

³⁸⁹ Roden, I. Luureohvitser, lk 8.

³⁹⁰ Gaspl, I. Teenistuskohustuste täitmisel, lk 218.

³⁹¹ Mihhailov, R; Taevere, D. Võitlus Pika Antsuga, lk 167.

³⁹² Samas.

³⁹³ Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine, lk 565.

Täiesti tõese informatsiooni hulk on vähene, kuid käiku lastakse vajalikus suunas kaldu pooltõdesid, mis on mõjusamad kui puhtakujulised valed. Mõnes loos on Hirmus Antsu kuvand tavapärasest pehmem, teda võidakse võrdluses teiste salgaliidritega, kes grupina olid teadagi need kõige põlatumad tegelased, mingis mõttes isegi „paremaks“ pidada – suhtumine metsavendadesse pole alati sajabrotsendiliselt must-valge, vaid on kohati üsna selgelt diferentseeritud. Ent kuna autorid lähtusid propagandalugusid luues sarnasest mallist, on nende tööde vahelised erinevused suuremas osas siiski kosmeetilised ning laias laastus peegeldab Hirmus Ants kui antikangelane nõukogude propagandakirjanduses kõigi nõ päästmatute metsavendade kujutamist. A. Kaljurannast avaldatakse veel tänapäevalgi raamatuid, seega tema nimi, eriti hüüdnimi, pole üldjuhul inimestele võõras, kuid Hirmus Antsu kõrval esineb propagandakirjanduses lugusid mitme täiesti võrreldava legendaarusega metsavenna kohta. Enamik propagandistide lugudes esile tõstetud meestest on tänapäeval tuntud olulisimate partisanisalkade eestvedajatena – vaeva nähti just suurimate legendide³⁹⁴ ning nende oreooli hävitamise nimel, sest partisanijuhtide maine laienes sageli ka metsavendlusele üldiselt.

4.2. Ajalooliste sündmuste kujutamine

Võtteist, mida propagandameistrid oma eesmärkide täitmiseks kasutasid, oli üks populaarsemaid metsavendi halvas valguses näitavate sündmuste eksponeerimine. Loomulikult oli kirja pandud juhtumite seas terve hulk väljamõeldisi, kuid propagandalood sisaldasid täiesti arvestataval määral ka tegelikkuses aset leidnud sündmuste kirjeldusi. Siiski polnud tõsieluliste juhtumite vahendamine kaugeltki objektiivne, näiteks oli lähtuvalt klassivõitluse kontseptsioonist vajalik rõhutada, et eestlased võitlesid eestlastega, kuigi sageli oli olukord hoopis teine. Põhimõtteliselt valisid autorid välja metsavendluse ajaloo tumedamad laigud ning kasutasid neid oma huvides ära. Nii ongi tüüpiline, et teatud rünnakud, lahingud, röövimised jt sarnased juhtumid korduvad väga paljudes propagandalugudes – nimetatud tendents tulenes tõenäoliselt nii sobiva algmaterjali vähesusest kui ettevaatlikkusest. Aja jooksul tuli avalikkuse silmadele lubatud episoodide siiski juurde ning pilt metsavendade tegevusest muutus kirjumaks, kuid teatud tähtsündmused jäid propagandalugude lipulaevadena püsima. Üksikjuhtumite osas kõige detailsemad lood ilmusid vahetult pärast okupatsiooni algust (nn kirjade ja uudisnuppude etapil) ning alates 70ndate

³⁹⁴ Üks selliseid legendaarseid metsavendi oli Võrumaal tegutsenud Jaan Roots (1927-1952), kelle elu ning tegemisi tutvustab Kalju Aarop põhjalikus artiklis „Metsavendade juht Jaan Roots“. – Aarop, Kalju. Metsavendade juht Jaan Roots. // Kultuur ja Elu, 2/2007. [http://kultuur.elu.ee/ke488_metsavennad.htm]. Viimati vaadatud: 12. märts 2013.

algusest võib rääkida uuest informatiivsuse tasemest, ehkki ajastu kontekstis ebatavaliselt sisukas „Haanjamaa monumendid“ ilmus juba 1968. aastal.

Sündmusi, mida propagandistid esile tõid, oli erinevaid, kuid ühele neist jäid kõik teised populaarsuses selgelt alla. Esikoht nõ koledate metsavennalugude seas kuulus ilma mingi kahtluseta 1946. aasta varakevadel Sõmerpalu vallas toimunud. 13. märtsil 1946. alanud rünnakus suutsid metsavennad vallakeskuseks olnud Osula sisuliselt enda kätte võtta ning nõukogude võim ei kehtinud seal terve päeva jooksul. Peamiselt Osulat ja Sulbit hõlmanud ettevõtmises osalesid kohalike metsavendade kõrval ka partisanide grupid Koorastest, Kanepist ja Tartumaalt Võnnu vallast.³⁹⁵ Metsavendade vaatenurgast oli kindlasti tegu suure saavutusega, ent nii laiahaardeline aktsioon ei möödunud inimohvrideta, mistõttu kujuneski Sõmerpalu ründamisest propagandaautorite maiuspala. Tõsi on see, et 13 hukkunud nõukogude aktivisti ning nende pereliikmete seas leidis ka naise ja lapsi, näiteks üks 13aastane tüdruk, ehkki metsavendluse uurija Kalju Aaropi arvates oli tegu pigem juhusliku kuuli, mitte tahtliku tapmisega.³⁹⁶ Suur ohvrite hulk (hukkusid Salme Vänter, Aleksander Pettai, Virve Adel, Lembit Levald, Alide Levald, Heimi Rosse, Harri Rosse, Emilia Rosse, Eduard Roots, Alide Roots, Helju Roots, Sulev Kallas ja Hendrik Määrits³⁹⁷) teeb Sõmerpalu rünnaku propagandakirjanduse vaatenurgast huvitavaks. Autoritel tuli tavalisest vähem otseselt valetada ja episoodide juurde mõelda, piisas teatud asjaolude ütle mata jätmisest³⁹⁸, surmasaanute kiitmisest ning tapmist üksikasjalikust kirjeldamisest, ent kohati lasti oma fantaasial siiski lennata. 1946. aasta Sõmerpalu sündmused paistavad silma ka sellega, et tegu on ühega vähestest üldkäsitletute kaante vahele jõudnud metsavendadega seotud üksikjuhtumest – 1971. aasta „Eesti NSV ajaloo“ kirjutatakse, et *bandiidid* tapsid *Võrumaal Sõmerpalu valla Osula ja Sulbi asulates 1946. aasta märtsikuus 13 inimest, sh viis naist ja kaks last*, kusjuures mainitakse ka kaupluse röövi ning tütarlapse vägistamist (mujal viimasest juttu pole).³⁹⁹ 1946. aasta märtsikuist aktsiooni võib pidada üheks kõige verisemaks ning nõukogude perioodi kontekstis ka üllatavalt avalikustatud osaks metsavendluse ajaloo.

³⁹⁵ Aarop, Kalju. Melliste lahing. // Kultuur ja Elu, 1/2011. [http://kultuur.elu.ee/ke503_melliste.htm]. Viimati vaadatud: 8. märts 2013.

³⁹⁶ Lepassalu, Virko; Palli, Ilmar. Önnis on see, kes ei mäleta. // Luup, nr 10, 17.05.1999. [<http://www.postimees.ee/luup/99/10/elu1.shtm>]. Viimati vaadatud: 8. märts 2013.

³⁹⁷ Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine, lk 109-112.

³⁹⁸ E. Laasi on tähelepanu juhtinud sellele, et suur osa mõrvatutest olid metsavendade otsesed jälitajad. – Laasi, E. Vastupanuliikumine Eestis 1944-1949, lk 37.

³⁹⁹ Eesti NSV ajalugu, III, lk 587.

Suhteliselt pikalt kirjeldatakse Sõmerpalu sündmusi M. Kitse „Haanjamaa monumentides“, kus väidetakse, et *bandiitidel olid seljas saksa sõjaväest ja kaitseliidust pärinevad riided ja jalanõud* ning kaasas nimekiri, keda tappa. Nimekirja täpset pikkust ei avaldata, öeldakse lihtsalt, et see oli pikk. Täitevkomitee ruumid olevat *verre uputatud* ning kooperatiivis määratud, lõhutud ja joodud. Raamatus on järjest kirjas kõigi mõrvatute tapmislood, nt *vallatu naeruga* V. Adelit olevat otse näkku tulistatud ning automaadilaskudega tapetud S. Vänter olevat hiljem veel täägiga läbi torgatud. H. Rosse surm olnud kõige piinarikkam, sest enne maha laskmist murti tal sõrme- ja käeluid. Autori väitel olevat 10aastane Helju enne surma oma mõrvarit palunud ning väike Harri tapmise ajal suusatamas olnud. Kui mõnda väikest kosmeetilist muudatust mitte arvestada, on avaldatud kõigi ohvrite nimed.⁴⁰⁰ 1971. aasta raamatus „Alati avangardis“ kirjutatakse, et Sõmerpalu sündmused leidsid aset hoopis 1946. aasta veebruaris. Avaldatakse küll mõrvatute arv – 13 –, kuid tapmisi täpsemalt ei kirjeldata, ainult H. Rosse kohta mainitakse, et ta oli surmamise hetkel koolist tulemas.⁴⁰¹ 1976. aastal ilmus toimuva kohta eraldi artikkel – K. Kongo „30 aastat veretööst Osulas“ –, kus antakse juhtunust põhjalik ja äärmiselt propagandistlik ülevaade. Taas avaldatakse kõigi 13 surmasaanu nimed ning kujutatakse nende hukkamist. Autor väidab, et H. Rosse polnud suusatamas üksi, vaid koos sõpradega. Poisid olevat enne surma jõudnud öelda, et *ärge meid puutuge, me oleme veel lapsed* – vastuseks kõlanud lasud. H. Rosset olevat nuudiga piinatud, tema mõlemad käeluud murtud ning seejärel 17 korda tulistatud. Rossede kodus olevat esialgu tapetud ema Emilie ning tütar Helju, väidetavalt klassi parim õpilane, surmatud tema rinnale. K. Kongo sõnul sisaldas metsavendade nimekiri 20 nime.⁴⁰²

Kõige sisutihedama ülevaate Sõmerpalus 1946. aastal toimunud annab E. Laasi kogumikus leiduv dokument „Bandiitide kuritegudest Võru- ja Tartumaal“, mis lisaks detailsele sündmuste kirjeldusele sisaldab ka nende eel- ja järellugu. Kõigi hukkunute kõrval on kirjas ka olulisimate võimuesindajate nimed ning juhtumit vahendatakse kellaajalise täpsusega. Eraldi on ära märgitud, et kõik *bandiidid* rääkisid eesti keelt.⁴⁰³ Kuna E. Laasi publitseeritud dokument polnud loomise hetkel avalikustamiseks mõeldud, puudub selles tavapärastele propagandalugudele omane sentimentaalsus ning vindi üle keeramine, pigem on tegu külma ja bürokraatliku kirjeldusega. Vaatamata sellele, et nimetatud informatsioon ilmus ametlikult põllumajanduse kollektiviseerimist käsitlevas teoses, seega mingis mõttes peidetult, tuleb

⁴⁰⁰ Kits, M. Haanjamaa monumendid, lk 49-55.

⁴⁰¹ Alati avangardis, lk 34.

⁴⁰² Kongo, K. 30 aastat Osula veretööst. // Tööraha Elu, 16.03.1976, lk 3.

⁴⁰³ Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine, lk 109-112.

siiski pidada tähelepanuväärseks, kui palju teavet oli juba 70ndate lõpus võimalik metsavendade tegevuse kohta välja anda. Kummaline on võrrelda 1978. aasta üllitise taset selle ülevaatega, mille annab H. Salm oma 1985. aastal ilmuma hakanud „Mõrvas metsateel“. Nimetatud kirjatööd võib küll pidada üheks olulisemaks nõukogude perioodil avaldatud metsavennalooks, kuid Sõmerpalu sündmusi esitatakse seal ääretult propagandistliku malli järgi. Võimalik, et see oli hind, mida tuli tasuda mitmes muus punktis üles näidatud avameelsuse eest. H. Salm rõhutas, et *lapsed on lapsed, olgu lapse isa kas kommunist või parteitu*, ning väitis seejärel, et *Võrumaa metsavennad Sõmerpalu vallas aga lugesid punaste kaelarättidega lapsi enda suurteks vaenlasteks*. 13. märtsi sündmuste kirjeldus sisaldab ka üksikuid tõeseid fakte, ent segavad äärmiselt propagandistlikud vahemärkused, nt oli H. Salm veendunud, et Sõmerpalus juhtunud võib põhjendada *hambuni relvastatud metsatontide sooviga anda peaaegu relvitule külaktiivile verine õppetund*. Tema arvates jäi see päev veriseks hääbiplekiks „eesti metsavendlusele“ ja nendele Läänes, kes emade ja teiste laste mõrtsukaid „vabadusvõitlejateks“ tituleerida suvatsevad.⁴⁰⁴ Lühidalt ja üldsõnaliselt (välja tuuakse vaid laste nimed) mainitakse Sõmerpalu aktsiooni ka R. Mihhailovi „Kutsumata külalises“, kusjuures toimus nähakse *Avo Pressi metsiku bande kätetööd*.⁴⁰⁵ Viimased märged selle kurikuulsa juhtumi kohta võib leida „Kodu loost“, kus rõhutatakse, et kohalik nõukogude aktiiv tapeti „tribunali“ otsusega kättemaksu eesmärgil⁴⁰⁶, ja „Õistest külalistest“⁴⁰⁷, kuid mõlema informatiivsuse tase jääb keskmisest madalamaks.

Nn Osula veretöö kõrval paistavad silma ka mõned tagasihoidlikuma ohvrite arvuga mõrvad, millele propagandaraamatutes korduvalt tähelepanu juhitakse. Sellist tüüpi avalikustamisi esineb päris palju, kuid üksikud juhtumid kerkivad sagedamini esile. Heaks näiteks on 9. septembril 1945. aastal langenud Vastemõisa valla parteiorganisaator H. Ott, kelle mälestuseks toleaegetes ajalehtedes mitmeid uudisnuppe avaldati. 16. septembril ilmus Sakalas väike artikkel pealkirjaga „Seltsimees Heino Ott“, milles esitatud väite, et H. Ott *langes oma töökohustuste täitmisel alatu bandiidi kuuli läbi*, järgnes metsavendade suhtes äärmiselt negatiivne, sõimulaadne sõnavõtt.⁴⁰⁸ Samast lehest võib leida veel teisegi H. Otti puudutava teate, kus märgitakse, et *juhtunud mõrvari kuuli läbi langenud H. Ott maeti 13. septembril ning teda iseloomustatakse kui veendunud Lenini-Stalini suurte põhimõtete eest*

⁴⁰⁴ Salm, H. Mõrv metsateel, 16.10.1985, lk 7; 23.10.1986, lk 7.

⁴⁰⁵ Mihhailov, R. Kutsumata külaline, lk 15-16.

⁴⁰⁶ Laar, M; Vahtre, L; Valk, H. Kodu lugu II, lk 69.

⁴⁰⁷ Papulovski, I. Õised külalised, lk 7.

⁴⁰⁸ Seltsimees Heino Ott, lk 2.

*võitlejat, kes oli valmis kõik andma töörahva hüvanguks.*⁴⁰⁹ H. Oti tehti juttu ka 1946. aasta jaanuari Sakalas, mil ilmus artikkel parteiorganisaatori surmas süüdistatavate *bandiitide* kohtuprotsessi kohta. See H. Oti tapmise kirjeldus sisaldab paari uut detaili – ta olevat püüdnud põgeneda ning saanud ühe kuuli selga ning kolm pähe.⁴¹⁰ Ent H. Oti loo ekspluateerimine ei ole omane ainult 40ndaile, sest 1978. aastal avaldas O. Bendi ilmsete propagandistlike tunnustega artikli „Ta polnud veel 23aastanegi“. Kirjutisest võib leida nii H. Oti surmadaatumi kui matuste ja eelpool mainitud *bandiitide* kohtuprotsessi kuupäevad, samuti tema tapmisega seostatud metsavendade nimed (Hans Must, Elmar Tombak, August Metsa). Artikkel sisaldab küll arvestataval määra paikapidavaid andmeid, kuid need on uputatud propagandistlikusse kastmesse, nt kirjeldab autor H. Oti isiklikke mõtteid ning tsiteerib tema parteisse astumise avaldust, kus olevat kirjas järgmine soov: *Tahan ÜK(b)P liikmena peatselt astuda oma sünnimaa pinnale, et fašistide poolt purustatud ja röövitud kodumaa taastada nind üles ehitada.*⁴¹¹ Veel 1988. aastalgi mainitakse artiklis „Rahu esimene aasta“ H. Oti, *meest, kes oli bandiitidega lahinguid löönud juba 1941. aastal ning ka rindel võidelnud.* Tema tapmise olulisima põhjusena nähakse hirmuõhkukonna loomise soovi.⁴¹²

Teine mees, kelle nime nõukogude propagandalugudes keskmisest rohkem välja tuuakse, on Kõlleste valla parteiorganisaator Nikolai Lumi, kes tapeti 9. juunil 1948. aastal koos naise ja lapsega. N. Lumi surmast kirjutas pikemalt Sergei Kuznetsov oma raamatus „Elu hinnaga“. N. Lumile pühendatud loos on olulisel kohal *suurepärase ja heasoovliku* partorgi kiitmine, rõhutades seeläbi lugejale metsavendade kuriteo julmust – muuhulgas kirjeldatakse N. Lumi unistusi Kõlleste tuleviku osas. Loost jääb mulje, justkui oleks mõrv toimunud 1946. aastal, ehkki täpset dateeringut ei anta. Partorg N. Lumi ja tema perekond maeti Kõllestesse ning S. Kuznetsov rõhutas kaastunnet tekitada püüdes *kolme puusärgi* olemasolu – *kaks suurt ja üks tilluke, lapse oma.*⁴¹³ E. Laasi 1978. aasta kogumikust võib N. Lumi perekonna tapmise kohta leida 11. juunist 1948. aastast pärineva dokumendi nimega „Võrumaa Kõlleste valla parteialgorganisatsiooni sekretäri N. Lumi ja tema perekonna mõrvamisest bandiitide poolt“, milles sündmuste käik koos eellooga on väga täpselt ja põhjalikult kirjas. 9. juunil 1948. a olevat kaks *bandiiti* lõunast südaööni N. Lumi korteri juures varitsenud ning neid koju oodates kõik möödujad keldrisse lukustanud – õhtuks oli sinna kogunenud kümme inimest. Kui N. Lumi koos naise ja lapsega öösel viimaks ilmus, tulistanud *bandiidid* neid

⁴⁰⁹ Seltsimees Heino Ott'i maamulda sängitamine. // Sakala, 16.09.1945, lk 2.

⁴¹⁰ 12 bandiidi kohtuprotsess Viljandis. // Sakala, 24.01.1946, lk 3.

⁴¹¹ Bendi, Olev. Ta polnud veel 23-aastanegi. // Tee Kommunismile, 12.10.1978, lk 1-3.

⁴¹² Saar, A. Rahu esimene aasta, lk 3.

⁴¹³ Kuznetsov, Sergei. Elu hinnaga. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1964, lk 41-47.

automaatidest. Avaldatud on kõigi perekonnaliikmete täisnimed.⁴¹⁴ Kõllest valla partorgi ei unustanud ka H. Salm oma järjejutus „Mõrv metsateel“, milles autorile omaselt antakse esiteks surmasaanu elust ja tööst ülistav ülevaade ning alles seejärel asutakse mõrva üksikasjaliku kirjeldamise juurde. N. Lumi tapmises süüdistas H. Salm *Piho bandet*. Temagi loos kordub jutt pikast varistusest, perekonna öötunnil saabumisest ning nende surmamisest automaaditule läbi, kuid H. Salm lisas kogu loole ühe vägagi propagandistliku lõigu. Nimelt pakub „Mõrv metsateel“ emotsionaalset kirjeldust sellest, kuidas *isa* (N. Lumi) *võtnud tütre sülle, kandnud hella koormat niimoodi üle kilomeetri ning maja juurde jõudes sõnanud: Nii, olemegi kodus. Ema teeb kohe ukse lahti ja siis läheme kõik teki alla tudule*. H. Salmi sõnul kujunesid N. Lumi ja tema perekonna matused (vt Lisad foto 1) *bandiitidele raskeks löögiks, sest rahvas ei hoidnud tagasi pisaraid ega needusi salamõrtsukate aadressil*.⁴¹⁵

Korduvalt meenutatakse propagandalugudes Hans Valli – *oma ajastu süüitut last*⁴¹⁶, kelle surmajuhtum kolme esitatud näidisloo seast ehk isegi kõige kangelaslikumana esile tõuseb. Kommunistlik noor H. Vall kuulub samuti nende kaheksa sangari sekka, kelle S. Kuznetsov 1964. aastal raamatukaante vahele pani. Autor ei avaldanud lugejale küll H. Valli täpset surmadaatumit (1950. a juuni) – tema sõnul leidis mõrv aset mõned aastad pärast 1946. aasta valimisi. S. Kuznetsov osutas, et H. Vall tapeti koos täitevkomitee instruktor Johannes Koroliga, kui nad püüdsid takistada *bandiite* kauplust röövimast. J. Korol olevat kohe hukkunud, kuid loo peakangelane heitles üksi edasi. Ehkki H. Vall sai surmavalt haavata, kujutas autor teda siiski võitjana, sest vaatamata *ebavõrdsele võitlusele* olevat *hambuni relvastatud bandiidid* põgenenud, jättes maha nii oma relvad kui haavatud kaaslased.⁴¹⁷ M. Kits kiitis oma 1968. aasta raamatus H. Valli vaprust ning pidas tema surma vapustavaks. Üldine pilt toimunust on sama, ehkki M. Kits väitel oli hiljem Võru haiglas surnud H. Vall üksi 12-15 automaadi vastu ja pidas kaua vastu.⁴¹⁸ H. Vallist kirjutas oma 1977. aasta artiklis „Rännukaarel“ ka H. Salm, kiites noormeest pikalt ning nimetades talle saatuslikuks saanud kokkupõrget *bandiitidega* erakordseks võitluseks. Tähelepanuväärne on tõsiasi, et H. Salm kirjeldas ka mälestustahvlit, mille asupaigas olevat J. Korol ja H. Vall 29. mail 1950 langenud, andes seeläbi edasi sündmuse täpse dateeringu.⁴¹⁹

⁴¹⁴ Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine, lk 330-331.

⁴¹⁵ Salm, H. Mõrv metsateel, 18.12.1985, lk 7; 08.01.1986, lk 7.

⁴¹⁶ Kits, M. Haanjamaa monumendid, lk 104.

⁴¹⁷ Kuznetsov, S. Elu hinnaga, lk 55.

⁴¹⁸ Kits, M. Haanjamaa monumendid, lk 104-105.

⁴¹⁹ Salm, H. Rännukaarel, lk 2.

Propagandakirjandusest võib leida ka üsna mitmeid lahingukirjeldusi, kuid enamik neist on raskesti tuvastatavad. Ent ühe olulise ja selgelt äratuntava kokkupõrke kohta sisaldavad teavet üsna mitu lugu – selleks on 1946. aasta aprilli algul Võrumaal Sõmerpalu vallas aset leidnud nn Määritsa talu lahing, mis paljuski tulenes märtsikuus toimunud rünnakust. Julgeolekuorganid tegutsesid 13. märtsi järel ülima aktiivsusega, hulgaliselt inimesi arreteeriti ning kuidagi jõudis võimudeni info, et mõned Osula sündmustega seotud metsavennad varjavad end E. Määritsale kuulunud Hindriku talus.⁴²⁰ Operatiivgrupp koos kohalike hävituspataljonlastega alustas tegevust ööl vastu 1. aprilli ning Sõmerpalu valla partorg Valusk on väitnud, et aktsioonist võttis osa 120 sisevägede sõdurit ning 15 kohalikku hävituspataljonlast.⁴²¹ Julgeolekuorganite dokumentide järgi suudeti talu ümber piirata ning rünnakrühmal õnnestus majja siseneda, kuid pärast kahe vastase tapmist tuli metsavendade tugeva vastupanu tõttu tagasi tõmmata. Väljuda püüdsid ka kuus partisani ning nende abistaja Marta Määritsa õde – viimane saanud koos kahe metsavennaga surma.⁴²² Neli ellujäänud partisani pääsesid tagasi tallu ning alustasid ühiselt kahe endiselt majas viibinud metsavennaga võitlust, mida suudeti intensiivsele tulele vaatamata jätkata umbes seitse tundi. Ümberpiiratud keeldusid alla andmast, kuigi neile seda võimalust pakuti ja ründajatel ei jäänud muud üle, kui maja põlema panna. Metsavennad heiskasid Eesti lipu ning püsisid majas kuni surmani, jättes endast maha kirja A. Pruusilt, kus on kirjas, et majas avaldati vastupanu kuuekesi, ehkki julgeolekuorganite dokumentide põhjal sai surma kümme metsavenda ning kolm nende abistajat.⁴²³ K. Aarop peab tõenäoliseks, et Hindriku talus hukkuski vaid kuus või äärmisel juhul kaheksa metsavenda ja kolm nende toetajat.⁴²⁴

Nn Määritsa talu lahingust on juttu näiteks „Haanjamaa monumentides“, mille järgi saadi 1. aprillil (täpset dateeringut pole kirjas, kuid pigem jääb mulje mõnest hilisemast aastast) vihje *bandiitide* Parmu veskis viibimise kohta. Loos selgub aga, et metsavennad asuvad hoopis Määritsa talus, kus elavat vana perenaine Marta⁴²⁵ ja keegi tüdruk veel, ning talu pihta avatakse tuli. Majas olevat viibinud kuus *bandiiti*, kes ühel hetkel püüdnud ka põgeneda,

⁴²⁰ Aarop, Kalju. Lahing Hindriku talus. // Kultuur ja Elu, 2/2008. [http://kultuur.elu.ee/ke492_hindriku.htm]. Viimati vaadatud: 9. märts 2013.

⁴²¹ Laasi, E. Vastupanuliikumine Eestis 1944-1949, lk 38.

⁴²² Tõenäoliselt on julgeolekuorganite dokumentidele baseeruv informatsioon E. Laasi koostatud kogus mitmes punktis eksitav, näiteks väidab K. Aarop, et Marta Määritsa õeks nimetatud naise nimi oli Erna Tatrik ning ta sattus piirajate kätte, tegutsedes lahingu vältel vaenupoolte vahel omamoodi vahendajana. Ühe käigu ajal sai ta aga surmavalt haavata ning pole täpselt teada, kummalt poolt teda tabati. – Aarop, K. Lahing Hindriku talus.

⁴²³ Laasi, E. Vastupanuliikumine Eestis 1944-1949, lk 38-39.

⁴²⁴ Aarop, K. Lahing Hindriku talus.

⁴²⁵ K. Aaropi sõnul oli majas viibinud kokku kolm naist – majaperenaine Marta Määrits, tema ema Liina Sillamaa ja Erna Tatrik, kes kõik hukkusid. – Samas.

mistõttu kolm neist tapeti. Lahing, mille käigus kõik *bandiidid* tapeti, olevat kestnud kaua ning tundmatu tüdruk ennast ise maha lasknud.⁴²⁶ Määritsa talu sündmustest kirjutas 1985. aastal lühidalt ka H. Salm, andes esimesena täpse dateeringu. Ööl vastu 1. aprilli 1946 olevat saadud ühelt talumehelt – väidetavalt seetõttu, et ta ei suutnud andestada Rootsi pere mõrvamist – vihje metsavendade Parmu veskis viibimise kohta. Selle asemel leiti nad aga hoopis lähedalasuvast Määritsa talust. Lahing olevat kestnud kaheksa tundi ning selle käigus olevat kõik kaheksa vastupanu osutanud *bandiiti* surma saanud. H. Salmi väitel olid neist kolm *endised leegionärid, idamedalite kavalierid* ning metsavennad olevat talus elava tütarlapse kaudu rahvakaitsele (sõjaväge ei mainita) sõna saatnud, et *neil on raudristid*.⁴²⁷ Parmu veski mainimine propagandalugudes pole juhuslik ning tõenäoliselt olid paar metsavenda ka tegelikult seal ööbinud.⁴²⁸ Hiliseima ja eelmistest lühema märke Hindriku talu sündmuste kohta võib leida „Kodu loost“, kus kirjutatakse, et *1. aprillil pidasid kümme konda kohalikku metsavenda lahingut 300 raskerehvadega varustatud sõduri vastu*. Metsavennad olevat keeldunud alla andmast ja talu maha põletatud.⁴²⁹

Sündmuste propagandistlikku kujutamist analüüsid selgub, et ka nõukogude ajal polnud sugugi kõik metsavendadega seotud episoodid salastatud. Ent tavapärasest avameelsemalt sai rääkida ainult neist juhtumest, mis partisanidele vajalikus koguses negatiivset valgust heitsid, sest mõjusaks looks ei piisanud iga suvalise inimese surmast – tapetud pidi olema terve perekond, kuna armastati rõhutada naiste ja laste mõrvamist, või siis tuli surmasaanul astuda üksi mitme vastase vastu. Just selliste tunnustega aktsioonid leidsid propagandalugudes pikemat kajastamist, ehkki pelgalt nimesid ja daatumeid võib rohkemgi leida. Samuti iseloomustab propagandakirjandust hukkunutele enne nende surma kirjeldamist üleva pildi maalimine, justkui tapnuks metsavennad alati töökaid, heasoovlikke ning lahkeid inimesi, kes Eesti sõjajärgse taastamise nimel vaeva nägid. Tegelikuses olid partisanide ohvrid sageli otseselt metsavendlusevastase võitlusega seotud ning töötasid okupatsioonirežiimi heaks. Võidi surmata ka peamiste sihtmärkide lähedasi, ent ei tohiks unustada tõsiasja, et partisanisõjas ei kehtinud harjumuspärased reeglid ning ka nõukogude poolel polnud kombeks

⁴²⁶ Kits, M. Haanjamaa monumendid, lk 66-69.

⁴²⁷ Salm, H. Mõrv metsateel, 23.10.1985, lk 7.

⁴²⁸ K. Aarop kirjutab järgmist: *Tõenäoliselt oligi 31. märtsi õhtul Hindriku talus kümme metsavenda. Nendest kaks metsavenda, Elmar Kängsepp ja Kalju Heerik, lahkusid aga öösel Hindriku talust ja läksid lähedal asuvasse Parmu veskisse ning magasid seal punkris. 1. aprilli hommikul tulid soldatid ka Parmu veskit läbi otsima. Nad alustasid läbiotsimist kõrvalhoonetest ning veskis asuva punkrini ei jõudnud, sest enne kutsuti nad ära Hindriku tallu appi (andmed pärinevad sel ajal Parmu veskis elanud Eha Kongolt). Kaks metsavenda aga väljusid 1. aprilli hommikul Hindriku talu elumajast oma loomulikku asju ajama, märkasid liikumas vene soldateid ja lasid vaikselt jalga, tallu tagasi pöördumata.* – Aarop, K. Lahing Hindriku talus.

⁴²⁹ Laar, M; Vahtre, L; Valk, H. Kodu lugu II, lk 69.

oma vastaste peresid asjast välja jätta. Võrreldes Hindriku talu lahingu ja teiste käsitletud sündmuste kirjeldusi, torkavad silma mõned erinevused, sest tegu polnud metsavendadele häbistava juhtumiga, pigem vastupidi. Määritsa talus võitlesid partisanid ülekaaluka vastase vastu ning hukkusid võideldes – see on roll, mis propagandalugudes üldjuhul headele kangelastele kuulub. Märkimisväärseks võib pidada sedagi, et kui ülejäänud näidete puhul avaldatakse enamasti kõigi surmasaanute nimed, siis langenud metsavendade identiteet jääb saladuseks. Varjatuks jääb ka tõsiasi, et partisanide vastu oli saadetud sõjavägi, mistõttu lahingu kauakestvust ei häbeneta. Erandiks on „Kodu lugu“, mille Määritsa talu lahingu kirjelduses võib tänu tugevalt ülepaistunud sõdurite arvule näha pigem vastupropaganda tunnusjooni. Arvatavasti juhtisid nõukogude propagandaautorid nimetatud kokkupõrkele tähelepanu ainult selle erilise kuulsuse tõttu, millest lähtuvalt tekkis vajadus Määritsa talu lahingu positiivset kuvandit nõrgestada.

KOKKUVÕTE

Pärast Eesti taasokupeerimist Nõukogude Liidu poolt 1944. aastal jätkus kohaliku elanikkonna vastupanu, mis oli tärganud juba 1941. aastal, lootuses aidata kaasa Eesti Vabariigi taastamisele. Uue režiimi vastane võitlus toimus partisanisõja vormis ning metsadesse läks tuhandeid inimesi. Suur osa neist jäi passiivseks, võttes repressioonide hirmus eesmärgiks võimude eest kõrvale hoidmise, kuid ligikaudu üks kolmandik alustas aktiivset vastupanu. Selle üle, kes metsaläinutest sobivad kandma metsavenna nimetust, vaieldakse tänaseni, kuid üldjuhul peetakse silmas neid, kelle tegevus ei piirdunud vaid enesevarjamisega – osaleti aktiivselt uue võimu vastu suunatud ettevõtmises.

Relvastatud vastupanu perioodiks loetakse aastaid 1944-1953, kuid olulisimaks peetakse vahemikku 1944-1949, mil metsavendade tegevus oli kõige intensiivsem. Äraootavast seisukohast loobuti eeskätt pärast 1945. aastat, mil sai selgeks, et lääneriigid okupeeritud maadele appi ei tule ning hakati iseseisvalt tegutsema – korraldati rünnakuid ametiisikute ja -asutuste vastu, rüüstati riigiettevõtteid ning viidi läbi propagandaaktsioone. Ideoloogilist võitlust peeti Eestis eelkõige loosunglike lendlehtede abil. Võitlejate eesmärgiks oli uue võimu autoriteedi õhnestamine, selle aluste destabiliseerimine, isikliku vabaduse säilitamine ning rahvas lootuse talletamine, takistamaks kommunistliku korra kinnistumist. Metsavennad tegutsesid kõigis kolmes Balti riigis, kusjuures Leedus oli nende haare laiem ning liikumise organiseerituse tase kõrgem kui Eestis ja Lätis.

Baltikumi sovetiseerimise juures on eristatud ettevaatlikku ning vägivaldset perioodi ning just viimasele iseloomulikud massirepressioonid andsid vastupanuliikumisele hävitava löögi. Alates 1947. aastast leidsid julgeolekuorganeis aset olulised reformid metsavendadega võitlemise tõhustamiseks – ühendati üksteist dubleerivad BVVO ja 2N osakonnad, mis omakorda tegi lõpu Siseministeeriumi ning Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi vahelisele rivaliteedile. Järgnevalt kujunes relvastatud vastupanu mahasurumisest selgelt RJMi koosseisu kuulunud 2N osakonna ülesanne. Kahe ministeeriumi ebaefektiivsed ühisoperatsioonid asendusid järk-järgult oluliselt resultatiivsemate tšekistlike meetoditega. Ent vaatamata jõuorganite pingutustele ei vaibunud partisanivõitlus kuni 1949. aasta märtsis läbi viidud suurküüditamiseni, mis võttis metsavendadelt neile hädavajaliku tugibaasi. Aktiivsest vastupanust saab rääkida veel ka 1953. aasta kontekstis, kuid pärast deporteerimist teisenes võitluse olemus, muutudes metsikumaks ning sageli juhuslikuks. Võitlus ei toimunud

aga ainult sõjalisel rindel, vaid ka ideoloogilisel. Metsavendade temaatika leidis kasutamist nii antikommunistliku ideoloogia raames läänes kui hilisemates NLis avaldatud olustikukirjeldustes, kus partisanidest said verejanulised bandiidid. Metsavendade enese panus jäi propagandarindel marginaalseks, kuid oli siiski vajalik, sisaldades alternatiivset nägemust relvastatud vastupanu propagandistlikule kuvandile, mida oli võimalik nõukogude kõverpeeglis pakutuga kõrvutada.

Käesoleva magistritöö üheks tähtsaimaks eesmärgiks oli ajavahemikul 1945-1990 avaldatud ja metsavendlusele teatud hinnangut andvate või vastupanuliikumises osalenute tegevust kirjeldavate teoste sisuline ning ajaline kaardistamine. Vastava kirjanduse otsimise ja läbitöötamise tulemusena sündis kronoloogiale tuginev bibliograafia, milles reastatud teosed neis esitatud metsavendade kuvandi muutumise ja arengu põhjal ka periodiseeriti. Lisaks eraldi käsitletud üldkäsitluste ja õpikute kategooriale toodi välja viis etappi: 1. 1945-1946, mil ilmus eelkõige päevakajalisi uudislugusid, kus metsavendade süütegusid ning kohtuistungeid propagandistlikus vormis edasi anti. Sel perioodil oli metsavendadevastane propaganda muuhulgas ka legaliseerimiskampaaniate vankri ette rakendatud. 2. 1947-1956 ehk aastad, kui samaaegselt vastupanuliikumise lõpliku mahasurumisega sisuliselt eitati selle olemasolu ning välditi metsavendadest avalikult rääkimist. 3. 50ndate lõpp-60ndate algus, mil ilmusid esimesed tagasivaatavad kirjatööd ning hakkas kujunema metsavendade propagandistliku kujutamise mall. 4. 60ndate keskpaik-70ndate algus, mida võib pidada metsavendluseteemalise propagandakirjanduse kuldejaks, ehkki tõsiseltvõetavuse poolest on nimetatud perioodi lugude väärtus nullilähedane. 5. 70ndate algus-80ndate keskpaik, mil tekkis võimalus relvastatud vastupanu kohta märkimisväärselt informatiivsemaid lugusid kirjutada, ehkki sugugi mitte kõik autorid ei saanud või ei soovinud sellest kinni haarata. 6. 80ndate lõpp-1990 ehk siis Eesti iseseisvuse taastamisele vahetult eelnenud aeg, mida iseloomustas aastakümneid püsinud mallide pragunemine ning varasemaist tunduvalt erinevate arvamuste esiletõus.

Propagandaautoreid tutvustavas peatükis anti ülevaade viie vähemalt kahe propagandistliku metsavennalooga silma paistnud mehe – Dmitri Taevere, Hans Salmi, Igor Gaspli, Ivan Papulovski ja Rafael Mihhailovi – elust ja kirjanduslikust tegevusest. Selgus, et kaks neist olid vägagi konkreetselt seotud julgeolekuasutustega, omades seega võimalust salastatud materjalidega tutvumiseks. Enamik esile toodud autoritest olid rahvuselt venelased, sattudes ENSVsse tööalastel põhjustel. Mõni jäi siia kuni pensionipõlve alguseni või surmani, teised, nt D. Taevere, viibisid ENSVs vaid lühiajaliselt. Valitud autorite eesti keeles ilmunud

kirjatööd langesid selgelt propagandavaldkonda, ehkki H. Salm – nimetatud viisikust kõige produktiivsem – ei katkestanud loomingulist tegevust ka Eesti iseseisvuse taastamise järel, pöörates hilisemates teostes tähelepanu muuhulgas koduloolistele teemadele ja kohaajaloole. H. Salmi propagandistlikud kirjutised paistavad üldjuhul silma üksikasjalikkuse ning informatiivsuse poolest, millele pole teistel autoritel midagi võrdväärset pakkuda. Ülejäänute töödes sisalduvate tõsiseltvõetavate hinnangute ja kirjelduste hulk on suhteliselt kesine, ehkki I. Gaspli loomingust võib leida paar lugu, mis kätkevad endas, olgugi et tagasihoidlikul määral, ka tänapäeva vaatenurgast huvipakkuvat teavet.

Analüüsides metsavennasalkade juhtide kujutamist nõukogude propagandakirjanduses Ants Kaljuranna näitel, olid olulisemad punktid, millele keskenduti, seotud eri propagandateoste vahel analoogiate leidmise ning propagandale omaste moonutuste ja rõhuasetuste väljatoomisega. Käsitletud propagandistlik kirjandus pärines põhiliselt 70-ndate lõpust ja 80-ndate algusest, mil olustikukirjeldustest oli võimalik leida arvestataval määral tõepärast informatsiooni. Töö tulemused ei vastanud M. Laari väitele, et käsitletaval perioodil – 70ndate ja 80ndate vahetusel – asendusid alates 1960ndate teisest poolest esile tõusnud suhteliselt objektiivsed (nõukogude kontekstis) lood kaheldava väärtusega töötlustega, pigem vastupidi. Võrreldes hilisemast ajast pärinevate lugudega oli 1965. aastast pärineva propagandaloo “Metsa hämaruses” näol tegu väga räige ajupesuga, kus moonutamata teabe hulk oli nullilähedane. Võltsingute ja valedega täidetud lugusid võib leida igast perioodist, kuid alates 70ndate algusest kuni okupatsiooniperioodi lõpuni ilmus nende kõrval ka varasemast märgatavalt informatiivsemaid kirjatöid. Paikapidava informatsiooni hulga varieerumist võibki pidada analüüsitud lugude olulisimaks erinevuseks.

Olukirjelduste loomisprotsessi lahates järeldas autor, et neis võib leida mitmesuguseid ühiseid jooni ning rõhuasetusi, mis annavad alust rääkida kindlast mallist, millele nõukogude autorid toetusid. Leidis kinnitust tõsiasja, et ideologiseeritud ajalookirjutuse ning olemuselt pseudoajalooliste propagandistlike jutustuste vahele on võimalik tõmmata paralleele, sest mõlema puhul on tegu pooldokumentaalsete jutustustega, kus ajalooliste faktidega käiakse meelevaldselt ümber ning möödunud sündmusi tõlgendatakse kindlaksmääratud ajalookäsitluse raamides. Märkimisväärsed on kokkulangevused ka sotsialistliku realismi tunnusjoontega, eelkõige paistis silma austusväärse ning loos kandvat rolli omava positiivse kangelase olemasolu. Propagandakirjanduses on nimetatud heeroose vastas aga võrdväärse tähtsusega antikangelane/-kangelased, kellele kleebitakse külge kõikvõimalikke negatiivseid jooni – metsavendade puhul eelkõige tapahimu, ahnust ning röövellikust. Harilikult on loos

olemas kangelaslik tšekist, kelle silme läbi või kelle keskselt narratiiv jookseb. Lõpus võidavad alati “head” ehk tšekistid, läbides seejuures edukalt mitmeid riskantseid ning julgustnõudvaid olukordi. Vastupidiselt kangelastele antiheeroste hingeellu ei sööbita, seega peaks lugeja instinktiivselt kaasa elama tšekistidele, kelle tundeid ja läbielamisi lahkelt jagatakse. Antikangelaste vead on fooniks, millele toetudes tuuakse esile kõik loo tegeliku sangari suurepäraseks omadused. Samas polnud propagandalood üks-ühele sarnased ning autoritel oli võimalik valida endale sobiv lähenemisviis. Mõni kirjeldas sündmusi meenutustena, teine olevikulise narratiivina – selles osas olid lubatud erinevad lahendused.

Ajalooliste juhtumite propagandistlikku ärakasutamist uurides selgus, et metsavennalugudes esineb teistest sagedamini ekspluateeritud nõ tähtsündmusi, ehkki nende kirjelduste pikkus ja tõsiseltvõetavus võib eri teostes varieeruda. Ootuspäraselt keskendusid propagandameistrid võimalusele metsavendi maksimaalselt halvas valguses näidata, st valiti välja kõige verisemad tõestisündinud lood, mis kahtlemata muutsid teose usutavamaks, ning võeti neist viimast. Rõhutati (ja mõeldi välja) metsavendade jõhkruks peegeldavaid üksikasju ning inimeste tapmist justkui ilma mingi arvestatava põhjusega. Mida koledam oli asjade tegelik käik, seda rohkem said informeeritud autorid paikapidavat teavet kasutada. Kord juba avaldatud lugusid oli võimalik ka kõigil teistel eeskujuks võtta ning vastavalt oma huvidele modifitseerida.

Propagandateoste läbi töötamine ei jätnud kahtlust selles, et sõjajärgset vastupanuliikumist mustavates lugudes ekspluateeritud sündmuste seas oli esikohal 1946. aasta märtsis Sõmerpalu vallas aset leidnud rünnak, mille käigus sai surma 13 nõukogude aktivisti ja nende pereliiget. Ent esile tõsteti ka väiksema ohvrite arvuga juhtumeid, milles pandi rohkem rõhku surmasaanute laitmatule taustale, perekonnale ning elukäigule, näiteks korduvad mitmetes lugudes Hans Valli, Heino Oti ja Nikolai Lumi nimed. Paralleelselt püüti alavääristada metsavendi ning tekitada kaastunnet nende ohvrite suhtes. Mõnevõrra erandlikum on Hindriku/Määritsa talu lahingu sage figureerimine, sest tegu on sündmusega, mis tegelikkuses metsavendi üsnagi kangelaslikus valguses näitas. Tõenäoliselt olid nõukogude autorid sundolukorras, sest rahva seas eriliselt kuulsaks saanud juhtumeid ei saanud tähelepanuta jätta.

Nõukogude okupatsiooni ajal olid ajalugu, eelkõige lähiajalugu, ja teisedki humanitaaralad kommunistliku maailmavaate surve all. Eesti Vabariigi okupeerimise ning sellest otseselt tuleneva relvastatud vastupanu – tegu on märgiliste sündmustega eestlaste rahvuslikus ühismälu – kuvandi uutele oludele vastavaks kujundamine oli uue, nõukogude võimule

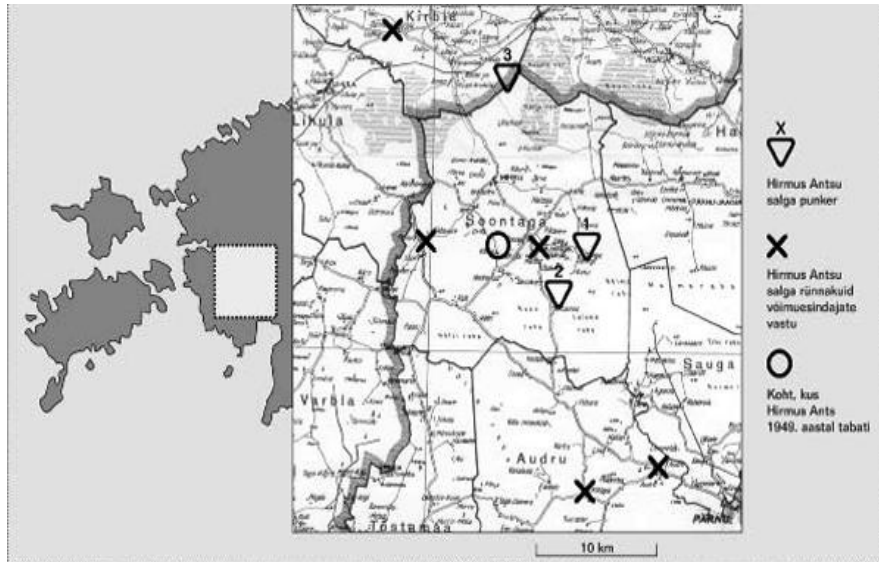
sobiva ajaloonägemuse loomise protsessis esmajärjekorras. Propagandakirjandus mõjutas, nagu teisedki töödeldud ajalooallikad, inimeste suhet minevikuga, sest sageli polnud muu teave võõra võimu alla langenud maal lihtsalt kättesaadav – ametlikult eksisteeris vaid nõukogude nägemus. Arusaam metsavendadest kui tapjatest ning röövlitest, kes niigi raskesse olukorda sattunud talupidajate vara kallal käisid, on osaliselt tänase päevani säilinud. Ei saa küll väita, et partisanisõjas osalenud kunagi kuritegelikult käitunud poleks, kuid vastavaid juhtumeid tuleks võtta pigem eranditena, mitte liikumist üldiselt iseloomustava tunnusjoonena.

Paljuski nõukogude perioodil vormitud negatiivse kuvandi visa püsimine näitab aga, et vähemalt osaliselt õnnestus propagandal inimesi mõjutada – kui mitte üksikasjade, siis üldise suhtumise aspektist. Vajab rõhutamist, et nõukogude väljaanded esindasid toimunud võitluses vaid ühte osapoolt ning metsavennad koos oma toetajatega, kelle tegevuse kohta leidub äärmiselt vähe nende enda kätega loodud dokumente ja tunnistusi, sattusid seetõttu ülimalt ebavõrdsesse olukorda. Aja möödumisega kaasneb paratamatult see, et põlvkondlik side nõukogude perioodiga nõrgeneb ning okupatsiooniaegsete hinnagute ja allikate kallutatuse toonitamine muutub aina olulisemaks. Tänapäeval uuritakse relvastatud vastupanu eelkõige julgeolekuorganite materjalidele tuginedes, kuid okupeeritud Eestis olid need üldjuhul salastatud, mistõttu võis toetuda vaid avaldamiskõlblikuks tunnistatud kirjasõnale. Kahtlemata tuleks seda peaagu poole sajandi vältel valitsenud nägemust ning selle mõjusid põhjalikumalt uurida, sest see annab võimaluse paremini mõista maailmavaadet, mida Nõukogude Liit oma elanikele peale surus – käesolevas töös püüti nõukogudeaegsete propagandateoste lahti mõtestamisse oma panus anda.

LISAD

Lisa nr. 1.

Ants Kaljuranna salga tegevuspiirkond.

Allikas: Mandel, Mati. Metsavendlus ja märtsiküüditamine Pärnumaa põhjaosas. // Uuemaid aspekte märtsiküüditamise uurimisest. Eesti Ajaloomuuseumi teaduskonverentsi materjale. Koost. ja toim. Liivik, Olev; Tammela, Hiljar. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum 2009.

Lisa nr. 2.

Tabel 1. Legendid Hirmus Antsust

<p>1. Hirmus Ants olevat saatnud ühte Pärnu parimasse hotelli teate, et soovib seal kell kaheksa õhtust süüa ja oma sünnpäeva tähistada. Selleks ajaks käskis ta endale laua katta. Hotellist teatati kohe võimudele, kes vastavaks ajaks kohale tulid. Hotelli ümbrus olnud maskeeritud ja maskeerimata mehi täis. Kell kaheksa sõitnudki hotelli ette auto, milles oli Vene kõrgema sõjaväelase riietes mees. Ta olevat auto ukse ette jätnud ja hotelli läinud, kus nõudnud endale õhtusööki napsidega. Nähes valmisseatud lauda, nõudnud ta seda kohe endale. Talle öeldud küll, et see on kaetud teisele inimesele, kuid see polevat aidanud. Ta võtnud laua endale. Õhtöök olevat kestnud poolteist tundi. Siis kutsunud kindral kelneri, nõudnud arve ja maksnud sõnagi lausumata nõutava summa ühes jootrahaga ning lahkunud. Pärast olevat leitud ühe toiduriista alt sedel: Siin sõi õhtust ja pühitses oma sünnipäeva Hirmus Ants.</p>
<p>2. Hirmus Antsu isa olevat arreteeritud ning sellest kuuldes saatnud poeg arreteerijaile käsu, et isa tuleb kohe lahti lasta. Kui seda ei tehtavat, hakkavat Pärnu saabuvad ja sealt lahkuvad rongid õhku lendama. Hirmus Antsu ähvarduse peale olevat naerdud ja tema isa polevat vabastatud. Juba järgmisel päeval toimunud Pärnu lähedal suur raudteeõnnetus. Raudtee oli olnud mitmest kohast purustatud. Pärast seda olevat Hirmus Antsu isa vabastatud.</p>
<p>3. Pärnumaal olevat sõjaväelased korraldanud Hirmus Antsule suure haarangu. Teel oodanud haarangu läbiviijad korraldusi. Korraga sõitnud kohale kuus Moskvitši, mis jäänud seisma. Esimest autost astunud välja Vene polkovniku vormis mees ja hakanud pärima, mida mehed teel ootavad. Talle seletatud põhjus ära. Polkovnik käskinud ja soovitanud haarangul agarad olla. Siis astunud polkovnik autosse ja autode rivi hakanud edasi sõitma. Pool kilomeetrit sõidetud, tõstetud viimases autos Eesti lipp lehvima. Polkovnik olevat olnud Hirmus Ants ise.</p>
<p>4. Nõos olevat käinud salapärane julgeolekumees, kes oli kõigi vajalike dokumentidega varustatud, inimesi üle kuulamas. Ta olevat viibinud valla täitevkomitees tervelt kolm päeva ja lasknud kutsuda ülekuulamistele omakaitsemehi ja Saksa sõjaväes teeninuid. Kedagi aga polevat arreteeritud ega ära saadetud. Viimase päeva õhtul purjutanud ta paari ülekuulatavaga ja kadunud siis jäljetult. Pärast kuuldus, et see polevat olnud keegi muu kui Hirmus Ants Pärnumaalt, kes olevat paarile seal viibinud mehele enda isiku avaldanud. Selle skandaalse loo tagajärjel tagandatud Nõo valla senine agar täitevkomitee esimees pr. Pütsepp.</p>
<p>5. Kord tulnud relvastatud võimumeestele vastu neli meest, kelle hulgas olnud ka Ants. Meestelt nõutud dokumente ning sel ajal, kui üks mees hakkas taskust neid otsima, olevat teised võimumeestele lõpu teinud.</p>
<p>6. Kohalik miilits sõitnud jalgrattaga, kui talle tuli vastu kaks meest, üks neist Ants. „Kes te olete?“ pärinud miilits. Ja kohe olevat tema elupäevad lõppenu. Ants aga polevat laskja olnud.</p>
<p>7. Umbes 1948. aastal olevat Ants organiseerinud metsavendade kokkutuleku. Külas, kus see pidi toimuma, olnud aga reetur, kes sellest Julgeolekule teatas. Järgnenud haarang ja tulevahetus. Antsul olevat õnnestunud põgeneda.</p>
<p>8. 1949. aastat olevat viis metsavenda, nende hulgas ka Ants, vastu võtnud kuskil metsavahitalus. Öösel, kui mehed istunud ümber laua, prõmmitud äkki vastu akent. Metsavennad haaranud relvad ja peitunud rehe alla. Kui perenaine ukse avas, tormanud sisse sõjaväelased, käes laskevalmis automaadid. Laual olnud toidunõude järgi otsustanud nad, et toas peab olema rohkem inimesi. Perenaisele antud kätte lamp</p>

<p>ja tema varjus otsitud kõik toad läbi. Kui lõpuks rehealuse uks avatud, haaranud üks metsavendadest perenaisel käest ja kiskunud ta kõrvale. Teised avanud sedamaid tule. Kaks sõjaväelast olevat surma saanud, üks metsavendadest põgenemisel haavata. Metsavendade jälitamist aga takistanud tuisk.</p>
<p>9. Antsu tegevuse lõpp olnud 1949. aasta suvel kuskil talus. Nad olnud alkoholi tarvitanud ning seejärel magama heitnud. On räägitud ka sellest, et maja perenaine olevat neile koos puskariga unerohu andnud. Ants oli vahistamisel osutanud ägedat vastupanu. Siis aga oli ta kahe püssitäägiga läbi reite maa külge naelutatud.</p>
<p>10. Kord hoiatanud Ants ühe maakaupluse juhatajat, et ta kavatseb kaupluse paljaks röövida, mille peale toodud kaupluse juurde salk kohalikke punalindimehi. Kohapealne NKVD volinik Allik otsustanud ise loorbereid lõigata ja jätnud linna Antsu kavatsusest teatamata. Kaupluse juurde jäetud üks mees valvesse, ülejäänud aga hakanud kaupluse teisel korrusel ärijuhataja ruumis viina võtma, et end hästi tunda. Varsti sõitnudki kaupluse ette „Pobeda“, millest astus välja noorem meesterahvas, kes küsis relvakandjalt kaupluse juhatajat. Punalindimees astunud lähemale ja – krapas – võetud välkkiirelt valvurilt relv ära. Samas astunud ka mõned teised autost välja ja jooksnud üles, kus poolpurjus relvakandjad käsutati käed üles ja paigale. Teised laadinud all kauplusest kõike head ja paremat autosse ning sõitnud kõigega välkkiirelt minema, koos Antsuga.</p>
<p>11. Hirmus Ants polevat kunagi soovinud süütute kallal verevalamist, mistõttu ühel tantsupeol pääsenud eluga kohalik täitevkomitee esimees Neider, kes olnud üks Antsu vihasemaid vaenlasi. Antsu kaaslane näinud Neiderit tantsimas ja suunanud püstolitoru ametimehe poole, aga Ants olevat takistanud arveteõiendamist, kartes, et kuul võib tabada ka süütuid inimesi.</p>
<p>12. Vallamaja juurde olnud kleebitud üks teaadaanne, et metsavendadele on välja kuulutatud amnestia. Paari päeva pärast ilmunud uksele kiri: „Ei saa välja tulla, pole saapaid!“ Mõni päev hiljem olnud metsameestel NKVDlaste ja punaarmeeelastega suur lahking. Hulk punasõdureid olevat hukkunud. Vallamaja uksele ilmunud uus metsavendade kiri: „Ikka ei saa välja tulla! Vähe saatsite saapaid!“</p>
<p>13. Antsu kinnivõtmisest. Nad olevat enne teinud ühe poe tühjaks. Olid pooleldi nagu mürgitatud ja pikali olnud ning kinnivõtjad hakanud neid tääkidega torkima. Antsu torgitud tääkidega tagumikku, aga tal olnud tagataskus nii suur rahapatakas, et ta eriti viga ei saanud. Aga pärast olnud müüjad arvanud, et kes maksab täagiaukudega rahadega, see on Antsu kinnivõtmisega seotud.</p>
<p>14. Harjumaal olnud metsavendade juhiks Hirmus Antsu hüüdnimega isik, kelle metsavennaolu olevat alanud sellega, et miilitsamehed viinud ta jaoskonda, sest ta paberid olid kahtlased. Ta olevat ööseks kinni pandud, esilagu sellesse kongi, kus tavaliselt hoiti joobunuid. Seal olnud vana ahi, mille Hirmus Ants öö jooksul maha olevat lõhkunud. Siis pugunud ta lõõri kaudu katusele, sealt vabadusse ja metsa, kus moodustanud oma metsavendade salga.</p>

Allikas: Mandel, Mati. Kogu tõde Hirmus Antsust?. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum 2010.

Lisa nr. 3.

Tabel 2. Hirmus Antsu salga liikmed

Nimi	Salgas viibimise aeg	Lisainfo
Ülo Kaal	1944 - 1946	A. Kaljuranna I võitluskaaslane, pidasid ühiselt päevaraamatut, langes 1946. a Julgeoleku kätte ning suri haarangul saadud vigastustesse.
Mihkel Soodla	1944 - 1946	Soontaga vallavanem, vahistati 1948, suri põgenemiskatsel Komi ANSV erilaagris.
Wilhelmine (Vilma) Vinter	1945 (üks nädal)	A. Kaljuranna pruut, kelle märkis ka oma lapse isaks, arreteeriti 1948, vabanes 1956.
Arnold Kiisk	1945 märts - juuli	Arreteeriti 1945.
Anton Soopõld	1945 kevad	Legaliseerus 1945. a juulis.
Artur Luigemaa	1945 kevad (kaks nädalat)	Legaliseerus 1945. a juulis, värvati hiljem agendina.
August Puusild	1946 (vaheaegadega)	Arreteeriti 1948.
Ilmar Reimets	1946 kevad (mõned päevad)	Tapeti 1948.
Elmar Jäärats	1946 kevad (mõned päevad)	Tapeti 1948.
Mihkel Mälk	1945 - 1948, eelkõige 1947-1948	Polnud püsiv liige, vaid osales salga ettevõtmistes, arreteeriti 1950, vabanes 1958.
Heino Kaup	1947 - 1948	Kandis hüüdnime „Meinhard“, tapeti RVLi otsusega 1948.
Harri Valla	1947 - 1948	Arreteeriti 1948, vabanes 1957.
Aleksander Kiviselg	1947 - 1948	Arreteeriti 1948, vabanes 1963.
Johannes Kiviselg	1947 - 1948	Tapeti 1948.
Karl Verpson	1947 - 1948	Arreteeriti 1948, suri vangilaagris 1956.

Heino Vaan	1947 lõpp - 1949	Tapeti 1949.
Arvet Pill	1948 - 1949	Arreteeriti koos A. Kaljurannaga 1949, mõisteti surma ning hukati 1951.
Elfride Mägi	1947 detsember - 1948 juuni	Arreteeriti 1948, vabanes 1956.
Linda Hiir	1948 jaanuar - 1948 juuni (vaheaegadega)	Arreteeriti 1948.
Ervin Vaher	1949 kevadsuvi	Tapeti 1949
Karl Viikberg	1948-1949	Lahkus paar tundi enne 1949. a haarangut, mille käigus A. Kaljuranna salk likvideeriti, ülejäänud metsavendadest ning jäi tabamata, arreteeriti alles 1951, vabanes 1957.
Aleksander Valter	1949	Tapeti haarangu käigus 1949.

Allikas: Mandel, Mati. Kogu tõde Hirmus Antsust?. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum 2010.

Lisa nr. 4.

Tabel 3. Ants Kaljuranna salga poolt ette võetud/salgaga seostatud aktsioonid 1944-1949

Aeg	Koht	Osalejad	Sündmus
10. detsember 1944	Vigala vald	Ants Kaljurand, Ülo Kaal	Rööviti toiduaineid vedavat rongi.
28. veebruar 1945	Soontaga vald	Ants Kaljurand, Ülo Kaal	Soontaga valla täitevkomitee majast vabastati vahi alla võetud Vilma Vinter.
31. märts 1945	Soontaga vald	Ants Kaljurand, Ülo Kaal, Mihkel Soodla	Soontaga valla täitevkomitee majast vabastati Anton Soopõld, Arnold Kiisk ja Artur Luigemaa.
30. aprill 1945	Soontaga vald	Julgeolek on lipu heiskajaks märkinud Ants Kaljuranna, ilmselt osales ka Mihkel Soodla, kellele lipp kuulus.	Soontaga valla täitevkomitee majale heisati Eesti lipp.
November 1945	Lavassaare, Jõõpere ja Sauga vald	Mihkel Soodla, Mihkel Mälk, Anton Soopõld, Artur Luigemaa, Ülo Kaal	Rööviti Lavassaare turbatööstuse poodi.
30. juuli 1947	Tamme küla, Koonga vald	Ants Kaljurand, Karl Verpson ja Heino Kaup	Tapeti rahvakaitsepataljoni võitleja Erich Peitson.
3. november 1947	Kalli-Pärnu-Jaagupi tee	Kolm metsavenda	Rööviti raha ja obligatsioonid maksuinspektor Ado Laurilt
14. november 1947	Koonga vald	Ants Kaljurand, Heino Kaup	Rööviti Koonga võitööstust.
28. november 1947	Audru vald	Kaks metsavenda	Rööviti Audru finantsinspektori abi Avsonit ja tema kaaslast Pulki.
4. august 1947	Mihkli talu lähistel, Pärnumaa ja Läänemaa piir	Heino Kaup, Harri Valla, Johannes Kiviselg	Rööviti küüdivankrit, mida juhtis võiertelli liige Mihkel Kaldvee.
Veebruar 1948	Kalli küla lähistel, Koonga vald	Ants Kaljurand, Johannes Kiviselg, Aleksander Kiviselg	Rööviti üht talu, kokku käidi samas talus neljal korral, kusjuures A. Kaljurand selgitas, et röövitaks on enda varad ebaseaduslikult omandanud rikas mees.
Veebruar 1948	Kullamaa vald	Johannes Kiviselg, Aleksander	Rööviti Laastre/Laasi talu.

		Kiviselg, Heino Kaup	
Mai 1948	Vigala lähistel	Aleksander Kiviselg, Johannes Kiviselg, Heino Kaup	Varitseti ning rööviti üht autot.
25. aprill 1948	Audru vald	Kaks metsavenda	Rüüstati valdadevaheline miilitsajaoskond, mis asus samas majas postiagentuuri ja sidejaoskonnaga. Samuti rööviti postiagentuuri juhataja Piilmaa maja.
6./7. mai 1948	Lõpe, Koonga vald	Kaheksa metsavenda	Rööviti Heinrich Ojakäär ja Lõpe kooperatiivkauplust.
18. mai 1948	Märjamaa-Kasari tee	Karl Verpson, Heino Kaup, Johannes Kiviselg, Aleksander Kiviselg	Rööviti riiklikku varujat Madis Õuna, mille käigus sattus mööduma ENSV Ministrite Nõukogu sõiduauto. Hukkus MNi inspektor Suurkask.
10. juuni 1948	Pärnu linn	Kaks metsavenda	Rööviti Soontaga valla raamatupidajat Ilmar Kõrgemaad.
17. juuli 1948	Audru vald	Ants Kaljurand, Karl Viikberg, Mihkel Soodla, seitse Ilmar Hendriksoni („Kapten“) salga liiget	Rööviti Audru kooperatiivkauplust.
26. juuli 1948	Tõstamaa vald	Kaheksa metsavenda, taas ühisüritus Ilmar Hendriksoni salgaga, A. Kaljuranna salgast osalesid Ants Kaljurand, Mihkel Soodla, Karl Viikberg, Karl Verpson	Rüüstati Tõstamaa sidejaoskonda
27./28. juuli 1948	Tõstamaa vald	Üksteist metsavenda, taas ühisüritus Ilmar Hendriksoni salgaga, kelle mehed jäid valvesse, röövimisega tegelesid A.	Rööviti Kihlepa kooperatiivi.

		Kaljuranna salgast Ants Kaljurand, Mihkel Soodla, Karl Viikberg, Karl Verpson, Heino Vaan, „Jan“ (ei ole teada, kellega tegu)	
27. august 1948	Kirbla vald	A. Kaljurand, K. Verpson, Heino Vaan, Arvet Pill, Karl Viikberg, Kuhu külast pärit Jaan Karu	Rööviti Roots kooperatiivkauplust.
16. september 1948	Kirbla vald	Seitse metsavenda: Ants Kaljurand, Hans Kõks, Juks, Karl Viikberg, Heino Vaan, Arvet Pill, Jaan Karu	Rööviti autobussi.
23. september 1948	Lõpe, Koonga vald	Ants Kaljurand, Mihkel Soodla, Heino Vaan, Karl Viikberg, Arvet Pill, Karl Verpson, Jaan Karu, „Kaval Ants“, Mihkel Mälk	Tehti ebaõnnestunud katse röövida Lõpe kauplust.
15. oktoober 1948	Rootsi jaam, Kirbla vald	Ants Kaljurand, Karl Verpson, Heino Vaan	Rööviti kinoautot.
19./20. oktoober 1948	Kirbla vald	Ants Kaljurand, Heino Vaan, Arvet Pill ja Karl Verpson	Rööviti Kirbla vallamaja.
12. november 1948	Karuse vald	Ants Kaljurand, Mihkel Soodla, Heino Vaan, Arvet Pill, Harri Valla, Karl Verpson	Rüüstati Paatsalu põllumajanduskrediidiühingut ja kooperatiivkauplust.
12. juuni 1949	Rabavere küla, Koonga vald	Kaks metsavenda	Rööviti Munaku-Sauna talu.

Allikas: Mandel, Mati. Kogu tõde Hirmus Antsust?. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum 2010.

Lisa nr 5.

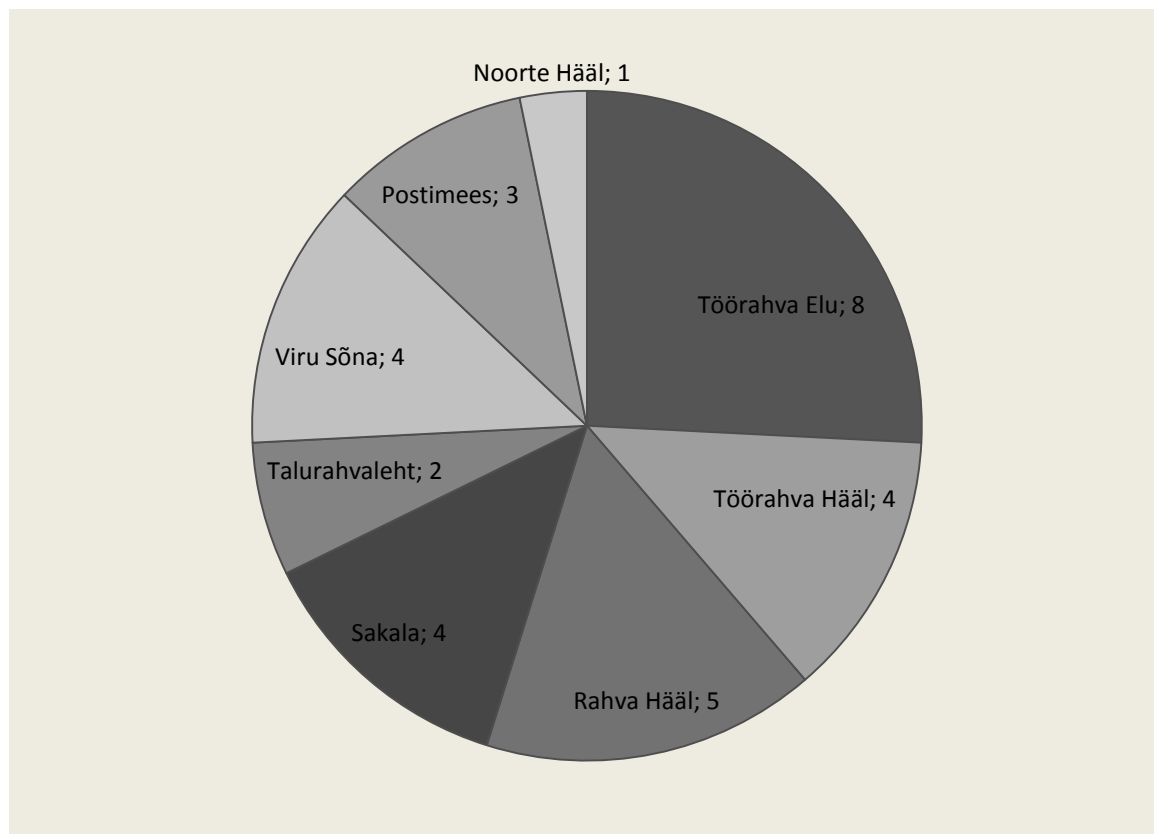
Foto 1. 1948. aastal tapetud Nikolai Lumi matused

Allikas: Eesti Riigiarhiivi Filiaali (Parteiarihiivi) fotokollektsioon.

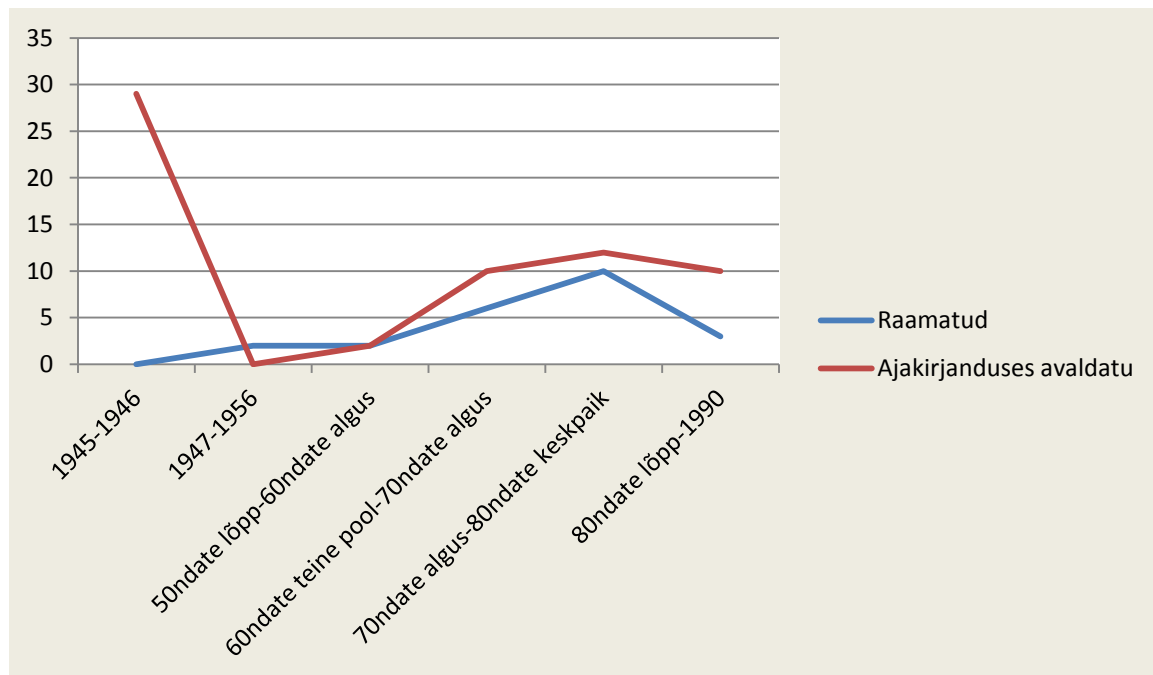
Lisa nr 6.

Tabel 4. 1945. ja 1946. aasta üllitised (sh mitmes eri kohas ilmunud kirjutised) väljaannete lõikes

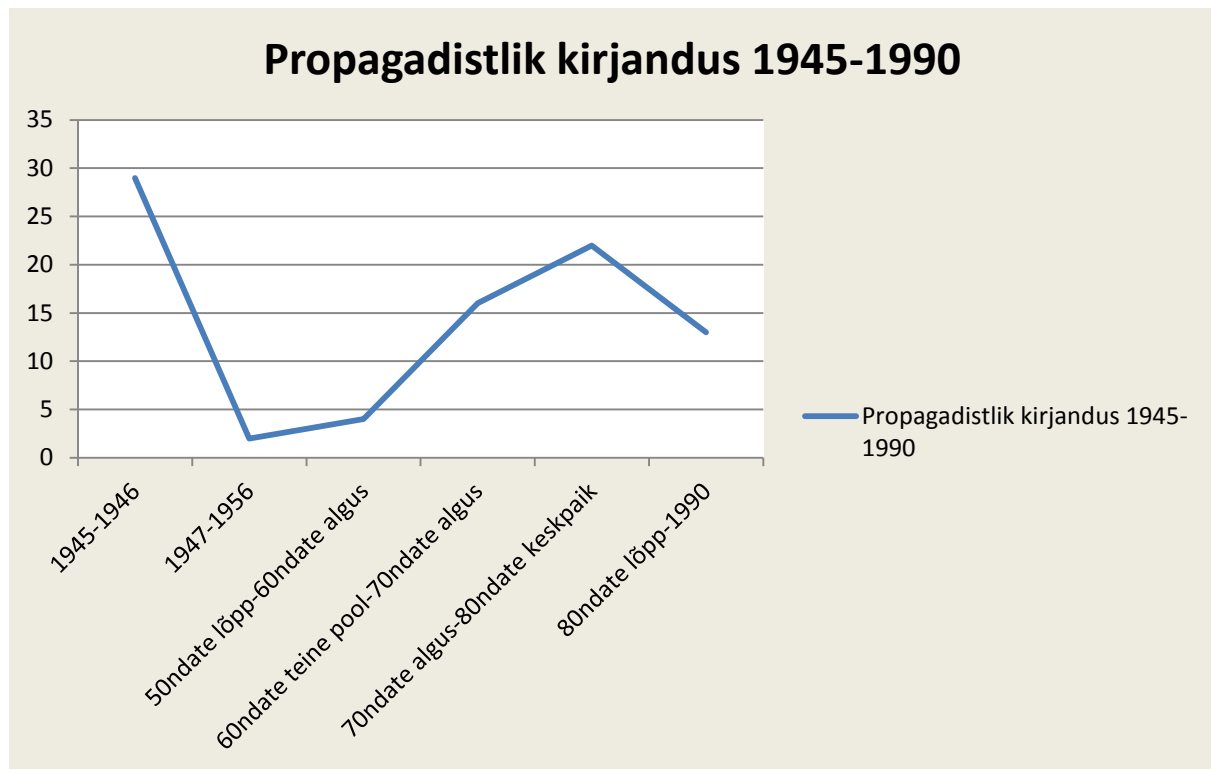
Lisa nr 7.

Tabel 5. Propagandistlik kirjandus (va õpikud/üldkäsitlused) 1945-1990 – vormipõhine areng

Lisa nr 8.

Tabel 6. Propagandistlike kirjutiste hulk (va õpikud/üldkäsitlused) perioodide lõikes 1945-1990

Lisa nr 9.

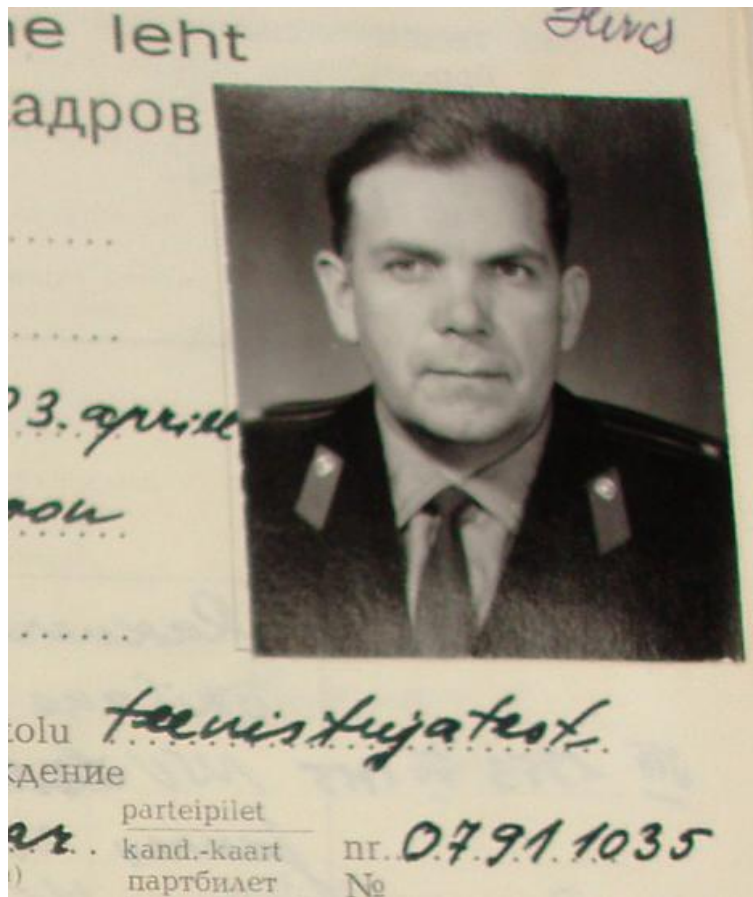
Foto 2. J. Marchlewski nim. Lääne Vähemusrahvuste Kommunistliku Ülikooli Leningradi osakond 1924/1925 õppeaastal (rida 2 alt (vasakult): 1. Aio, 2. Adasson, 3. Rosenblum, 4. Georg Orgussaar, 5. Dmitri Taevere).

Allikas: Eesti Riigiarhiivi Filiaali (Parteiarhiivi) fotokollektsioon.

Lisa nr 10.

Foto 3. Hans Salmi foto kaadri arvestuse isikuliselt lehel (üles võetud tõenäoliselt 60ndate II poolel)

Allikas: Isikutoimik. ERAF, f. 1, n. 6, s. 13410, lk 4.

Lisa nr 11.

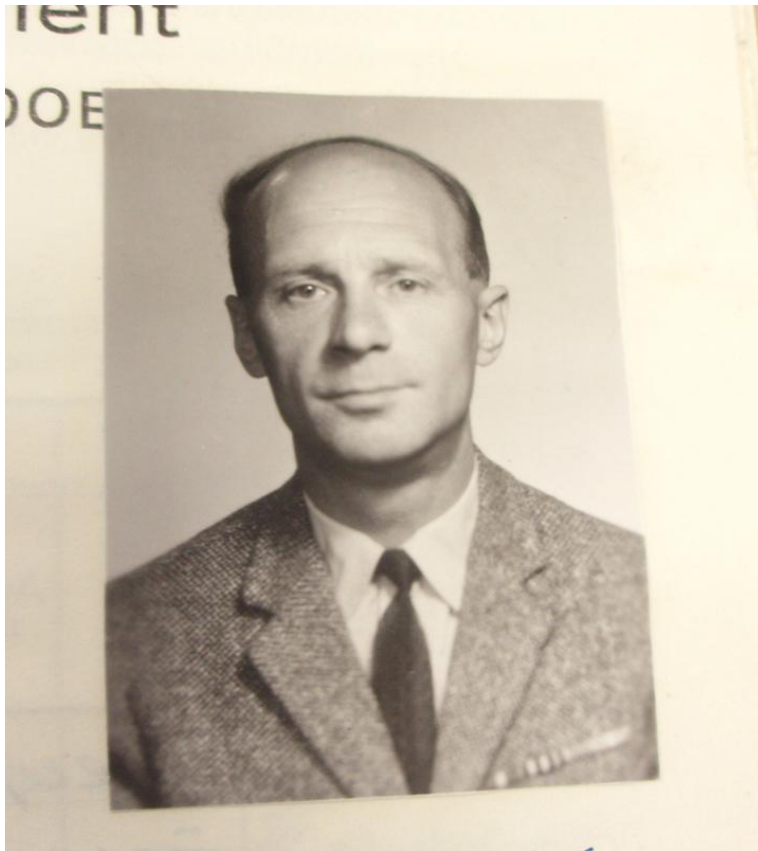
Foto 4. Hans Salm (paremal) aastal 2007. Pildistanud Vello Jaska.

Allikas: Jaska, Vello. Raamat „Mälestuste kütkeis“ väärib lugemist. // Valgamaalane, 25.09.2007. [<http://uus.www.valgamaalane.ee/250907/esileht/valgamaa/25011218.php>]. Viimati vaadatud: 7. aprill 2013.

Lisa nr 12.

Foto 5. Igor Gaspli foto kaadri arvestuse isikuliselt lehelt (üles võetud tõenäoliselt 60ndate II poolel)

Allikas: Isikutoimik. ERAF, f. 1, n. 6, s. 10549, lk 5.

Lisa nr 13.

Foto 6. Nooremaealine Ivan Papulovski

Allikas: Eesti Riigiarhiivi Filiaali (Parteiarihiivi) fotokollektsioon.

Lisa nr 14.

Foto 7. Vaino Väljas annab kätte aukirja Ivan Papulovskile, ajalehe "Molodjož Estoni" toimetajale, ELKNÜ KK V pleenumil 15.03.1961

Allikas: Eesti Riigiarhiivi Filiaali (Parteiarhiivi) fotokollektsioon.

ALLIKAD JA KASUTATUD KIRJANDUS

Arhiiviallikad:

Eesti Riigiarhiiv (Eesti Riigiarhiivi filiaal, Parteiarhiiv)

F 1 - Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee (EKP KK)

n 6 - EKP KK isikutoimikud

Kasutatud kirjandus*:

12 bandiidi kohtuprotsess Viljandis. // Sakala, 24.01.1946, lk 3.*

Ajast raskest, karmist ja kaunist. Vestlusring. // Nõukogude Hiiumaa, 21.07.1970, lk 2-3.*

Alati avangardis. Eesti miilitsa minevikust ja tänapäevast. Koost. Siimonlatser, Osvald. Tallinn: Eesti Raamat 1971.*

Andre, Kaarel; **Andresson**, Arnold; **Iimre**, Albert; **Link**, Karl; **Käärson**, Arseni; **Priidik**, Jaan; **Talts**, Ado; **Talts**, Jaan. Metsast väljatulnud kirjutavad: järgige meie eeskujul. // Tööraha Hää, 10.08.1946, lk 3.*

Annus, Epp; **Epner**, Luule; **Järv**, Ants; **Olesk**, Sirje; **Süvalep**, Ele; **Velsker**, Mart. Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri 2001.

Ant, Jüri. 1941. aasta suvesõjast. // Edasi, 18.07.1990, lk 2.*

Ants Hirmus. // Stockholms-Tidningen Eestlastele, 1951, nr 57, lk 1.

Assmann, Jan. Moses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism. Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1997.

Bandiidid said teenitud karistuse. // Rahva Hää, 06.10.1945, lk 3.*

Bandiidid said teenitud karistuse. // Viru Sõna, 06.08.1946, lk 2; Bandiidid said teenitud karistuse. // Rahva Hää, 10.08.1946, lk 3.*

Bandiidid sõjatribunali ees. // Viru Sõna, 01.08.1946, lk 4.*

Bandiitide protsess Kilingi-Nõmmel. // Talurahvaleht, 22.06.1946, lk 4.*

Bandiitidel ja nende kaitsjail tuleb anda vastust oma kuritegude eest. // Postimees, 02.11.1945, lk 3.*

Bendi, Olev. Ta polnud veel 23-aastanegi. // Tee Kommunismile, 12.10.1978, lk 1-3.*

* Uurimisobjektiks olnud kirjatööd on tärniga märgistatud.

Bittman, Ladislav. The KGB and the Soviet Disinformation: An Insider's View. Washington: Pergamon-Brassey's 1985.

Eesti ajalugu, VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Toim. Pajur, Ago; Tannberg, Tõnu. Tartu: Ilmamaa 2005.

Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim. Naan, Gustav. Tallinn. Eesti Riiklik Kirjastus 1952.*

Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim. Naan, Gustav. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1957.*

Eesti NSV ajalugu, III. 1917. aasta märtsist kuni 50ndate aastate alguseni. Peatoim. Maamägi, Viktor. Tallinn: Eesti Raamat 1971.*

Eesti NSV ajalugu. Keskkooli IX-XI klassile. Toim. Siilivask, Karl. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1959.*

Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik. II osa. Koost. Siilivask, Karl. Tallinn: Valgus 1980.*

Eesti NSV ajalugu. Õpik keskkoolidele. Toim. Naan, Gustav. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1951.*

Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine. Dokumentide ja materjalide kogumik. Koost. Laasi, Evald. Tallinn: Eesti Raamat 1978.*

Eesti rahva kannatuste aasta, II. Koguteos. Tallinn: Eesti Kirjastus 1943.

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941-1945. Dokumente ja materjale. Koost. Matsukevitš, A; Nazarova, N; Paul, I; Ratassepp, O. Tallinn: Eesti Raamat 1975.*

Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, XI. Tallinn: Ajaleht „Kodumaa“ 1964.

Ellen, Jaan. Ei halastust, ei armu. Okupandi salapäevikud. II raamat. Tallinn: Jaan Ellen 2007.

Erich Jerlet: sajandi rööv. Toim. Kiiver, Valdek. Tartu: Eesti Ajalookirjastus 2011.

ETA. Bandiidid said teenitud karistuse. // Noorte Hääl, 27.06.1946, lk 4; ETA. Bandiidid said teenitud karistuse. // Tööraha Elu, 02.07.1946, lk 4.*

ETA. Klassivõitlus Eestis 1940-1950-ndail aastail. // Rahva Hääl, 20.03.1988, lk 3-4.*

Fashistlikud bandiidid said oma teenitud karistuse. // Postimees, 02.10.1945, lk 3.*

Gaspl, Igor. Pole välistatud, et ... : olukirjeldused kriminaaljälituse töömailt. Tallinn: Eesti Raamat 1980.

Gaspl, Igor. „Hunt“ lõksus. // Noorte Hääl, 04.01.1958, lk 3; 05.01.1958, lk 4; 07.01.1958, lk 4; 08.01.1958, lk 3; 10.01.1958, lk 4; 12.01.1958, lk 4; 14.01.1958, lk 4; 15.01.1958, lk 4; 17.01.1958, lk 4.*

Gaspl, Igor. Langenud teenistuskohustuste täitmisel. // Noorte Hääl, 29.12.1964, lk 4; 30.12.1964, lk 3; 31.12.1964, lk 4; 05.01.1964, lk 3; 06.01.1964, lk 3.*

Gaspl, Igor. Langenud teenistuskohustuste täitmisel. Dokumentaaljutustus tšekist Jaan Põdrast. // Mehised inimesed. Koost. Trull, I. Tallinn: Eesti Raamat 1966, lk 95-119.*

Gaspl, Igor. Lõks „penidele“. // Kompromiss on välistatud. Lugusid Eesti tšekistidest. Koost. Nikišin, Valentin; Papulovski, Ivan. Tallinn: Eesti Raamat 1984, lk 187-209.*

Gaspl, Igor. Teenistuskohustuste täitmisel. // Kompromiss on välistatud. Koost. Nikišin, Valentin; Papulovski, Ivan. Tallinn: Eesti Raamat 1984. lk 209-227.*

Gaspl, Igor. Töestisündinud lood. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1960.*

Gaškaite-Žemaitiene, Nijole. The Partisan War in Lithuania from 1944 to 1953. // The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States. Toim. Anušauskas, Arvydas. Vilnius: Pasauliui apie mus 2006, lk 23-26.

Grišin, G; **Normet**, A. Lehed langevad. // Noorte Hää, 24.03.1957, lk 4; 26.03.1957, lk 4; 27.03.1957, lk 4; 28.03.1957, lk 4; 29.03.1957, lk 4; 30.03.1957, lk 4; 02.04.1957, lk 4; 03.04.1957, lk 4; 04.04.1957, lk 4; 05.04.1957, lk 4; 06.04.1957, lk 4; 07.04.1957, lk 4; 09.04.1957, lk 4; 10.04.1957, lk 4; 11.04.1957, lk 4; 12.04.1957, lk 4; 14.04.1957, lk 4; 16.04.1957, lk 4; 17.05.1957, lk 4; 18.04.1957, lk 4; 19.04.1957, lk 4; 21.04.1957, lk 3; 23.04.1957, lk 4; 24.04.1957, lk 4; 25.04.1957, lk 4; 27.04.1957, lk 4; 30.04.1957, lk 4; 01.05.1957, lk 4.*

H. G. Mineviku varjus. // Tööraha Elu, 11.07.1946, lk 2.*

Hanschmidt, Alfred. Nähtamatu duell. // Kodumaa, 03.04.1968, lk 6; 10.04.1968, lk 6; 17.04.1968, lk 6; 24.04.1968, lk 6; 01.05.1968, lk 14; 08.05.1968, lk 6; 15.05.1968, lk 6; 22.05.1968, lk 6; 29.05.1968, lk 6; 05.06.1968, lk 6; 12.06.1968, lk 6; 19.06.1968, lk 6; 26.06.1968, lk 6; 03.07.1968, lk 14; 10.07.1968, lk 6; 17.07.1968, lk 6; 24.07.1968, lk 6; 31.07.1968, lk 6; 07.08.1968, lk 6; 14.08.1968, lk 6; 21.08.1968, lk 6; 28.08.1968, lk 6; 04.09.1968, lk 6; 11.09.1968, lk 6; 18.09.1968, lk 6; 25.09.1968, lk 6; 02.10.1968, lk 6.*

Hanschmidt, Alfred. Nähtamatu duell. Tallinn: Eesti Raamat 1969.*

Heero, Aigi. Nõukogulikust agitatsiooni- ja propagandakirjandusest 1940. aastate lõpus – 1950. aastate alguses. Felix Kotta poem „Kindlal sammul“. // Uurimusi 1940. aastate Eesti kirjandusest. Koost. Kõvamees, Anneli; Viires, Piret. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2011, lk 139-150.

Hrutski, Eduard. Vennad. // Harju Elu, 20.01.1983, lk 4; 22.01.1983, lk 4; 25.01.1983, lk 4; 27.01.1983, lk 4; 29.01.1983, lk 4; 01.02.1983, lk 4; 05.02.1983, lk 4; 08.02.1983, lk 4; 10.02.1983, lk 4; 12.02.1983, lk 4; 17.02.1983, lk 4; 19.02.1983, lk 4; 26.02.1983, lk 4; 01.03.1983, lk 4; 03.03.1983, lk 4; 05.03.1983, lk 4; 15.03.1983, lk 4; 17.03.1983, lk 4;

22.03.1983, lk 4; 26.03.1983, lk 4; 29.03.1983, lk 4; 31.03.1983, lk 4; 02.04.1983, lk 4; 05.04.1983, lk 4; 07.04.1983, lk 4.*

Hävitajad. Nõukogude hävituspataljonid Eestis 1944-1954. Dokumentide kogumik. Koost. Noormets, Tiit; Ohmann, Valdur. Tallinn: Riigiarhiiv 2006.

Ivanovs, Aleksandrs. Sovietization of Latvian Historiography 1944-1959. Riia: Institute of the History of Latvia 2005, lk 259.

Juurvee, Ivo. Idabloki eriteenistused Külma sõja ajaloorindel Andrus Roolahe ja Julius Maderi näitel. // Ajalooline Ajakiri, nr 1/2, lk 47-76.

Juurvee, Ivo. KGB, Stasi ja Eesti luureajalugu. // Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2008, nr 2, lk 32-53.

Kahk, Juhan; **Siilivask**, Karl. Eesti NSV ajalugu. Populaarne ülevaade. Tallinn: Perioodika 1987.*

Kahk, Juhan; **Siilivask**, Karl. Eesti NSV ajalugu. Tallinn: Perioodika 1984.*

Kald, E. Inimesed ilma inimlikkuseta. // Rahva Hää, 17.09.1971, lk 2-3.*

Karotamm, N. „Tänuulik nõukogude võimule“. // Tööraha Elu, 20.07.1946, lk 2.*

Kasela, Rein. Süüdalastepäev. Tartu: Eesti Ajalookirjastus 2012.

Kesküla, Arved. Nad ei olnud metsloomad. // Edasi, 26.11.1986, lk 6; 27.11.1986, lk 6; 28.11.1986, lk 6; 29.11.1986, lk 6; 30.11.1986, lk 6; 02.12.1986, lk 6; 03.12.1986, lk 6; 04.12.1986, lk 6; 05.12.1986, lk 7; 06.12.1986, lk 6; 09.12.1986, lk 6; 10.12.1986, lk 6; 11.12.1986, lk 6.*

Kiiver, V. Hirmus Ants. Bandiit, kangelane, legend. Tartu: Aja Lood 2010.

Kirjutavad metsast väljatulnud. // Tööraha Elu, 25.07.1946, lk 2.*

Kits, Malev. Haanjamaa monumendid. Tallinn: Eesti Raamat 1968.*

Kodanlik-natsionalistlike roimarite jõuk sõjatribunali ees. // Rahva Hää, 01.02.1946, lk 4.*

Kohtuprotsess bandiitide üle Põlvas. // Talurahvaleht, 17.10.1946, lk 3.*

Kompromiss on välistatud. Lugusid Eesti tšekistidest. Koost. Nikišin, Valentin; Papulovski, Ivan. Tallinn: Eesti Raamat 1984.*

Kongo, K. 30 aastat veretööst Osulas. // Tööraha Elu, 16.03.1976, lk 3.*

Kotta, Felix. Kindlal sammul. Poeem ja luuletused. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1950.

Kreegipuu, Tiiu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana ehk kuidas kujundati ajalookäsitlus Nõukogude võimu kehtestamisest 21. juunil 1940 Nõukogude Eesti ajakirjanduses aastatel 1945-1960. // Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2007, nr 3, lk 46-69.

Kreegipuu, Tiiu. The ambivalent role of Estonian press in implementation of the Soviet totalitarian project (Ajakirjanduse ambivalentne roll nõukogude totalitaarse projekti elluviimisel Eestis). Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2011.

Kreegipuu, Tiiu; **Lauk**, Epp. Was it all pure propaganda? Journalistic practices of 'silent resistance' in Soviet Estonian journalism. // *Acta Historica Tallinnensia*, 2010, nr 15, lk 167-190.

Kuiv, G. Elu täis võitlust. // Punalipp, 16.08.1966, lk 4.*

Kull, Martin S. Elmar Ilp: veri mu kätel. Tartu: Eesti Ajalookirjastus 2011.

Kull, Martin S. Puhake paremad pojad. II osa. Tartu: Eesti Ajalookirjastus 2012.

Kull, Martin S. Puhake paremad pojad. Tartu: Eesti Ajalookirjastus 2012.

Kuznetsov, Sergei. Elu hinnaga. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1964.*

Kuusk, Pearu. Julgeolekuorganite võitlus Eesti vastupanuliikumisega sõjajärgsetel aastatel: Banditismivastase Võitluse Osakond (1944-1947). // Eesti NSV aastatel 1940-1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koost. Tannberg, Tõnu. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2007, lk 321-352.

Kuusk, Pearu. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega. Banditismivastase Võitluse osakond aastatel 1944-1947. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2007.

Kuusk, Pearu. Oli Eesti aeg, Vene aeg, Saksa aeg ja siis tuli Hirmus-Antsu aeg. // Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2011, nr 1, lk 139-142.

Kõik tööle!. // Tööraha Elu, 18.06.1946, lk 2.*

Käsper, Karl; **Salm**, Hans. Taagepera sajandite tuules. Valga: Litero 2005.

Laar, Mart. Hirmus Ants. // Eesti Elu, 1992, nr 12, lk 7, nr 13, lk 7, nr 14, lk 7, nr 15, lk 7.

Laar, Mart. Metsavennad. Tallinn: Helmet Raja & Co 1993.

Laar, Mart. Suurim armastus. Stockholm: Välis-Eesti & EMP 1994.

Laar, Mart. The Armed Resistance Movement in Estonia from 1944 to 1956. // The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States. Toim. Anušauskas, Arvydas. Vilnius: Pasauliui apie mus 2006, lk 209-242.

Laar, Mart; **Vahtre**, Lauri; **Valk**, Heiki. Kodu lugu II. Loomingu Raamatukogu, 42-43, 1989.*

Laas, I. Neile ei saabunud rahu. // Leninlik Lipp, 23.08.1966, lk 2.*

Laasi, Evald. Ajaloomälu ja ajalooteadus. // Edasi, 28.09.1990, lk 3.

Laasi, Evald. Kui kolhoose tehti. // Horisont, 1988, nr 1, lk 29.*

Laasi, Evald. Sissisõjast Eestis 1945-1953. // Looming. Eesti Kirjanike Liidu kuukiri, 1989, nr 11, lk 1519-1527.*

Laasi, Evald. Vastupanuliikumine Eestis 1944-1949. Dokumentide kogu. Tallinn: AS „Nõmm & Co“ 1992.

Leberecht, Hans. Valgus Koordis. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst 1949.*

Legaliseeritute juures. // Viru Sõna, 27.07.1946, lk 2.*

Lehtmets, Tõnis. Tume laas. Tallinn: Eesti Raamat 1978.*

Lepik, Mall; **Salm**, Hans. Helme kalmistu. Valga: Litero 2007.

Lepik, Sven. Ambitsioonide meelevaldas. // Rahva Hää, 23.09.1987, lk 3.*

Lepp, Aino. Vabaduse hinnaks on elu. Tartu: Hotpress 2008.

Levi, Ahto. Halli hundi päevik. // Noorte Hää, 28.09.1968, lk 4; 29.09.1968, lk 4; 01.10.1968, lk 4; 02.10.1968, lk 4; 03.10.1968, lk 4; 04.10.1968, lk 4; 05.10.1968, lk 4; 06.10.1968, lk 4; 08.10.1968, lk 4; 09.10.1968, lk 4; 10.10.1968, lk 4; 11.10.1968, lk 4; 12.10.1968, lk 4; 12.10.1968, lk 4; 13.10.1968, lk 4; 15.10.1968, lk 4; 16.10.1968, lk 4; 17.10.1968, lk 4; 19.10.1968, lk 4; 20.10.1968, lk 4; 22.10.1968, lk 4; 23.10.1968, lk 4; 24.10.1968, lk 4; 25.10.1968, lk 4; 26.10.1968, lk 8; 27.10.1968, lk 4; 29.10.1968, lk 4; 30.10.1968, lk 4; 01.11.1968, lk 4; 02.11.1968, lk 4; 03.11.1968, lk 4; 05.11.1968, lk 4; 06.11.1968, lk 4; 07.11.1968, lk 4; 11.11.1968, lk 4; 12.11.1968, lk 4; 13.11.1968, lk 4; 14.11.1968, lk 4; 15.11.1968, lk 4; 16.11.1968, lk 4; 17.11.1968, lk 4; 19.11.1968, lk 4; 20.11.1968, lk 4; 21.11.1968, lk 4; 22.11.1968, lk 4; 23.11.1968, lk 4; 24.11.1968, lk 4; 26.11.1968, lk 4; 28.11.1968, lk 4; 29.11.1968, lk 4; 30.11.1968, lk 4; 01.12.1968, lk 4; 03.12.1968, lk 4; 04.12.1968, lk 4; 05.12.1968, lk 4; 08.12.1968, lk 4; 10.12.1968, lk 4.*

Levi, Ahto. Halli hundi päevik. Tallinn: Eesti Raamat 1973.*

Liim, Allan; **Siilivask**, Karl. Eesti NSV ajalugu. Õpik IX-XI klassile. Tallinn: Valgus 1988.*

Lumiku, Lootlik. Vägivalla võimuses. // Punalipp, 19.01.1989, lk 3.*

Mandel, Mati. Hirmus Antsu lugu. // Kultuur ja Elu, 2010, nr 1, lk 52-57.

Mandel, Mati. Kogu tõde Hirmus-Antsust?. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum 2010.

Mandel, Mati. Metsavendlus ja märtsiküüditamine Pärnumaa põhjaosas. // Uuemaide aspekte märtsiküüditamise uurimisest. Eesti Ajaloomuuseumi teaduskonverentsi materjale. Koost. ja toim. Liivik, Olev; Tammela, Hiljar. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum 2009.

Martinson, Ervin. Tagasi inimeste sekka. // Rahva Hää, 27.02.1964, lk 4.*

Mertelsmann, Olaf. Resistance and Accommodation in Postwar Estonia. // Everyday Life in Stalinist Estonia. Frankfurt: Peter Lang Verlag 2012, lk 67-87.

Mihhailov, Rafael. Kutsumata külaline. // Aja Pulss, 1/1985, nr 1, lk 30-31; 1/1985, nr 2, lk 30-31.*

Mihhailov, Rafael. Kutsumata külaline. Tallinn: Eesti Raamat 1986.*

Mihhailov, Rafael; **Taevere**, Dmitri. Agoonia. Tallinn: Eesti Raamat 1979.*

Misiunas, Romuald J; **Taagepera**, Rein. Balti riigid: sõlteaastad 1940-1990. Tallinn: Koolibri 1997.

Naan, Gustav. Eesti kodanliku natsionalismi arenemistest. // Eesti Bolševik, 1945, nr 23/24, lk 1023.

Nad asuvad ausate inimeste tee. // Tööräha Elu, 06.06.1946, lk 2.*

Neidre, E. Metsast väljatulnud kirjutavad. // Tööräha Hääl, 20.08.1946, lk 2.*

Noormets, Tiit. Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides. Tallinn: Riigiarhiiv 2003.

Nõmme, Gustav. Kiri Elmar Gustavi pg. Nõmmele. // Viru Sõna, 27.07.1946, lk 2.*

Nõmtak, K. Õiglane karistus bandiitidele. // Rahva Hääl, 18.09.1945, lk 3; Nõmtak, K. Õiglane karistus bandiitidele. // Postimees, 21.09.1945, lk 3.*

Ottin, A. Sõjatribunal mõistis kohut bandiitide üle. // Tööräha Hääl, 20.06.1946, lk 3.*

Pajumaa, Paul. Rusikatega raiutud rada; Läbi pilkase öö. Tartu: Eesti Ajalookirjastus 2012.

Panksejev, Aleksander. Nõukogude võimuorganite taastamine Eestis pärast fašistlikku okupatsiooni. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1958.*

Paperno, M. Viimane padrun. // Leninlik Lipp, 14.03.1975, lk 4; 15.03.1975, lk 4; 18.03.1977, lk 4; 19.03.1975, lk 4; 20.03.1975, lk 4; 21.03.1975, lk 4; 22.03.1975, lk 4.*

Papulovski, Ivan. Keeris. Tallinn: Eesti Raamat 1983.*

Papulovski, Ivan. Öised külalised. Eesti julgeoleku tegevusest sõjajärgsel perioodil: dokumentaaljutustused. Tallinn: Olion 1990.*

Pihlak, Jaak. Metsavennad päästsid mälestussamba. // Sakala, 08.08.1989, lk 3.*

Pihlau, Jaak. Lehekülgi Eesti lähiajaloost: kuidas ENSV MGB välisluureülem GULAGi arhipelaagi sattus. // Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2007, nr 3, lk 99-110.

Pilt, Edgar. Desertöör. Tartu: Eesti Ajalookirjastus 2012.

Pork, August. Vapruse juubel. // Eesti Kommunist, nr 12, 1967, lk 3-10.*

Pro Patria II. Aroomat langenud ja hukkunud metsavendadele 1944-1978. Koost. Kross, Erik-Niiles Tartu: Kleio 1998.

Pähklimägi, A. Vestlus lõkke ääres. // Õhtuleht, 13.03.1968, lk 2; 14.03.1968, lk 2.*

Reimann, Edgar; **Saarniit**, Elmar Emu. Ali-Baba ja nelikümmend röövlit. Tartu: Eesti Ajalookirjastus 2013.

Roden, Ilmar. Luureohvitser. // Noorus, 5/1977, nr 5, lk 7-8; lk 18.*

Roolaine, Kalju. Mälestuste kütkeis. Valga: Litero 2007.

Ruusmann, Ants. Sõjajärgne klassivõitlus Eesti külas. // Aja Pulss, 3/1988, nr 5, lk 8-10.*

Ruusmann, Ants. Sõjaväelaste halbadest tegudest sõjajärgseil aastail. // Rahva Hää!, 22.11.1990, lk 2.*

Saar, Ants. Rahu esimene aasta. // Rahva Hää!, 15.01.1988, lk 3; 16.01.1988, lk 3; 17.01.1988, lk 3; 20.01.1988, lk 3; 21.01.1988, lk 3; 22.01.1988, lk 3; 23.01.1988, lk 3.*

Saat, Joosep. Eesti rahva võitlus EK(b)P juhtimisel Nõukogude võimu kehtestamise eest. Tallinn: Poliitiline Kirjandus 1948.*

Salm, Hans. Luurekooli „Metskassid“. Tõrva: Litero 2008.

Salm, Hans. Mõrv metsateel. // Kodumaa, 10.04.1985, lk 6; 17.04.1985, lk 7; 24.04.1985, lk 6; 22.05.1985, lk 7; 29.05.1985, lk 7; 05.06.1985, lk 7; 12.06.1985, lk 7; 19.06.1985, lk 6; 26.06.1985, lk 7; 03.07.1985, lk 7; 10.07.1985, lk 7; 07.08.1985, lk 7; 21.08.1985, lk 7; 04.09.1985, lk 7; 11.09.1985, lk 7; 25.09.1985, lk 7; 02.10.1985, lk 7; 16.10.1985, lk 7; 23.10.1985, lk 7; 30.10.1985, lk 7; 06.11.1985, lk 7; 20.11.1985, lk 7; 27.11.1985, lk 7; 04.12.1985, lk 7; 11.12.1985, lk 7; 18.12.1985, lk 7; 08.01.1986, lk 7; 15.01.1986, lk 7; 29.01.1986, lk 7; 05.02.1986, lk 7; 12.02.1986, lk 7; 19.02.1986, lk 7; 05.03.1986, lk 7; 12.03.1986, lk 7; 19.03.1986, lk 7; 02.04.1986, lk 7; 09.04.1986, lk 7; 16.04.1986, lk 7; 23.04.1986, lk 7; 07.05.1986, lk 7; 14.05.1986, lk 7; 21.05.1986, lk 7; 28.05.1986, lk 7; 11.06.1986, lk 7; 18.06.1986, lk 7; 02.07.1986, lk 7; 09.07.1986, lk 7; 16.07.1986, lk 7; 23.07.1986, lk 7; 06.08.1986, lk 7; 13.08.1986, lk 7; 27.08.1986, lk 7; 03.09.1986, lk 7; 10.09.1986, lk 6; 17.09.1986, lk 7; 24.09.1986, lk 7; 01.10.1986, lk 7; 08.10.1986, lk 7; 22.10.1986, lk 7; 05.11.1986, lk 7; 12.11.1986, lk 7; 19.11.1986, lk 6; 26.11.1986, lk 7; 03.12.1986, lk 7; 10.12.1986, lk 7; 17.12.1986, lk 6; 14.01.1987, lk 7; 28.01.1987, lk 7; 18.02.1987, lk 7.*

Salm, Hans. Orioni jõugu lõpp. // Aja pulss, 11/1986, nr 22, lk 25-27.*

Salm, Hans. Rännukaarel. // Koit, 18.08.1977, lk 2.*

Salm, Hans. Soojärve saladus. // Koit, 26.11.1977, lk 3.*

Salm, Hans. Viie luure agent. Eesti luurajatest Teises maailmasõjas. Tallinn: Maalehe Raamatud 2004.

Saueauk, Meelis. Nõukogude julgeolekuorganid Eestis 1944-1953: ülesanded, struktuur, juhtimine. // Ajalooline Ajakiri, 2009, 1/2, lk 77-122.

Seltsimees Heino Ott. // Sakala, 16.09.1945, lk 2.*

Seltsimees Heino Ott'i maamulda sängitamine. // Sakala, 16.09.1945, lk 2.*

Statiev, Alexander. The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands. New York: Cambridge University Press 2010.

Strods, Heinrihs. The Latvian Partisan War between 1944 and 1956. // The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States. Toim. Anušauskas, Arvydas. Vilnius: Pasauliui apie mus 2006, lk 149-161.

Säde, Erik. Leidsin õige tee. // Tööraha Elu, 25.07.1946, lk 2.*

Zetterberg, Sepo. Eesti ajalugu. Tallinn: Tänapäev 2009.

Zubkova, Jelena. Baltimaad ja Kreml 1940-1953. Tallinn: Varrak 2009

Taevere, Dmitri. Operatsioon „Aknake“. // Rahva Hääl, 16.12.1967, lk 3-4.*

Tagasi oma töö juurde. // Postimees, 14.11.1945, lk 3.*

Tagasi oma töö juurde. // Tööraha Hääl, 07.02.1946, lk 3.*

Talve, Leo. Traagilisest statistikast. // Päevaleht, 28.03.1990, lk 3.*

Tamm, Marek. Monumentaalne ajalugu. // Loomingu raamatukogu, 2012, nr 28-30. Tallinn: SA Kultuurileht.

Tannberg, Tõnu. Relvastatud vastupanuliikumine Eestis aastatel 1944-1953. // Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 1999, nr 1, lk 24-30.

Tarkpea, Erich. Mälestused. Tallinn: Eesti Raamat 1983.*

Truupõld, Asael. Sind Surmani. Tartu: Eesti Ajalookirjastus 2011.

Tõnismägi, Heino. 23 aastat tihnikus. // Rahva Hääl, 27.10.1990, lk 3; 28.10.1990, lk 3; 30.10.1990, lk 3; 31.10.1990, lk 3; 01.11.1990, lk 3; 02.11.1990, lk 3; 03.11.1990, lk 3.*

Undusk, Jaan. Ajalookirjutusest Eestis ja eksilis II maailmasõja järel. // Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2007, nr 1, lk 4-26.

Valge, Vassili. Metsa hämaruses. Tallinn: Eesti Raamat 1965.*

Wertsch, James. Voices of collective remembering. Cambridge: Cambridge University Press 2002.

White, Hayden. Kirjandusteooria ja ajalookirjutus. // Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2003, nr 1, lk 111-127.

Viie bandiidi kohtuprotsess Viljandis. // Sakala, 18.09.1945, lk 3.*

Viira, Eduard. Järellainetus. // Edasi, 29.02.1968, lk 2; 01.03.1968, lk 1; 02.03.1968, lk 2; 03.03.1968, lk 1; 05.03.1968, lk 2; 06.03.1968, lk 2; 07.03.1968, lk 2.*

Viis aastat nõikogude võimu Eestis. Abiks agitaatoreile ENSV 5. aastapäevaks. // Rahva Hääl, 18.07.1945, lk 3.*

Virbsoo, Erik. Lugusid möödunud aegadest. Tallinn: Loomingu Raamatukogu, 3-6, 1989.*

Vsevirov, David. Tõe osakaal Eesti NSV ajalookirjutuses. // Ajaloolise tõe otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme“ materjalid. Toim. Tarvel, Enn. Tallinn: Kistler Ritso Eesti Sihtasutus 1999, lk 117-122.

Õiglane karistus bandiitidele. // Tööraha Elu, 17.10.1946, lk 2.*

Õigustada või hukka mõista?. Vestlusring. // Aja Pulss, 1988. a mai, nr 9, lk 6-9.*

Käsikirjad:

Kreegipuu, Tiiu. Nõukogude kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel 1944-1954 kirjanduse ja trükiajakirjanduse näitel. Juhendaja: Tannberg, Tõnu. Magistritöö, Tartu, 2005. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.

Kuusk, Pearu. Eesti NSV Siseministeeriumi / Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Banditismivastase Võitluse Osakond (1944-1947). Juhendaja: Tannberg, Tõnu. Magistritöö, Tartu, 2005. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.

Mikk, Kadi. Metsavendade kujutamine nõukogude propagandakirjanduses Hirmus Antsu näitel. Juhendaja: Liivik, Olev. Bakalaureusetöö, Tartu, 2011. Käsikiri Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituudis.

Mõistlik, Anu. Võimuhete konstrueerimine nõukogude ajalehediskursuses 1946-1979. Juhendaja: Lauk, Epp. Magistritöö. Tartu, 2007. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.

Ventsel, Andreas. „Meie“ konstrueerimine Eesti poliitilises retoorikas 1940.a-1953.a. Juhendaja: Pärli, Ülle. Magistritöö. Tartu, 2005. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.

Internetileheküljed:

Aarop, Kalju. Lahing Hindriku talus. // Kultuur ja Elu, 2/2008. [http://kultuur.elu.ee/ke492_hindriku.htm]. Viimati vaadatud: 9. märts 2013.

Aarop, Kalju. Melliste lahing. // Kultuur ja Elu, 1/2011. [http://kultuur.elu.ee/ke503_melliste.htm]. Viimati vaadatud: 8. märts 2013.

Aarop, Kalju. Metsavendade juht Jaan Roots. // Kultuur ja Elu, 2/2007. [http://kultuur.elu.ee/ke488_metsavennad.htm]. Viimati vaadatud: 12. märts 2013.

Intervjuu Indrek Jürjoga. Pärast sõda jätkus Eesti metsades sõda. // Postimees, 24.08.1998. [www.postimees.ee/leht/98/08/24/uudised.htm#esimene]. Viimati vaadatud: 15. aprill 2013.

Kaasik, Maris S. Viimased metsavennad raiuti lõpuks graniiti. // Lõunaleht, 07.07.2009. [<http://www.lounaleht.ee/index.php?page=1&id=2366>]. Viimati vaadatud: 8. aprill 2013.

Koppel, Margit-Mariann. August Sabbe radadel. // Kultuur ja Elu, 4/2005. [http://kultuur.elu.ee/ke482_august_sabbe.htm]. Viimati vaadatud: 15. aprill 2013.

Lepassalu, Virkko; **Palli**, Ilmar. Õnnis on see, kes ei mäleta. // Luup, nr 10, 17.05.1999. [<http://www.postimees.ee/luup/99/10/elu1.shtm>]. Viimati vaadatud: 8. märts 2013.

Metsavendade juhid: Erich Jerlet. // Eesti metsavendade kodulehekülg. [http://www.esm.ee/public/projektid/5/juhid/jerlet.html]. Viimati vaadatud: 11. aprill 2013.

Noormets, Tiit. Mehed metsast külvasid surma elu nimel. // Postimees, 27.02.1999. [www.postimees.ee/leht/99/02/27/uudised.shtm#neljateistkymnes]. Viimati vaadatud: 18. aprill 2013.

Noormets, Tiit. Sakslased toetasid metsasõda punavõimu vastu. // Postimees, 03.11.1999. [http://www.postimees.ee/leht/99/11/03/valised.htm#viiesaa]. Viimati vaadatud: 10. aprill 2013.

Pihlau, Jaak. Vendade Saalistete lugu: 50 aastat saatuslikust punkrilahingust Eidapere metsas. // Eesti metsavendade kodulehekülg. [http://www.esm.ee/public/projektid/5/saaliste2.htm]. Viimati vaadatud: 7. aprill 2013.

Saueauk, Meelis. Konverents sovetiidentiteedist. [http://www.mnemosyne.ee/wordpress/wp-content/uploads/2012/02/Meelis_Saueauk_-_Sovetiidentiteedist.pdf]. Viimati vaadatud: 19. märts 2013.

Van Dijk, Teun Adrianus. Politics, Ideology and Discourse. // Discourse in Society. Website of Teun A. van Dijk.

[http://www.discourses.org/OldArticles/Politics,%20Ideology%20and%20Discourse.pdf]. Viimati vaadatud: 20. veebruar 2013.

SUMMARY

Portrayal of Forest Brothers in Soviet Propagandist Literature

Estonia was occupied in June 1940 and incorporated into the Union of Soviet Socialist Republics, which was followed by a period of German occupation. In 1944 Estonia was re-occupied by the Soviet Union, remaining under the Communist rule for almost 50 years. While the Estonian Government, which also gave orders to the Estonian Defence Forces, decided to surrender without resistance in 1940, all of the people did not. The armed resistance began already in 1940, and became even stronger after 1944, since it had become obvious what life under the Soviet occupation meant. Especially traumatizing was the mass deportation in June 1941. The communist invaders aimed at liquidating the armed resistance or „forest brothers“ quickly, but did not succeed. During the period from 1944 to 1953, there were thousands, who died for freedom and independence of Estonia.

The forest brothers upheld the spirit of resistance among local people and undignified the Soviet system. The total estimated amount of people defined as forest brothers was about 30 000 men and women, although only about one third of these people fought actively against the Soviet power. The forest brothers did not form big groups, though they sometimes organized attacks, where more than one group participated in. In Estonia, forest brothers relied on few famous leaders, who had the authority to hold the groups together. In the late 1940s and early 1950s the armed resistance was not so active anymore and it ended in 1953, even though few men still stayed in the forests. The forest brothers were active in all Baltic States but the partisans were the strongest and most organised in Lithuania.

The Masters thesis consists of four chapters. The first chapter “The first years of the Soviet occupation and the fight against the armed resistance movement” gives an overview of the development and purpose of the forest brothers’ movement. It also describes how the armed resistance was suppressed by the early 1950s.

The second chapter is called “Mapping of propagandist writings from 1945-1990 concerning the forest brothers”. Its main purpose is to give an overview of the development of propagandist stories during Soviet occupation. The chapter also includes a periodized bibliography, which should reflect changes in the image of those, who participated in the post-war armed resistance movement. The bibliography is divided into following

chronological sections: 1. 1945-1946, when manipulated information about forest brothers could be found in short articles concerning current events that were published in local newspapers. 2. 1947-1956 – the so-called silent years, during which the topic was seemingly forgotten. 3. Late 50s-early 60s, when the first retrospective stories were released and the overall pattern for portraying the forest brothers began to take shape. 4. Mid 60s-early 70s, which can be seen as the golden era, because propagandist stories were frequently published, sometimes also in book format. 5. Early 70s-mid 80s, when it was possible to put considerably more truthful information into stories related to forest brothers, although not all authors captured that opportunity. 6. Late 80s-1990, during which the accustomed image of the forest brothers started to crack and fresh opinions about the resistance movement emerged.

The chapter also highlights the fact that the resistance movement was not directed only against the material assets of the state and Soviet authorities – ideology also played an important role. The forest brothers fought against communist propaganda by spreading leaflets, distributing proclamations and publishing their own articles, although their efforts were marginalized by the superiority of their enemy. However, the armed resistance was also used as a part of the Anti-Communist ideology in the West, where it had a positive image. A strong ideological front existed, where two diametrically opposite views of the armed resistance were pinned against each other.

The third chapter “Propagandist authors” is dedicated to five prominent authors – Dmitri Taevere, Hans Salm, Igor Gaspl, Ivan Papulovski and Rafael Mihhailov –, whose key (or all) writings fall under the category of propaganda. They all have addressed the topic of post-war armed resistance in ESSR and are represented in the aforementioned bibliography with at least two different stories. The chapter introduces their biographies and gives insight into their chosen method of portraying the forest brothers.

The fourth chapter “The use of forest brothers’ movement as a propaganda weapon – portrayal of the Estonian armed resistance movement in Soviet propagandist literature” is focused on exposing the structure of propaganda. It is dedicated to the image of famous forest brothers’ leaders by the example of Ants Kaljurand. Firstly, it gives an overview of his life, which is based on contemporary studies. Secondly, it analyses the methods by which the forest brothers were put in a false light by the Soviet propagandistic authors.

A. Kaljurand, who was also known as Ants the Terrible, was one of the most famous leaders in the forest brothers' movement. He fought against the Red Army already during the German occupation, and after the re-occupation of Estonia, he started his life as a forest brother. There are many legends about his achievements, so it is difficult to put together the true story. However, A. Kaljurand was worthy of his nickname, targeting local Soviet authorities, punishing collaborators, liberating prisoners and robbing state enterprises. He is also associated with the League of Armed Struggle, which became active in 1945 and 1946 and was founded by Endel Redlich. However, it has not been proven that there was any real collaboration between A. Kaljurand and the organisation. A. Kaljurand was captured in 1949 and executed in 1951 together with his two companions.

There are quite a few Soviet propagandistic stories, which were created to influence Estonians and deceive their audience into believing manipulated information. A. Kaljurand or Ants the Terrible is often a character in these „heroic“ stories, where the forest brothers are marked with various negative features, for example brutality and ruthlessness. The chapter gives an overview of the methods used by propagandistic authors and enlightens the goals behind these stories. Besides that, it examines if there were certain patterns used by the authors and if so, what are the most important aspects of these patterns. The study clearly shows that the propagandistic stories preclude the true ambitions of the forest brothers' movement, portraying them as simpleminded *bandits* and killers without a genuine mission. Since the main characters and the storytellers are chekists, who represent the true *homo soveticus*, it is also interesting to observe how they describe their own intentions and what traits they accentuate.

Lastly, the fourth chapter also deals with finding out which historical events were most widely exploited in propagandist literature. By analyzing what events were emphasized and how, it is possible to put together the picture that the Soviet ideologists wanted to extend. The chapter is also focused on the amount of truthful facts, which could be found in propagandistic stories. While nowadays these little pieces of information may seem unimportant, one should remember, that during the Soviet period no other permitted written sources of knowledge existed. The study shows that there are some occurrences, which were used by the Soviet authors repeatedly because they show the forest brothers' movement in a very bad light. The selected events are usually bloody, like the taking of Osula town hall on March 13th in 1946, where 13 Soviet activists and their family members got killed. It was also essential that the chosen stories would be sympathy-provoking, so the authors used individual cases, where

they could be specific, share the life stories of forest brothers' victims, talk about their family, hardworking character and services before the state. In such stories Hans Vall's, Heino Ott's and Nikolai Lumi's names often occur.

Soviet propagandistic tales should not be cast aside because due to their fewness, all sources that include any considerable information about the Soviet system and its mechanisms, are worth exploring. Also, some false understandings about forest brothers are still circulating today and the origins of these misconceptions can often be found in the Soviet propagandistic stories, which should therefore be studied.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina _____

(isikukood: _____)

annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

—,

mille juhendaja on

_____,

1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni; üldsusele kättesaadavaks tegemiseks ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, _____
